

Миколаївський державний гуманітарний університет
імені Петра Могили
комплексу “Кієво-Могилянська академія”

Євтушенко
Олександр Никифорович

ЕТНОЛОГІЯ РЕГІОНУ

Навчальний посібник

Редактор *А.Локайчук*.
Молодший редактор, технічний редактор, комп'ютерна верстка,
дизайн обкладинки *А.Семенко*.
Друк *С.Волинець*. Фальцювальні-палітурні роботи *А.Грубкіна*.

Підписано до друку 10.07.2008.
Папір офсетний. Формат 60×84¹/₁₆. Гарнітура “Таймс”.
Обл.-вид. арк. 8,44. Умовн. друк. арк. 11.
Наклад 100 прим. Зам. № 2283.

Видавництво МДГУ ім. Петра Могили.
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 1175 від 25.12.2002.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

О.Н. Євтушенко

ЕТНОЛОГІЯ РЕГІОНУ

Навчальний посібник

Видавництво
МДГУ ім. Петра Могили
Миколаїв
2008

УДК 39(477)
ББК 63.05
Є 27

ДЛЯ НОТАТОК

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України для студентів як навчальний посібник (лист № 1.4./18-Г-1526 від 02.07.2008 р.).

Рекомендовано до друку кафедрою державної служби МДГУ ім. Петра Могили (протокол № 6 від 29.02.2008 р.) та вченою радою МДГУ ім. Петра Могили (протокол № 7(60) від 27.03.2008 р.).

Рецензенти:

Сіленко А.О. – доктор політичних наук, професор, проректор, директор Інституту з проблем інформаційного суспільства Одеської національної академії зв'язку імені О.С. Попова;

Топіка І.Н. – доктор економічних наук, професор Миколаївського державного аграрного університету;

Шкляж Й.М. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.

Є 27

Євтушенко О.Н.

Етнологія регіону: Навчальний посібник. – Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – 176 с.

ISBN 978-966-336-100-3

Навчальний посібник “Етнологія регіону” містить лекції, ключові поняття, питання для самостійної роботи, літературу.

Навчальний посібник призначений для студентів Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

УДК 39(477)
ББК 63.05

ISBN 978-966-336-100-3

© Євтушенко О.Н., 2008
© МДГУ ім. Петра Могили, 2008

ДЛЯ НОТАТОК

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
Тема 1. ЕТНОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ЕТНОЛОГІЇ	7
1.1. Становлення і розвиток етнології як науки.....	7
1.2. Предмет і завдання етнології.....	18
1.3. Методи етнології	23
Тема 2. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ЕТНОСУ	28
2.1. Поняття “етнос” і “етнічність”	28
2.2. Основні підходи до розуміння етнічного феномена (примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм)	32
2.3. Структура етносу	47
Тема 3. КЛАСИФІКАЦІЯ ЕТНОСІВ	53
3.1. Географічна класифікація	53
3.2. Антропологічна класифікація.....	55
3.3. Мовна (лінгвістична) класифікація.....	64
3.4. Господарсько-культурна класифікація	68
Тема 4. ЕТАПИ ЕТНОКУЛЬТУРОГЕНЕЗУ І АНТРОПОГЕНЕЗУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	74
4.1. Етнокультура як етнозберігаючий чинник.....	74
4.2. Антропогенез, етногенез і культурогенез.....	78
4.2.1. Антропогенез, етногенез і культурогенез як наукові поняття	78
4.2.2. Поняття етнічної батьківщини	92
4.3. Основні етапи етнокультурогенезу на території України.....	93
Тема 5. ЕТНОЛОГІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПРО ДАВНІХ МЕШКАНЦІВ	98
5.1. Палеолітичне і неолітичне населення.....	98
5.2. Трипільський етнос (з кінця VI до початку III тисячоліть до н.е.).....	102
5.3. Арійська суперетнічна спільнота (III-II тис. до н.е.) ...	107
5.4. Кіммерійський етнос	111

Тема 6. НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	
3 V СТ. ДО Н.Е. – XII СТ. Н.Е.	117
6.1. Скіфське населення в Північному Причорномор'ї.....	117
6.2. Сарматський етнос	124
6.3. Слов'яни – автохтонне населення України	131
Тема 7. АВТОХТОННЕ НАСЕЛЕННЯ І НАЦІОНАЛЬНІ	
МЕНШИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ	137
7.1. Автохтонне населення Півдня України	137
7.2. Національні меншини на Півдні України	
(росіяни, греки, болгары, німці, євреї та інші)	143
ДОДАТКИ	155
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	161

Функціоналізм – напрям у дослідженні культур, заснований Б. Малиновським; орієнтований на вивчення та з'ясування функцій кожного елемента культури.

Фрустрація етнічна – психологічний стан етнічної групи чи спільності, які характеризуються втратою перспективи історичного розвитку, тривогою, невпевненістю в завтрашньому дні, почуттям безвиході.

Харизма – особлива якість людського характеру, здатність вести за собою людей.

Шаманізм – рання форма релігії, заснована на переконанні, що шаман, перебуваючи у стані ритуального екстазу, спілкується з

- Стереотип** – усталена система стандартів культурно-побутових традицій і поведінкових звичок, що передаються міжпоколінними соціально-біологічними зв'язками.
- Стиль життя етносу** – властиві етносу культурно-побутові особливості, що проявляються у матеріальній і духовній культурі, етнічних стереотипах.
- Субетнос** – внутрішня територіальна частина етносу, яка вирізняється певною культурно-побутовою специфікою, самоназвою, протиставленням себе іншим на основі взаємної компліментарності, локальної і загальноетнічної самосвідомості.
- Суверенітет** – повна незалежність країни, нації, народу в галузі внутрішньої та зовнішньої політики.
- Суперетнос** – етнічна система, яка складається з декількох етносів, що виникають одночасно в одному регіоні, пов'язаних ідеологічно, економічно та політично.
- Табу** – особливі релігійні, моральні, етичні, соціальні та інші заборони на предмети, дії, обряди, слова, думки та ін., порушення яких, за віруваннями, спричиняє нещастя, хвороби і смерть, що посиляються богами і духами.
- Територія етнічна** – ареал, у межах якого живуть групи людей, що належать до того чи іншого етносу та відтворюють у його межах свою культуру.
- Титульний етнос** – народ, що дав назву тому чи іншому національно-державному утворенню.
- Топонім** – назва місцевості, яка переноситься на її населення незалежно від його етнічної приналежності.
- Тотемізм** – віра в надприродний зв'язок родової групи людей з представниками тваринного чи рослинного світу, предметами чи явищами природи, віра в те, що ці предмети, явища чи предмети є предками їхніх родів.
- Традиція** – спосіб передачі етнічного досвіду від одного покоління до наступного у вигляді звичаїв, правил поведінки і т.д.
- Урбанізація** – процес скупчення населення та економічного життя у великих містах; поширення рис та особливостей, властивих місту, промислового центру.
- Фенотип** – сукупність усіх ознак та якостей організму, що сформувалися в процесі його індивідуального розвитку.
- Фетишизм** – поклоніння неживим предметам, що нібито мають надприродну силу, здатну допомогти чи зашкодити людині.
- Філогенез** – історія розвитку живих організмів протягом усього часу їх існування на Землі.

“Краю тихий, світе милий – моя Україна...”
Тарас Шевченко

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні, будуючи вільну українську державу, ми звертаємо увагу на етнічні процеси, які відбуваються в країні, особливості етнічної самосвідомості, сутність етнічної ідентичності, форми й способи міжетнічної комунікації. Цілком очевидно, що вивчення цих проблем зумовлено суто практичними вимогами самоусвідомлення українства як нації. Тому нині проблеми етносу і етнокультури привертають пильну увагу як науковців, так і державотворців, і є стимулюючим фактором для об'єктивного пізнання етнічних процесів в Україні.

Будуючи демократичну, незалежну державу, ринкову економіку, ми змінюємо як повсякденне життя людей, так і усвідомлення ними змісту буття. Крім того, Україна – це багатонаціональна держава, в якій, крім українців, проживають різні народи, а це одна з причин можливої етнополітичної нестабільності. Тому тим, хто працює на державній службі, займає державну посаду, в першу чергу потрібно мати уявлення про історію і розвиток етносів, динаміку міжетнічних взаємодій народів, їх культур, які формувалися протягом усього періоду становлення та існування етносу.

У навчальному посібнику “Етнологія регіону” розглядаються аспекти етнокультурної історії України, що допомагає нам як переосмислити своє минуле, так і зрозуміти своє майбутнє. Адже знати етнічну історію та етнічну культуру свого народу і народів, які живуть поруч, значить бути по-справжньому культурною людиною.

Слабка поінформованість у питаннях історії, культури, характеру взаємин, властивих сусіднім народам, є найважливішою причиною конфронтації великих мас населення за етнічним принципом. Тому передумовою стабільного існування української держави є узгодження принципів природних та невід'ємних прав титульного етносу на збереження й розвиток своєї культури та самобутності з принципом забезпечення громадянських прав та культурного самоуправління всіх етнічних груп, що проживають на даній території.

Утвердження та розвиток української нації сьогодні можливі передусім за умови об'єднання зусиль усіх етносів, що проживають на території нашої держави, довкола консолідуючої загальногромадянської ідеї побудови міцної держави, яка могла б обстоювати їхні інтереси. Саме реалізація цієї ідеї всіма громадянами, фахівцями

різних галузей господарства, політики, науки, освіти, мистецтва уможливує створення в конкретно-історичних умовах підґрунтя ідеології державотворення на основі громадянського миру й злагоди.

Навчальний посібник “Етнологія регіону” передбачає ознайомлення майбутніх фахівців з теоретичними аспектами визначення місця етнології у системі суспільних наук, знайомство з її термінологією, класифікацією й систематизацією різноманітного етнічного складу як України в цілому, так і південного регіону зокрема тощо. Однак, у зв’язку з тим, що етнологія – відносно молода наука, визначена кількість годин відводиться на отримання необхідних знань стосовно особливості статусу та предметної сфери етнології, розуміння її основних категорій.

У навчальному посібнику “Етнологія регіону” значне місце приділяється характеристиці етнічної історії, методиці, етнічним дослідженням, сучасним етнічним процесам, що відіграють в Україні, а також у південному регіоні, важливу політичну роль. Розглядаються проблеми формування українського етносу, етнічні особливості народів, що століттями живуть в Україні.

характеризуються проявами певної сукупності спадкових зовнішніх фізичних (морфологічних і фізіологічних) ознак.

Расизм – ідеологія та суспільна психологія, сутністю яких є уявлення про біологічну перевагу чи, навпаки, неповноцінність окремих расових груп.

Релігія – система поглядів, світосприймання і світовідчуття, що передають віру людини в існування Бога і мають зовнішні прояви в поведінці, побуті.

Ритуал – церемонія, дійство здебільшого релігійного призначення, що має символічний характер; забезпечує згуртованість суспільства, відвертає конфлікти та нейтралізує агресивність; більш сувора форма регулювання поведінки, ніж звичай.

Рід – кровноспоріднена група людей, пов’язана єдиним походженням по материнській чи батьківській лінії.

Сакральний – священний, що відноситься до релігійного культу та ритуалу.

Самоідентифікація – соціально-психологічний процес, що є усвідомленням соціальною групою своєї тотожності (єдності усіх членів на основі будь-яких ознак), а окремим індивідом – своєї приналежності до певної групи.

Самосвідомість – індивідуально-психологічний та соціально-психологічний процес усвідомлення людиною чи соціальною групою своїх якостей, положення в системі суспільних відносин, інтересів, ідеалів, цінностей.

Сегрегація – примусовий поділ населення на групи за певними соціальними ознаками, найчастіше за расовими та етнічними; вид расової дискримінації.

Сепаратизм – соціально-політичні та ідеологічні спрямування – групи людей до відокремлення однієї частини держави від іншої.

Сепарація – відокремлення, поділ на складові частини; в етнології – віддалення від етносу порівняно невеликої частини, яка з часом стає самостійним етносом.

Сигніфікативний – знаковий.

Символ – предмет, дія, які слугують для умовного позначення будь-якого образу, поняття, ідеї.

Синхронія – точний збіг у часі двох чи декількох явищ або процесів.

Соціалізація – процес становлення особистості шляхом усвоєння індивідом основного набору духовних цінностей, які виробило людство; те саме, що інкультурація.

енергію у вигляді цілеспрямованої роботи для зміни навколишнього середовища.

Пасіонарність – генетично успадкована активність поведінки, що виявляється в устремлінні індивіда до мети, його здатність до наднапруги і жертвності заради досягнення мети.

Пасіонарний поштовх – мутація, яка виникає під дією специфічного виду космічного випромінення і спричиняє появу пасіонарності; може стати поштовхом етногенезу.

Патріархат – термін, яким визначають домінуюче становище чоловіка у суспільстві і сім'ї.

Патрілінійність – визначення спорідненості за чоловічою, батьківською лінією.

Патрилокальність – поселення подружжя в сім'ї чи роді батька.

Патріфіліяція – визначення спорідненості за батьком.

Плем'я – одна з найбільших давніх форм етнічної спільності, яка складалася з родів.

Побут – загальний уклад виробничого, сімейного і громадського життя, сукупність способів задоволення матеріальних і духовних потреб людей.

Полігамія – багатошлюбність як у вигляді багатоженства, так і багатомужжя.

Політеїзм – багатобожжя, поклоніння багатьом богам.

Популяція – генетична ендегамна спільнота людей, у середині * якої шлюби укладаються значно частіше, ніж за її межами.

Популяція біологічна – сукупність особин окремого біологічного виду, які впродовж багатьох поколінь відтворюють себе на певній території.

Потестарність – форма організації суспільної влади в докласовому та ранньокласовому суспільстві, які ще не мають політичного, державного характеру.

Примордіалізм – підхід до визначення етносу та етнічності, який прагне знайти об'єктивну основу існування етносу в природі і суспільному житті та культурі.

Проміскуїтет – передбачувана стадія неупорядкованих статевих відносин у первісному суспільстві, який був попередником шлюбу та сім'ї.

Психічний склад етносу – специфічний спосіб сприйняття та відображення членами етнічної спільноти різних сторін навколишньої дійсності.

Раси – пов'язані спільністю походження стійкі біологічно та історично сформовані на певних територіях групи людей, які

Тема 1 ЕТНОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ЕТНОЛОГІЇ

1.1. Становлення і розвиток етнології як науки

1.2. Предмет і завдання етнології

1.3. Методи етнології

1.1. Становлення і розвиток етнології як науки

Історія людства є насамперед історією етносів з їх культурою, побутом, етногенезом та історією, тому, будуючи сьогодні правову незалежну демократичну українську державу, нам потрібно дати нове теоретичне обґрунтування самих основ етнонаціонального буття. Нові історичні факти дають можливість збагатити або переосмислити існуючі теоретичні засади.

Історія етнології як самостійної науки переконливо свідчить, що її виникнення було зумовлене практичними потребами людей, тоді коли з'ясувалося, що простий збір етнографічних матеріалів може перетворитися в “безглузде колекціонерство”, як зазначив у своїй книзі “Етногенез і біосфера Землі” Л. Гумільов.

Численні історичні дослідження учених-етнологів із різних країн переконують нас, що протягом усієї людської історії (від первісного стану до наших днів) у людей існувала й існує потреба в знаннях не тільки про своє життя, традиції й звичаї, але й про культуру інших народів для того, щоб легше орієнтуватися в навколишньому світі, надійно і впевнено почувати себе в ньому.

Ще в античну епоху деякі автори намагалися привести численні емпіричні матеріали в систему, класифікувати різні народи на основі їх господарських і культурних ознак. Однак ці спроби мали в основному умоглядний характер і тому не досягали поставлених цілей.

Виникнення самостійної науки про народи відноситься до середини XIX ст. і пов'язано з багатьма практичними потребами того часу, в першу чергу з прагненням пояснити розходження в культурному розвитку народів, з'ясувати причини расових відмінностей народів, установити взаємозв'язок етнічних особливос-

тей і суспільного устрою, визначити причини розквіту й занепаду культури й історичної ролі того або іншого народу. У відповідь на ці проблеми й запити почали виникати теорії і концепції, склалися наукові напрями й школи, які поступово трансформувалися в *єдину науку про народи – етнологію*, яка стала вивчати етнічні процеси, “зміну етнічної приналежності, виникнення, злиття і поділ етносів, входження одних етносів до складу інших”.

Термін “етнологія” складається від поєднання двох грецьких слів: *ethnos* (*група, плем'я, народ*) і *logos* (*слово, вчення, наука*). В античні часи стародавні греки застосовували поняття “етнос” до інших народів (не греків), які відрізнялися від них мовою, звичаями, віруваннями, способом життя, цінностями тощо.

До XIX ст. поняття “етнологія” було запроваджено в науковий обіг у 1784 р. А. Шаванном і вживалося в значенні “історія прогресу народів у цивілізації”, тобто при описі різних етнографічних процесів. Використати це поняття як найменування нової науки про народи й культури запропонував французький учений Жан Жак Ампер, який в 1830 р. розробив загальну класифікацію “антропологічних” (гуманітарних) наук, серед яких виділив і етнологію. Назва досить швидко набула поширення в найбільших європейських країнах.

Спочатку, в першій половині XIX століття *етнологія* займалася вивченням особливостей людських рас, специфіки їхньої конституції, розумових здібностей і моралі, а також традицій мови й історії. Із середини XIX ст. виникає тенденція протиставляти етнологію як науку про народи й антропологію як науку про людину. В 1839 р. було засноване “Паризьке товариство етнології”, з якого і починається утвердження етнології як самостійної науки. У Німеччині виникає “Товариство антропології, етнології і передісторії” (1869), в Італії – “Італійське товариство антропології і етнології” (1871) і т.д. Ця позиція у визначенні співвідношення між етнологією і антропологією була представлена і на Міжнародному географічному конгресі в Парижі (1875), у рамках якого працювала секція антропології, етнології і доісторичної археології.

Поряд із цим, з другої половини XIX ст., склалася й інша традиція – розглядати етнологію в якості складової соціальної частини антропології (в 1843 р. в Англії було створено “Етнологічне товариство” і в 1863 р. “Антропологічне товариство”, які в 1871 р. були перетворені в “Королівський Антропологічний інститут Великої Британії й Ірландії”).

Всі ці події були ознаменовані початком гострої науково-теоретичної боротьби різних напрямів і шкіл щодо предмета, цілей і

соціальний, політичний і духовний розвиток етносу, його національних форм буття та самостійну соціально-історичну творчість, прагнення етносу до ідеального влаштування свого соціально-культурного життя.

Національна культура – система етнокультурних і соціальних вартостей, символів, інтересів, сподівань, що співзвучні сучасним національним інтересам і настроям етносів.

Національна ментальність – специфічна соціальна, політична, ідеологічна та побутова практика населення країни, способи сприймання і розуміння ним зовнішніх і внутрішніх обставин свого життя.

Національна меншина (національна група) – частина національної спільноти (нації) поза межами своєї етнічної чи державно-політичної території.

Національна свідомість – усвідомлення людьми своєї причетності до етносу, ідеологічний рівень етнічної свідомості, що на перший план висуває боротьбу за свої національні права, історичні традиції, свою державу, мову, культуру, засуджує зрадливість, вмотивовує політичні і військові дії національними інтересами та потребами.

Національність – термін для означення приналежності людини чи групи людей до певної етнічної спільноти.

Нація – особливий стан розвитку етносу, пов'язаний з творенням державності, національно-державних символів, атрибутів, національної свідомості і культури.

Негритюд – вчення про особливу сутність африканської культури, її виділення як ідеалу та взірця, еталону для всіх інших, передусім європейських культур.

Непотизм – службове протегування родичам та “своїм” людям.

Новації – оновлення, зміна.

Обструкція – фаза в етногенезі, згідно з теорією Л. Гумільова – старість етносу, що настає після 1100 років його існування.

Община – первісна форма соціально-територіальної організації людей, що виникає на основі родинних зв'язків.

Ойкумена – сукупність тих частин земної кулі, що заселені людьми.

Пантеїзм – релігійно-філософське вчення, яке ототожнює бога з природою і розглядає природу як втілення божества.

Пасіонарії – люди енергонадлишкового типу, що від народження здатні вбирати із зовнішнього світу більше енергії, ніж це потрібно для особистого і видового самозбереження, видавати цю

Метиси – нащадки від міжрасових шлюбів; в Америці метисами називають нащадків від змішаних шлюбів між європеїдами та індіанцями.

Мігрант – територіально відірвана від етносу і батьківщини особа, емігрант.

Міграція населення – переміщення населення, зміна його місця проживання.

Міжетнічна інтеграція – процес політичного, економічного та культурно-побутового зближення етносів і формування територіально-державних, міждержавних чи міжетнічних багатокультурних і багатомовних спільнот, в яких не відбувається зміни етнічної свідомості та етнічної самоідентифікації.

Міжетнічна комунікація – обмін між двома чи більше етнічними спільнотами, матеріальними та духовними продуктами їх культурної діяльності, що здійснюється в різних формах.

Міф – оповідь, яка передає уявлення давніх народів про походження світу, явищ природи, про богів та легендарних героїв; виникає у всіх народів на ранній стадії розвитку для пояснення явищ природи.

Модернізація – осучаснення, зміни відповідно до вимог сучасності, вдосконалення.

Мозаїчність етносів – складна етногенетична і етнотериторіальна будова етносу, що поєднує історичну і соціально-політичну долі його складових у динамічну етнічну спільноту.

Моногамія – одношлюбність.

Монотеїзм – однобожжя, релігія, що визнає лише одного бога.

Мулати – нащадки від змішаних шлюбів європеїдів з неграми.

Народ – соціально-політичний та геополітичний термін, яким позначають громадян однієї країни, незалежно від їх етнічної належності.

Народність – лексично похідний термін від поняття “народ”, народний – належить до певного народу.

Народонаселення – сукупність людей нашої планети, яка склалася природно-історичним шляхом; народонаселення представлене в етносах.

Натуралізація – процес вживання іммігрантами в нове, іншомовне оточення, засвоєння ним нових форм спілкування, культури, правил співіснування.

Націоналізм – природне і відкрите демонстрування, відстоювання та захист етносами своєї самобутності, устремління до державно-політичної незалежності, патріотизм.

Національна ідея – масові чи індивідуальні елітарні етнічні ідеї, настанови, програми, устремління, що спричиняють економічний,

місця етнології в системі наук. Певною мірою ці дискусії й суперечки не припинилися й сьогодні, тому існують різноманітні й строкаті тлумачення значень та інтерпретації поняття “етнологія”.

Середина XIX ст. – це період глобальної територіальної експансії європейців, який вплинув на розвиток етнології. Лише етнологія в той час могла допомогти зрозуміти народи і культури, які зовсім були не схожими на європейські. Тому *спочатку етнологія розвивалася як наука про відсталі народи*, тобто народи, які не створили власної державності. У цій ролі вона існувала аж до перших десятиліть XX ст., коли з'явилися уявлення про етноси як про своєрідні спільноти людей, що не залежать від рівня їхнього соціально-економічного розвитку. Цей методологічний підхід домінує в етнологічній науці і сьогодні.

У Німеччині ще з 1789 р. прийнято розрізняти етнологію як науку про інші етноси – “фолькеркунде” (Volkerkunde), яка вивчає неєвропейські народи і культури, і етнологію як науку про власний етнос – “фолькскунде” (Volkskunde) (народознавство), яка вивчає головним чином німецькомовні народи та їхні культури (німців, австрійців, швейцарців). Термін Volkerkunde запропонував німецький історик А. Шльоцер у 1772 р., а через два роки його почав вживати Й. Гердер¹. Приблизно з середини XIX ст. поняття фолькеркунде (Volkerkunde) і “етнологія” розглядалися як рівнозначні – вони позначали монографічну й порівняльну науку про людські культури. Синонімічна тотожність понять “етнологія” і фолькеркунде (Volkerkunde) у німецькій науці зберігається й зараз.

В англійських країнах наука про народи розвивалася як складова частина антропології. Появу антропології² як біологічної науки про природу людини вчені пов'язують із виходом у 1596 р. у світ книги О. Гасмана “Антропологія”. Однак її бурхливий розвиток припадає на XVIII ст., коли завдяки колонізації, зростає увага до демографічних і расових процесів. У XIX ст. у розвинених європейських країнах виникли антропологічні товариства, що мали на меті вивчення рештків первісних людей.

Уже в середині XIX ст. численні дослідження черепів і кістяків неандертальців ініціювали завдання реконструкції історії людства й

¹ Німецький вчений XVIII ст. Йоган Готфрід Гердер (1744-1803) – батько націоналізму – науки про націю. На його думку нація (етнос) – це природний організм людства, а держава – штучний витвір, тому передбачив він, що змішані в національному плані держави рано чи пізно розпадаються.

² Антропологія (з грецьк. anthropos – людина). Термін вперше запропонував давньогрецький вчений IV ст. до н.е. Арістотель.

культури. Так, у складі антропології з'явився новий науковий напрям – *соціальна антропологія* (social anthropology), яка з моменту виникнення була спрямована на вивчення особливостей соціальної організації народів світу. Соціальна антропологія наближена до соціології, а не до етнології, тому що не включає в предмет своїх досліджень етнічні спільності. У науковий обіг цю назву в 1906 р. ввів основоположник англійської етнології Джеймс Фрезер (1854-1941). Поняття “Соціальна антропологія” стало англійським варіантом поняття “етнологія”. Цим терміном Джеймс Фрезер визначив свій напрям етнологічних досліджень і його відмінність від напрямку, яким займався Едвард Тайлор (1832-1917) і який вже тоді називали *культурною антропологією*, яка із самого початку виступала як дисципліна, що вивчає процеси формування людської культури, на відміну від фізичної антропології як науки про мінливість фізичного типу людини. Культурна антропологія наголошує на описі культурної самобутності народів, специфіки культурної соціалізації, символіці, міжкультурної взаємодії та ін.

Взаємозв'язок культурної антропології з етнологією полягає в тому, що вона використовує описові “польові” матеріали етнології для доказу й перевірки своїх концепцій. Зі свого боку, етнологія використовує дані культурної антропології для теоретичних узагальнень.

Етнологія в США. *Культурна антропологія* (cultural anthropology) виникла трохи пізніше, ніж у розвинених європейських країнах. Через етнічну своєрідність США й гостру проблему расових відносин *американська антропологія* формувалася як наука, що займалася дослідженнями в галузі фізичної антропології, расових і культурних відмінностей. Цей напрям розвитку американської етнології був заданий її основоположником Генрі Льюїсом Морганом (1818-1881). Його дослідження систем споріднення в примітивних культурах, класифікація типів сімейно-шлюбних відносин, періодизація людської історії визначили тематику досліджень американської етнології на десятиліття.

У середині 50-х рр. ХХ ст., завдяки зусиллям Франца Боаса (1858-1942), німецького фізика, який емігрував від фашизму в США і став видатним американським етнографом і антропологом, зароджується новий напрям в етнології. Офіційне найменування цього напрямку в історії етнології – “Американська школа історичної етнології”. Метою етнології Боас у статті “Про завдання етнології” (1907) вважав побудову єдиної історії всіх народів (не тільки цивілізованих) і всіх періодів його історії від льодовикової епохи до сучасності. Цей напрям був названий Боасом *культурною антропологією* і означав

Кочівництво – рухливі форми господарської діяльності та способу життя, що пов'язані з неосілими господарсько-культурними типами.

Краніологія – розділ антропології та зоології, що вивчає черепи людей і тварин (варіації розмірів, форм черепа та його частин, а також особливості його будови).

Креоли – етнорасові групи нащадків європейських колонізаторів, які народилися в іспанських, португальських та інших європейських колоніях.

Культура – сукупність усіх цінностей, створених працею і творчістю людей.

Культура етносу – вся сукупність господарсько-культурного життя і побуту етносу в кожну з конкретних історичних епох.

Культурний релятивізм – утвердження рівності всіх культур, відмова від виділення систем культурних цінностей.

Левірат – шлюбний звичай, за яким удовиця повинна (чи мала право) одружитись з братом свого померлого чоловіка.

Лінідж – частина роду, створена близькими родичами, які виводили себе від реального, а не міфічного предка.

Магія – загальна назва обрядів, в основі яких лежить віра в надзвичайну дію людини на предмет природи, тварин та інших людей.

Мана – невидима священна і таємна надприродна сила, що проявляється у щоденних справах.

Маргінали – етнічно дезорієнтовані, розгублені, спустошені і деетнізовані люди, котрі не інтегровані в жоден з етносів.

Масова культура – поняття, що характеризується особливостями творення культурних цінностей у сучасному індустріальному суспільстві, розрахованих на масове використання; у матеріалістично-речовому розумінні – культура повсякденного життя, призначена для засвоєння масовою свідомістю.

Матріархат – термін, яким визначають домінуюче становище жінки в сім'ї та суспільстві.

Матрілінійність – визначення спорідненості за материнською лінією.

Матрілокальність – поселення подружжя у сім'ї чи роді дружини.

Матріфіліяція – визначення спорідненості по матері.

Менталітет – відносно цілісна сукупність думок, вірувань, які створюють картину світу та зміцнюють єдність культурної традиції.

Меншість етнічна – група людей тієї чи іншої приналежності, що істотно поступається за своєю чисельністю оточуючому її іноетнічному населенню.

розвитку та взаємовпливи спричинили формування подібних чи однакових культурно-побутових стереотипів.

Історико-етнографічна провінція – територіально велика група історико-етнографічних областей, у населення яких проявляються певні спільні етнокультурні риси в господарстві, матеріальній і духовній культурі та суспільному житті.

Історична пам'ять народу – важливий компонент духовної культури етносу, що дозволяє підтримувати безперервність етнічної еволюції та передавати її наступним поколінням.

Історичні спільноти – людські спільноти, що відзначаються стійкістю та протяжністю існування хоча б в одну історичну епоху.

Каста – ендогамна (замкнена) суспільна група, об'єднана успадкованими від предків заняттями і уявленнями про спільне походження, яка охороняє свою відособленість, станові чи групові інтереси.

Клан – назва роду, племені чи патронімії, члени яких носили ім'я предків родоначальника з додаванням слів Мас – “син” у шотландців, О – “онук” в ірландців.

Колоніалізм – політичне, економічне та духовне поневолення країн, як правило, менш розвинутих у соціально-економічному відношенні.

Компліментарність – відчуття підсвідомої симпатії, що визначає поділ на “своїх” і “чужих”.

Конвергенція – сходження, зближення.

Консолідація – вид об'єднувчих етнічних процесів; об'єднання окремих осіб, груп, організацій для посилення боротьби за загальні цілі.

Конструктивізм – підхід до означення етносу та етнічності, згідно з яким етнічність є найширшою категорією соціальної ідентичності, ситуативним феноменом; конструктивізм підкреслює договірний характер кордонів між етнічними категоріями.

Конфігурація культури – особливе поєднання, скріплення елементів культури, що надає останній специфічну своєрідність.

Конформізм – пристосування, пасивне прийняття існуючого порядку речей, пануючих думок і т.д.

Корінний етнос – аборигенний народ, що веде племінний спосіб життя.

Космополітизм – ідеологія заперечення патріотизму і державного суверенітету етносів, обстоювання необхідності утворення національних об'єднань, відстоювання гасла: “Людина – громадянин світу” і т.д.

будь-які етнокультурні дослідження.

У Франції у зв'язку з активною політикою колонізації наука про особливості способу життя, культури й традицій залежних народів спочатку була названа “етнографією” (з грецьк. *ethnos* – народ і *graphien* – опис). Пізніше наприкінці XIX ст. на початку XX ст., завдяки доповненню етнографічних описів історичними й теоретичними матеріалами, етнографія трансформувалася в етнологію.

Що стосується науки “етнографія”, то як самостійна наука вона виникла в XIX ст. Її метою був збір і систематизація соціокультурних матеріалів про різні народи, спостереження і аналіз людських груп з урахуванням їх особливостей і найбільш вірного відтворення життя кожної з цих груп. Етнологія ж займається порівнянням наданих етнографом описів. Тобто термін “етнографія” використовувався для позначення описового рівня досліджень на відміну від етнології, що розглядалася як теоретична, узагальнююча наука про етноси. Але найбільш важлива відмінність етнології полягає в тому, що вона генерує “пояснювальні моделі і теорії для інших наук”. Наприклад, в етнологічному словнику вказується, що “у вузькому розумінні, етнологія – теоретичне народознавство, на відміну від описового – етнографії”.

Цей поділ ґрунтується на традиціях зарубіжної етнографії виділяти в ній описову (власне етнографію) і теоретичну (етнологію) складові частини (наприклад, у Німеччині). Та обставина, що етнографія спочатку сприймалася як описова наука, що фіксує культурно-побутові й соціальні відмінності між народами, насамперед відмінності неєвропейських народів від європейських, породила уявлення про неї як про науку, що вивчає культурно відсталі народи. Сучасна історична практика свідчить про помилковість такої оцінки. І сьогодні (та й у майбутньому) всі етноси прагнуть зберегти свої особливі риси, які відрізняють їх один від одного. А численні етнічні конфлікти постійно зберігають потребу у вивченні цих особливостей *етнографією* й теоретичним узагальненням її даних *етнологією*.

Наприклад, розглядаючи весілля, одним з основних завдань етнографа є опис і аналіз складних шлюбних правил у різних людських суспільствах, а також пов'язаних з ними звичаїв. Що стосується етнологів, то як пише Малиновський, “символічний, образотворчий чи церемоніальний зміст весілля має для етнологів другорядне значення... Щира сутність акта весілля полягає в тому, що за допомогою дуже простої чи дуже складної церемонії привселюдно виражається колективно визнаний факт вступу в шлюб двох індивідів”.

У Росії інтерес до етнічних проблем з'явився в другій половині

XVIII ст., коли вперше були поставлені питання про місце й роль Росії серед інших народів, про історичні коріння російського народу, про особливості російської культури тощо. Початком російської етнології можна вважати заснування в 1846 р. Російського географічного товариства. Воно було створене для здійснення не тільки наукових, але й прикладних завдань. У програму товариства входило всебічне вивчення Росії: її географії, природних багатств і народів. Державні інтереси вимагали також відомостей про народи Сибіру, Середньої Азії, Кавказу. Для цього усередині товариства було створене етнографічне відділення, головне завдання якого полягало в дослідженні “розумових здібностей російського народу”, його способів життя, вдач, релігії, забобонів, мови, казок тощо. Тоді ж була прийнята програма “Про етнографічне вивчення народності російської”, відповідно до якої проводилися всі етнографічні дослідження.

У середині 40-х років у Російському Географічному товаристві К.М. Бер, М.І. Надеждин³, К.Д. Кавелін створили етнографічне відділення, сформулювали основні принципи етнографічної науки і психологічної етнографії (етнопсихології), обговорили їх у колах широкої наукової громадськості країни, намітили напрямки їхнього розвитку.

У 1846 р. М.І. Надеждин розробив програму “Про етнографічне вивчення народності російської”. В інструкції до неї, розісланій по регіонах країни, пропонувалося описувати: побут речовинний; побут життєвий; побут моральний і мову. У Санкт-Петербург із різних куточків Росії стали надходити результати дослідження, які включали матеріали спостережень про “моральний побут” численних народів, що населяли Росію: у 1851 р. – 700 рукописів, у 1852 р. – 1290, у 1858 р. – 612 і т.д. У результаті до кінця XIX ст. був накопичений значний банк етнографічних і етнопсихологічних характеристик більшості народів Росії. Була видана велика кількість етнографічних і психологічних збірників і ілюстрованих альбомів, що описували етнічні особливості представників біля ста народів Росії. Однак робота завершена не була, і більшість матеріалів і зараз порохиться в архівах.

Пізніше, в 70-ті роки XIX ст. правознавець, історик і філософ Костянтин Дмитрович Кавелін (1818-1885), який у 40-ві роки брав участь у здійсненні програми етнографічних досліджень Російського географічного товариства висловив думку про можливість

³ Надеждин М.І. (1804-1856), який запропонував цей термін, думав, що психічна етнографія повинна вивчати духовну сторону людської природи, розумові і моральні здібності, силу волі й характер, почуття людської гідності і т.п. Як прояв народної психології розглядалася ним і усна народна творчість – билини, пісні, казки, прислів'я.

Етнографічна окружність – територія 5-6-ти чи кількох десятків сіл з певними культурно-побутовими особливостями та переважаючою ендогамією їх населення, територіально-популяційна група.

Етнографічні райони – такі локальні етнографічні території в складі етнографічних зон, субетносів чи етнографічних груп, у населення яких проявляються місцеві культурно-побутові особливості.

Етніонім – назва етносу.

Етнос – стійка міжпоколінна природно та історично сформована на певній території динамічна людська спільнота, що маючи, самоназву (етніонім) і усвідомлюючи свою єдність, протиставляє себе всім іншим аналогічним утворенням і відрізняється від них стійкими і своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами.

Етнофор – людина – носій властивостей етнічності своєї спільноти з минулого у майбутнє.

Європоцентризм – ідеологічна концепція, згідно з якою провідна роль у розвитку сучасної цивілізації та культури належала Європі.

Ідентифікація (етнічна) – ототожнення людьми один одного і самих себе з певною етнічною групою.

Ідентичність – відносно стійка, усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, що суб'єктивно переживається як тотожність самому собі. Згідно з цією системою уявлень індивід відрізняє себе від зовнішнього світу та інших людей.

Іммігрант – іноземець, який оселився в якійсь країні на постійне проживання.

Імміграція – в'їзд іноземців у країну на тривале або постійне проживання.

Ініціації – звичаї та обряди, пов'язані з переходом молоді до груп дорослих чоловіків і жінок.

Інкультурація – процес входження людини в культуру, оволодіння етнокультурним досвідом.

Інтеграція – об'єднання в ціле розділених частин. У міжкультурній взаємодії збереження різними етнічними групами притаманних їм культурних індивідуальностей при об'єднанні їх в одне суспільство на інших підставах.

Інструменталізм – підхід до означення етносу та етнічності, який цікавиться не об'єктивною основою існування етносу, а лише тією роллю, яку він виконує в культурі.

Історико-етнографічна область – територія, у населення якої спільність історичної долі, соціально-економічного і політичного

- Етнічна парціація** – процес поділу єдиного етносу на кілька частин, кожна з яких, набуваючи власної етнічності, майже не ототожнює себе зі своїм етнічним предком.
- Етнічна самосвідомість** – спричинений міжпоколінними зв'язками, вихованням, традиціями, історико-культурною, політичною та ідеологічною орієнтацією акт свідомого вибору, вкорінення етнофора в історію, культуру, внутрішній світ і душу рідного етносу, усвідомлення ним етнічних інтересів, дій, мотивів, думок і можливостей.
- Етнічна свідомість** – масова форма суспільної свідомості, розуміння необхідності існування етносу як цілості, усвідомлення членами етнічної спільноти єдності свого походження, історичної долі та культурно-побутових традицій, своєї відмінності від інших етносів, переконання в існуванні особливої крові власного етносу.
- Етнічна сепарація** – процес відокремлення від етносу якоїсь його частини, що згодом може розвинути в окремий етнос.
- Етнічні процеси** – різноманітні етнокультурні, етносоціальні та етнополітичні зміни рис, властивостей і подоби етнічних спільнот упродовж їх існування.
- Етнічні стереотипи** – культурно-побутові стандарти, штампи і навички поведінки, що, передаючись міжпоколінними зв'язками, в процесі етногенезу та адаптації до оточуючого середовища сформували неповторне обличчя етносів.
- Етнічні традиції** – комплекси, сукупності усталених способів господарювання, форм матеріальної і духовної культури, суспільного життя і побуту етносів, що передаються від покоління до покоління в майже незмінному вигляді.
- Етнічність** – складна система сформованих на історичній і генетичній основі властивостей людини і етносів, що виявляються в мові, культурі, ментальності та стереотипах.
- Етногенез** – уся сукупність соціально-культурних і біологічних процесів, що виявляються при функціонуванні етносів від початків виникнення (на основі раніше існуючих компонентів) до складання обличчя етнічних спільнот та їх зникнення.
- Етнографічна група** – внутрішня територіальна складова етносу із слабкорозвинутою локальною самосвідомістю, прийнятою сусідами назвою, зрідка самоназвою та місцевими особливостями культури, побуту, говірок.
- Етнографічні зони** – історико-культурні, лінгвістичні чи адміністративно-географічні частини етнічних територій, у населення яких проявляється земельна (земляцька) солідарність та певні господарсько-культурні особливості.

“об’єктивного” методу вивчення народної психології по продуктах духовної діяльності – пам’яткам культури, звичаям, фольклору, віруванням. На його думку, завдання психології народів – установлення загальних законів психічного життя на основі порівняння однорідних явищ і продуктів духовного життя в різних народів і в одного і того ж народу в різні епохи його історичного життя. Народ, вважає він, “являє собою таку ж єдину органічну істоту, як і окрема людина. Починайте досліджувати його окремі риси, звичаї, поняття і зупиніться на цьому – ви нічого не довідаєтеся. Умійте глянути на них у їхньому взаємному зв’язку, в їхньому відношенні до цілого народного організму і ви підмітите особливості, що відрізняють один народ від іншого”.

На розвиток етнології в Росії вплинула і спроба створення етнічної психології. В 20-ті роки ХХ століття Густав Густавович Шпет⁴ (1879-1937) першим у Росії почав читати курс етнічної психології.

У 1927 р. у своїй книзі “Вступ в етнічну психологію” він висловив думку, що національну психологію народу потрібно досліджувати через пізнання змісту об’єктивних культурних явищ, в яких запам’ятовуються типові суб’єктивні почуття народу. Ключем до розуміння психології народу є його культура, історія, конкретна соціальна дійсність у сукупності з визначальним змістом колективного духу нації (зібрання характерних рис “поведінки” народу), який варто розуміти як сукупність реакцій народу на обставини, в яких він сам бере участь.

Полемізуючи з Вільгельмом Вундтом⁵, для якого продукти духовної культури є психологічні продукти, Шпет не сумнівався в тому, що в самому культурно-історичному змісті народного життя немає нічого психологічного. Психологічне інше – відношення до продуктів культури, до змісту культурних явищ. Тому *етнічна психологія* покликана вивчати не мову, міфи, характери, релігію, науку, а відношення до них, тому що “ніде так яскраво не позначається психологія народу, як у його відносинах до ним же “створених” духовних цінностей”. Шпет підкреслює, що продукти культури викликають у її носіїв типові переживання: “...як би індивідуально не були люди різні, є типово загальні риси в їхніх переживаннях, як

⁴ Густав Густавович Шпет у 1935 р. був репресований і 16 листопада 1937 р. розстріляний по постанові “трійки” НКВД.

⁵ Вільгельм Вундт (1832-1920) – видатний німецький психолог, фізіолог і філософ, який розвинув і систематизував ідею про виділення “психології народів” як особливої галузі знань. Створив у 1879 р. першу в світі психологічну лабораторію, перетворену пізніше в Інститут експериментальної психології. У 1881 р. заснував перший у світі психологічний журнал “Психологічні дослідження” (спочатку “Філософські дослідження”).

“відгуках” на те, що відбувається перед їх очима, розумом і серцем”.

Особливу роль серед дослідників джерел національної своєрідності народів Росії зіграв Л.Н. Гумільов (1914-1992), який розробив своєрідну концепцію походження етносів і психології людей, до них приналежних. Він вважав, що етнос – явище географічне, завжди пов’язане з ландшафтом, що годує людей, які пристосувалися до нього. Разом з тим він завжди підкреслював психологічну своєрідність етносу, визначаючи останній як стійкий, природно сформований колектив людей, що протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам.

Интерес до етнологічного вивчення України розпочинається в останні десятиліття XVII – на початку XIX ст. Це був час ліквідації політичної автономії України, знищення Запорозької Січі (1775) і Гетьманщини на Лівобережжі, приєднання до Росії Правобережної України, утвердження царизмом централізаторської політики і феодално-кріпосницької системи, захоплення австрійською монархією після поділу Польщі 1772 р. західноукраїнських земель зі збереженням тут панування польських, угорських та румунських феодалів.

Зацікавлення Україною у той складний і драматичний для неї період, що походило з наукових осередків Петербурга, Москви, Відня, Будапешта, мало в основному на меті збирання інформації про маловідомі новонадбані провінції Російської та Австрійської імперій для кращого пізнання їх продуктивних сил та інших “туземних” реалій і ефективного освоєння їх у складі імперських структур. При цьому мало цікавилися історичною, етнокультурною своєрідністю українського народу, її часто не помічали, залишали поза увагою чи беззастережно трактували українців з різних частин їх пошматованої землі як складову інших націй – росіян, поляків, угорців, румунів, а то й взагалі екзотичними “туземцями” тих чи інших провінцій.

В 1777 р. з’являється публікація Григорія Калиновського “Описание свадебных украинских простонародных обрядов” (деякі дослідники вважають її початком української етнографії). Друкуються книжки Василя Рубана “Краткие географические, политические и исторические ведомости о Малой России” (1773) і “Краткая летопись Малой России с 1506 по 1773 гг.” (1777), Якова Марковича (Маркевича) “Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях” (1798). З 1822 по 1825 рр. у рукописних списках виходить “Історія Русів” невідомого автора. Цікаво те, що всі ці праці вказують на етнічну специфіку українського народу, його історію та культуру.

У зв’язку з наростанням антифеодальної боротьби, буржуазних революцій і національно-визвольних рухів у Європі, а також під впливом ідеології романтизму увага до вивчення традиційно-побутової

Деетнізація – процес втрати народом чи його окремими представниками своїх етнічних рис; розпочинається із втрати рідної мови, далі – національної самосвідомості та етнічної ідентифікації.

Демографія – наука про народонаселення, закономірності його розвитку, структури та розподілу на певних територіях.

Демос – народ, тобто основна частина населення країни, за винятком рабів та іноземців.

Депортація – насильницьке переселення груп населення чи навіть цілих районів з їх етнічної Батьківщини чи територій тривалого проживання.

Діаспора – частина народу, що проживає поза країною свого походження. Діаспори утворилися в результаті насильницького виселення, загрози геноциду та інших соціальних причин.

Дискримінація – обмеження чи позбавлення прав певної категорії громадян за ознаками расової чи національної приналежності, за ознакою статі, релігійними чи політичними переконаннями і т.д.

Дифузійнізм – напрям в етнології, що вивчає просторові характеристики культури і взаємодію культурних елементів.

Екзогамія – традиційна заборона вступати в шлюбні стосунки чоловікам і жінкам певних людських спільнот (роду, фратрії).

Екзоетніонім – назва, яку дають етносу, його субетносам чи етнографічним групам їх сусіди.

Ендогамія – традиційна вимога укладати шлюби всередині певної людської спільноті (племені, сільської общини, касті, професійної групи і т.д.).

Етноетніонім – самоназва етносу.

Етнічна група – переселенська група вихідців з етносу за межами своєї етнічної території, має громадянство, країни проживання, не займає домінуючого становища в суспільстві і виявляє взаємну солідарність з метою збереження свого етнічного обличчя.

Етнічна дисперсизація – процес відокремлення від етносу окремих його частин, котрі не набули властивостей самостійних етносів, а залишились чи стали субетносами і етнографічними групами.

Етнічна консолідація – об’єднання чи навіть злиття споріднених і етно-культурно близьких етнічних спільнот в один етнос.

Етнічна культура – успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, що визначає стиль життя, виконує етноідентифікуючу роль, дає можливість виділити і протиставити себе іншим етносам.

Етнічна ментальність – сформовані в ході етнічних процесів особливості психічного складу, традиційного світогляду, світовідчуття і світосприймання членів етнічних спільнот.

- Батьківщина** – місце, де розміщене родинне гніздо, родинний всесвіт (хата, садиба, село, місто, край, країна), що зберігає генетичну міжпоколінну спорідненість людини з її предками, де домівка всього етносу, який сприймається як велика родина, що проживає на землі своїх предків, спадщина предків.
- Бікультуралізм** – своєрідний сплав культур різних етносів, що виникає, як правило, в результаті акультурації, при якому між різнорідними етнічними елементами виникає своєрідний поділ сфер впливу.
- Білатеральність** – двостороннє визначення спорідненості одночасно (по батьківській і материнській лінії).
- Білінгвізм** – функціонування двох мов для обслуговування потреб етнічного колективу та його окремих членів.
- Біхевіоризм** – один з напрямів у американській психології початку ХХ століття, що вважає предметом психології поведінку, під якою розуміються чисто фізіологічні реакції на стимули.
- Вірілокальність** – шлюбне поселення жінки в чоловіка (його сім'ї чи роді).
- Генеалогія** – 1) родовід, історія роду, родовідний запис; 2) допоміжна історична дисципліна, що вивчає родовід.
- Генезис** – походження, виникнення; процес утворення та становлення явища, що розвивається.
- Генотип** – спадкова основа організму.
- Геноцид** – винищення окремих груп населення чи етносів з расових, релігійних, націоналістичних чи інших мотивів.
- Герентологія** (національна) – галузь наукових знань про тривалість життя та старіння живих організмів стосовно розвитку нації та національних взаємовідносин.
- Германевтика** – тлумачення культурних текстів, серед яких можуть бути не тільки писемні джерела, а й будь-які інші джерела, будь-які предмети та явища культури.
- Гетто** – початкова частина міста, відведена для поселення євреїв; означення району міста, в якому оселяються певні етнічні меншини, які нерідко дискримінуються чи відчувають соціальний дискомфорт в іноетнічному оточенні.
- Гомеостаз** (етнічний) – стан рівноваги етносу з навколишньою природою.
- Господарсько-культурні типи** – історично сформовані комплекси господарства і культури етносів, які проживають у схожих природно-географічних умовах і знаходяться приблизно на однаковому рівні свого господарсько-культурного та соціально-політичного розвитку.

культури народу дедалі посилювалася. Збираються і досліджуються пам'ятки української народної культури, фольклору, які є одним з суттєвих чинників національно-культурного відродження в Україні.

Відбувається процес творення нової літературної мови на народній основі. У 1798 р. з'являються перші три частини “Енеїди” Івана Котляревського. Майже одночасно в усіх регіонах України опрацьовується граматики української мови (“Грамматика малоросійського наречія” наддніпрянця Олександра Павловського (1818), граматики галичанина Івана Могильницького (20-ті роки), а також “Грамматика слов'яно-руська” закарпатця Михайла Лучкая). У них аргументовано відстоюється погляд щодо самотності української мови і, що надто важливо, її спільності на всьому просторі розселення українського народу.

Можна погодитись з М. Юрієм, що “саме у зв'язку з утвердженням поглядів на український народ як на окремий народ, мовну і етнокультурну спільноту в усіх частинах його пошматованої загарбницькими кордонами землі є підстава говорити про початки переходу від накопичення етнологічних відомостей і знань про Україну до формування українського народознавства як окремої наукової дисципліни”.

На розвиток української етнології вплинула поява в 20-30 рр. ХVІІ ст. осередків науково-літературного руху в Україні у Харкові (гуртка “Любителів української народності”), Києві (організації, як “Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей у Києві” (1835), “Музей старожитностей” при університеті (1837), “Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів” (1843)) та Львові (так званої “Руської трійці” – Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький, які були на західноукраїнських землях ініціаторами та організаторами широкої народознавчої роботи).

Окремо треба назвати появу історико-етнографічних і фольклористичних праць Ізмаїла Срезневського, досліджень української мови і фольклору Амвросія Метлинського, відкриття в 1834 р. Київського університету (ректор – Михайло Максимович), програму Кирило-Мефодіївського товариства і участь у ньому Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та Тараса Шевченка, який прагнув показати світу героїчне минуле українського народу і його культуру.

Крім того, до збору і опису пам'яток народної матеріальної і духовної культури залучалась значна кількість інтелігенції на місцях (переважно духовенства), практикувалися і спеціальні народознавчі мандрівки за певною програмою.

Української періодики в той час не існувало, українських книжок

було мало, переважна більшість українознавчих праць першої половини XIX ст. залишилися у рукописах або була опублікована російською, польською, чеською, німецькою мовами. Однак деякі книжки виходили, наприклад, збірки українських пісень, прислів'їв та приказок, описи народних звичаїв, обрядів, вірувань тощо.

У 1852 р. у Києві створюється “Комісія для опису губерній Київського учбового округу” і її етнографічне відділення. Пізніше на її основі в Києві (1873 р.) був створений Південно-західний відділ Російського географічного товариства на чолі з Павлом Чубинським⁶.

Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях поживаються з появою української періодики (газети “Зоря Галицька”, “Слово”, “Буковинська зоря”, журнали “Вечорниці”, “Мета”, “Ластівка”, “Правда” та ін.), де систематично друкуються народознавчі матеріали.

У 60-70-х рр. зміцнюються зв'язки і співробітництво в галузі народознавства між західноукраїнськими і наддніпрянськими вченими.

Однак у цей час займатися українським народознавством, як зазначав Іван Франко, було небезпечним заняттям, тому що знання про походження народу, його традиційно-побутову культуру, як і вивчення мови, громадянської історії, веде до пізнання глибин історичного буття народу, його культурної самобутності, себто до усвідомлення ним своєї національної своєрідності, свого “я”. Всі, хто в той час займався українською етнографією, зіштовхнулись з протидіями тогочасних австрійських, угорських, румунських російських правителів, котрі уважно стежили за розвитком українознавчої думки, повсякчас обмежували її, не допускали жодних виходів за рамки офіційно допустимого.

Можна нагадати відомі ганебні акти царизму – *Валуєвський циркуляр 1863 р. та Ємський імператорський указ 1876 р.*, якими заборонявся друк книг українською мовою, українська преса, театральні вистави, санкціонувалося широке переслідування “українського руху” та інші реакційні заходи. Однак українська народознавча робота не припинялася і, незважаючи на несприятливі умови та перешкоди, рухалася вперед завдяки патріотичній цілеспрямованості й подвижництву таких діячів, як Микола Костомаров, Володимир Антонович, Олександр Потебня, Петро Єфименко, Микола Лисенко, Михайло Драгоманов, Микола Сумцов,

⁶ Український етнограф XIX ст., автор слів національного гімну “Ще не вмерла Україна”. У 1869-1870 рр. під його керівництвом були проведені експедиційні обстеження в Україні та суміжних з нею районах Білорусії й Молдови, на матеріалах яких постала фундаментальна семитомна праця “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” (1872-1879 рр.).

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Аборигени – першопочаткові, корінні жителі країни або місцевості, які живуть у ній з давніх-давен.

Автономізація – становлення самобутності, унікальності етносу.

Автономія – в етнічному відношенні розуміється як право самостійного управління життєво важливими проблемами свого етносу відповідно до існуючої в цій державі конституції.

Автостереотипи – стійкі уявлення етносу про свої якості.

Автохтони – корінні жителі, місцеві жителі країни чи території.

Адаптація (етнічна) – пристосування етнічних груп до природного та соціального середовища районів їх проживання.

Акультурація – процес набуття одним народом тих чи інших форм культури іншого народу, який проходить у результаті спілкування цих народів.

Акматична фаза – у Л. Гумільова – друга фаза етногенезу, в якій пасіонарна напруга досягає максимуму, період громадянських війн та смут.

Альтруїзм – безкорислива турбота про благо інших, готовність пожертвувати своїми особистими інтересами для інших.

Анклав – територія чи частина території однієї держави, оточена з усіх сторін територією іншої держави.

Антропогенез – розділ антропології – наука про походження людини.

Антропологія – біологічна наука про походження та еволюцію фізичної організації людини та раси людей. Іноді розуміється як сукупність наук про людину, включаючи етнографію, культурну та соціальну антропологію.

Апартеїд – принцип окремого проживання представників різних етнорасових груп.

Ареал – область поширення на земній поверхні будь-якого явища, видів тварин, насаджень, корисних копалин і т.д.

Архетип – неусвідомлена базова схема уявлень, загальна для всіх людей, незалежно від їх етнічної приналежності, мови, культурної традиції і т.д.

Асиміляція – тип етнічних процесів, що являє собою взаємодію двох етносів, у результаті чого один з них поглинається іншим і втрачає етнічну ідентичність. Може проходити як природним, так і насильницьким шляхом.

Продовження табл. В.1

Повіти	Всього осіб	Греки	у %	Татари	у %	Вірмени	у %	Цыга-	у %
Херсонський	587804	295	0,05	1057	0,2	141	0,0	235	0,04
Херсон	59076	51	0,09	337	0,57	24	0,04	76	0,13
Берислав	12149	3	0,02	5	0,04	–	–	21	0,17
Миколаїв	92012	214	0,23	595	0,65	108	0,12	18	0,02
с. н.	424567	27	0,0	120	0,03	9	0,0	120	0,03
Олександрійський	416576	26	0,0	69	0,0	4	0,0	120	0,03
Олександрія	14007	10	0,07	8	0,06	2	0,01	1	0,0
Новогеоргіївськ	11594	1	0,0	43	0,37	1	0,0	–	–
с. н.	390975	15	0,0	18	0,0	1	0,0	119	0,03
Анан'ївський	265762	187	0,07	9	0,0	22	0,0	453	0,17
Анан'їв	16684	11	0,07	1	0,0	5	0,03	34	0,2
с. н.	249078	176	0,07	8	0,0	17	0,0	419	0,17
Єлисаветградський	613283	148	0,02	363	0,05	23	0,0	433	0,07
Єлисаветград	61488	124	0,2	292	0,47	16	0,03	15	0,02
Бобринець	14281	–	–	–	–	3	0,02	8	0,06
Вознесенськ	15748	2	0,01	24	0,15	1	0,0	15	0,1
Новомиргород	9364	–	–	–	–	–	–	–	–
Ольвіополь	6884	1	0,01	–	–	1	0,01	–	–
с. н.	505518	21	0,0	47	0,01	2	0,0	395	0,08
Одеський	610042	7535	1,2	1516	0,25	1405	0,25	169	0,03
Одеса	403815	5086	1,26	1437	0,36	1401	0,35	31	0,0
Маяки	4575	–	–	–	–	–	–	25	0,55
Овідіополь	5187	–	–	–	–	–	–	–	–
Очаків	10786	7	0,06	54	0,5	4	0,04	–	–
с. н.	185679	2442	1,32	25	0,01	–	–	113	0,06
Тираспольський	240145	106	0,04	138	0,05	475	0,2	261	0,11
Тирасполь	31616	18	0,06	136	0,43	30	0,09	19	0,06
Григоріополь	7605	–	–	–	–	406	5,34	7	0,09
Дубоссари	12089	3	0,02	–	–	14	0,12	–	–
с. н.	188835	85	0,05	2	0,0	25	0,01	235	0,12
Разом по губ.	2733612	8297	0,3	3152 (3 них караї- мів – 1300 осіб)	0,12	2070	0,08	1671	0,06

Іван Франко, Михайло Грушевський та ін.). У Львові (1873 р.) було засновано Літературне товариство ім. Т.Г. Шевченка, яке в 1892 р. було реорганізовано в Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка (НТШ).

В етнографічну комісію Товариства, яка займається народознавчими дослідженнями входять видатні українські етнографи і фольклористи: Іван Франко, Федір Вовк, Володимир Гнатюк, Філарет Колесса, Осип Роздольський. Етнографічна комісія здійснює наукові експедиції, публікує дослідницькі матеріали з усієї України. Визначними віхами української народознавчої науки стали, зокрема, серійні видання “Етнографічний збірник” (40 томів), “Матеріали до української етнології” (22 томи). Тобто, як ми бачимо, з кінця ХІХ ст. термін “етнологія” вживається і в Україні. Праці з української етнографії друкувалися в “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” (з 1892 р.), у російськомовному журналі “Киевская старина” (виходив з 1882 р.), львівських часописах “Зоря” (1880-1897), “Житє і слово” (1894-1897) та інших виданнях.

Після революційного перевороту 1917 р. в Росії і розвалу Австро-Угорщини 1918 р. було створено передумови для подальшого розвитку етнології – українського народознавства. Виходять такі спеціальні видання, як “Етнографічний вісник”, “Краєзнавство”, “Побут”, збірки етнографічних матеріалів. У 20-ті роки в радянській Україні при УАН працював Музей антропології і етнології ім. Ф. Вовка, з 1925 р. – Кабінет антропології та етнології, а з 1929 р. почав видаватись щорічник “Матеріали до етнології”. Однак на початку 30-х років посилюються більшовицькі репресії проти “українського націоналізму”, проти діячів української науки, культури. Всі етнологічні науково-дослідні та музейні установи УАН було ліквідовано, більшість етнологів (етнографів) були репресовані, відіслані на постійне проживання за межі України.

Термін “етнологія” у Радянському Союзі і комуністичних країнах Центральної Європи був заборонений, оголошений буржуазним, антинародним, ворожим інтересам світового пролетаріату. Початок витісненню терміна “етнологія” поклала нарада етнографів 1929 р., яка констатувала, що “...оскільки етнологія претендує на звання окремої від соціології дисципліни, вона повинна бути визнана ні чим іншим, як буржуазним сурогатом суспільствознавства”. У науці з 30-х років ХХ ст. починає використовуватися термін “етнографія”. Хоча в науці європейських країн постійно переважав термін “етнологія”, або “культурна антропологія”.

Що стосується західноукраїнських земель у 20-30-х рр., то там панували окупаційні буржуазні режими – Польща (Східна Галичина і Волинь), Румунія (Північна Буковина) і Чехословаччина (Закарпаття).

У той час на західноукраїнських землях існували регіональні краєзнавчі осередки (товариство і музей “Бойківщина” в м. Самборі на Львівщині, етнографічне товариство Підкарпатської Русі в Мукачевому на Закарпатті, музеї “Гуцульщина” в Коломиї, “Верховина” в Стрию, “Лемківщина” в Саноціта тощо), але їх діяльність поширювалась тільки на ті місця, де вони існували.

Після Другої світової війни етнографічна наука продовжує розвиватися. Її осередками в Україні стали Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АН України в м. Києві та Державний музей етнографії та художнього промислу АН України у м. Львові. На його базі в 1983 р. створюється Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, яке в 1991 р. стає окремим Інститутом народознавства НАН України. Однак у цей період такі кардинальні проблеми етнології як *етнічна ідентичність, етнічна свідомість, міжетнічні конфлікти* зовсім не вивчаються.

В 1991 р. в Україні після здобуття державної незалежності термін “етнологія” повністю реабілітовано, він став офіційною назвою відповідної науки.

Сучасна історична ситуація вимагає від етнології відповіді багатьох важливих питань повсякденного життя, причому актуальність етнологічних досліджень визначається не академічними інтересами вчених, а вимогами реальної політики. Сьогодні етнологічні знання й рекомендації етнологів з найрізноманітніших сфер громадського життя необхідні для розв’язання політичних, економічних і соціальних проблем.

Наприклад, є різні точки зору на розвиток українського етносу і української культури. Одна точка зору: Росія і Україна мають “*общерусскую родину*”, починаючи свою історію з Київської Русі. Другі вважають Київську Русь споконвічно українською територією.

Сьогодні етнологія допомагає нам виробляти свій власний погляд на нашу минувшину, щоб вирізнити з великого розмаїття культур саме те, що є українським, а що – привнесене нашими сусідами. Етнологія допомагає нам у пошуках першооснов буття українського етносу та його місця серед інших етносів і культур Європи й Світу.

1.2. Предмет і завдання етнології

Кожна наука має свій власний предмет вивчення, завдання і методи дослідження. Етнологія як наука з моменту своєї появи займалася дослідженням традиційних і примітивних суспільств і їх

Продовження табл. В.1

Повіти	Всього осіб	Німці	у %	Поляки	у %	Болгари	у %	Білору-	у %
Херсонський	587804	20290	3,45	5152	0,88	3575	0,6	12558	2,14
Херсон	59076	426	0,72	1021	1,72	25	0,04	164	0,3
Берислав	12149	43	0,35	35	0,3	–	–	20	0,15
Миколаїв	92012	813	0,88	2612	2,84	87	0,1	191	0,2
с. н.	424567	19008	4,48	1484	0,35	3463	0,82	12183	2,87
Олександрійський	416576	1356	0,33	966	0,25	6	0,0	2354	0,6
Олександрія	14007	71	0,51	173	1,24	2	0,01	7	0,05
Новогеоргіївськ	11594	22	0,19	85	0,73	–	–	–	–
с. н.	390975	1263	0,3	708	0,2	4	0,0	2347	0,6
Анан’ївський	265762	10177	3,83	1782	0,67	405	0,15	221	0,08
Анан’їв	16684	35	0,21	242	1,45	–	–	6	0,04
с. н.	249078	10142	4,07	1540	0,62	405	0,16	215	0,1
Єлисаветградський	613283	5445	0,89	2620	0,43	4608	0,75	5842	0,95
Єлисаветград	61488	425	0,69	1180	1,92	2	0,0	44	0,07
Бобринець	14281	48	0,34	43	0,3	–	–	3	0,02
Вознесенськ	15748	124	0,79	142	0,9	7	0,04	68	0,43
Новомиргород	9364	21	0,22	106	1,13	–	–	13	0,14
Ольвіополь	6884	34	0,49	30	0,44	4	0,06	25	0,36
с. н.	505518	4793	0,95	1119	0,22	4595	0,91	5689	1,13
Одеський	610042	62658	10,27	18467	3,03	8290	1,36	1631	0,25
Одеса	403815	10248	2,54	17395	4,31	600	0,15	1267	0,31
Маяки	4575	44	0,96	36	0,79	1	0,02	–	–
Овідіополь	5187	7	0,13	4	0,08	–	–	1	0,02
Очаків	10786	88	0,82	433	4,01	7	0,06	14	0,13
с. н.	185679	52271	28,15	599	0,32	7682	4,14	349	0,2
Тираспольський	240145	23527	9,8	1907	0,8	8801	3,66	352	0,15
Тирасполь	31616	249	0,79	1003	3,17	56	0,18	119	0,38
Григоріополь	7605	50	0,66	25	0,33	4	0,05	2	0,03
Дубоссари	12089	62	0,51	44	0,36	3	0,02	8	0,07
с. н.	188835	23166	12,27	835	0,45	8738	4,63	223	0,1
Разом по губ.	2733612	123453	4,52	30894	1,13	25685	0,94	22958	0,84

Додаток В

Таблиця В.1

Повіти	Всього осіб	Українці	у %	Росіяни	у %	Євреї	у %	Молдавани	у %
Херсонський	587804	323627	55,06	144623	24,6	69674	11,85	4953	0,84
Херсон	59076	11591	19,62	27902	47,21	17162	29,04	85	0,14
Берислав	12149	8852	72,86	524	4,31	2639	21,72	3	0,02
Миколаїв	92012	7780	8,46	61023	66,33	17949	19,51	82	0,09
с. н.	424567	295404	69,58	55174	13,0	31924	7,52	4783	1,13
Олександрійський	416576	354456	85,09	39072	9,38	15322	3,68	2721	0,65
Олександрія	14007	7658	54,67	2364	16,88	3687	26,32	13	0,09
Новогеорگیївськ	11594	3372	29,08	6631	57,19	1424	12,28	1	0,0
с. н.	390975	343426	87,83	30077	7,69	10211	2,61	2707	0,7
Анан'ївський	265762	164887	62,04	29160	10,97	22129	8,33	35833	13,48
Анан'їв	16684	7205	43,2	1434	8,6	3514	21,07	4174	25,0
с. н.	249078	157682	63,3	27726	11,13	18615	7,47	31659	12,71
Слисаветградський	613283	405546	66,13	93381	15,23	57581	9,39	36819	6,0
Слисаветград	61488	14523	23,62	21301	34,64	23256	37,82	21	0,03
Бобринець	14281	9529	66,73	837	5,86	3464	24,26	346	2,42
Вознесенськ	15748	5644	35,84	2583	16,4	5879	37,33	1243	7,89
Новомиргород	9364	572	6,11	7025	75,02	1617	17,27	5	0,05
Ольвіополь	6884	5022	72,95	271	3,94	1480	21,5	10	0,15
с. н.	505518	370256	73,25	61364	12,14	21885	4,33	35194	6,96
Одеський	610042	133474	21,88	228436	37,45	134020	21,97	7138	1,17
Одеса	403815	37925	9,39	198233	49,09	124511	30,83	488	0,12
Маяки	4575	944	20,63	2865	62,62	644	14,08	15	0,33
Овідіополь	5187	2785	53,69	1997	38,5	387	7,46	6	0,12
Очаків	10786	5204	48,25	3508	32,52	1430	13,26	9	0,08
с. н.	185679	86616	46,65	21833	11,76	7048	3,8	6620	3,56
Тираспольський	240145	80049	33,33	40703	16,95	23811	9,92	59754	24,88
Тирасполь	31616	3708	11,73	14013	44,32	8568	27,1	3611	11,42
Григоріополь	7605	707	9,3	1832	24,09	832	10,94	3740	49,18
Дубоссари	12089	2841	23,5	395	3,27	5326	44,06	3383	27,98
с. н.	188835	72793	38,55	24463	12,95	9085	4,81	49020	25,95
Разом по губ.	2733612	1462039	53,48	575375	21,05	322537	11,8	147218	5,4

культур. Тому історично першим предметом етнології як науки стали народи, рівень культурного розвитку яких був значно нижчий, ніж у європейців.

Цей підхід у визначенні предмета етнології був обумовлений тим, що до кінця XIX ст. практично всі європейські народи (у результаті стрімкого технічного розвитку) зуміли створити якісно новий тип цивілізації, що значно перевершував все інші, створені народами інших континентів планети. Тому європейці стали вважати, що історичне місце культурно відсталих народів повинне бути не поряд з цивілізованими європейськими народами, а далеко позаду їх. “Ці народи були для цивілізованих європейців у деякому роді примітивними, живими предками, що заслуговують вивчення і підпорядкування своїм інтересам”. Щоб зафіксувати цю відмінність між народами і їх культурами, відсталі народи стали називатися європейцями *примітивними* (від лат. *primitive* – перший, первинний). Описам первісних народів, до яких відносилися народи, які не мали власної історії, відноситься робота англійського етнолога Едуарда Тайлора “Первісна культура” (1871), американського етнолога Льюїса Генрі Моргана “Стародавнє суспільство” (1877), ранні роботи німецьких етнологів Теодора Вайца і Адольфа Бастіана.

В XX ст. етнологія стає університетською наукою і починає викладатися як учбова дисципліна. В етнологію прийшло нове покоління учених-теоретиків, яке замінило покоління основоположників-практиків. Із зміною поколінь дослідників у етнології стали мінятися і уявлення про предмет цієї науки. Перш за все були піддані критиці ідеї про розділення народів на примітивні (первісні) і цивілізовані. Всупереч цим уявленням цілий ряд учених став дотримуватися переконання, що так звані примітивні народи, як і європейські, мають свою історію. Тобто “Первісними” краще назвати такі племена, які використовують для здобичі їжі і облаштування життя лише найпростіші знаряддя праці і володіють скупими знаннями про навколишній світ і більше залежать від природи, ніж сучасні індустріальні суспільства. Сам термін “*первісні народи*” в етнології залишився, але він означав вже “суспільства і культури, які зберегли соціальну стабільність завдяки зваженому, неспоживчому відношенню до природи”.

Однак були вчені, які виступали проти збереження терміна “первісні народи”. На їх думку зіставлення терміна “первісні народи” і терміна “культурні народи” додає терміну “первісні народи” принизливий сенс. Адже культура існує у кожному людському

суспільстві, навіть у людей кам'яної доби. Тому що культура – це родова якість людини, її сутнісна характеристика, що відображає унікальну здібність людини до перетворення навколишнього світу. Культура відрізняє людину від інших живих організмів нашої планети. Розмова може йти не про безкультурні і культурні народи, а про різні типи культур, вивчення яких і є предметом етнології. Замість терміна “первісні народи” ученими були запропоновані терміни і поняття: *архаїчні культури, доіндустріальні суспільства, традиційні суспільства, неписьменні культури, племінний союз* і т.д. Кожне з цих понять прагнуло виразити відповідні особливості етнічних культур. Різноманітність точок зору і концепцій знайшла своє віддзеркалення в розумінні предмета етнологічної науки.

У ході дискусій і суперечок склалися такі варіанти розуміння предмета етнології:

- 1) описова і узагальнювальна наука, яка прагне до дослідження загальних законів соціального і культурного розвитку людини і людства;
- 2) порівняльна наука, що досліджує різні типи культур і шляхи їх перетворення;
- 3) розділ соціології, об'єктом вивчення якого є примітивні і традиційні суспільні системи;
- 4) наука про динаміку культури як штучного, внеприродного світу людини;
- 5) наука, яка шляхом порівняльного аналізу покликана вивчати культуру первісних, традиційних і сучасних суспільств.

Історичні події і процеси ХХ ст. привели вчених до переконання, що будь-який народ має право на самостійне життя, на самобутню культуру, тому немає відсталих і передових народів – всі народи рівноправні. Вони можуть бути оцінені лише функціонально, по відношенню до своєї спільності, тобто з позицій того, наскільки ефективно вони забезпечують життя того або іншого народу. Змінна ситуація в світі за останні десятиліття (створення діаспори мігрантів і біженців у Європі і Північній Америці, інтеграційні процеси в країнах Західної Європи) породили цілу групу проблем етнічного характеру (наприклад, *поєднання типів поведінки різних народів, взаємодія різних типів культур і т.д.*) примусили вчених звернутися до питання про предмет етнології.

Нові історичні обставини і суспільні проблеми до традиційних етнологічних областей знання додають нові. Це дозволяє вченим виділяти всередині етнології відносно самостійні сфери і напрямки дослідження (табл. 1.1).

Продовження табл. Б.1

Еврейские:				
Израилевка	1807	37	99	6000
Тираспольский уезд				
Большой Либенталь	1804	149	673	7600
Малый Либенталь	1804	86	238	3400
Александргильтф	1804	149	270	2940
Нейбург	1805	86	147	2640
Мариенталь	1803	64	124	2720
Иозефсталь	1804	60	149	2760
Петерсталь	1805	65	150	3000
Фрейденсталь	1806	71	222	5100
Люстдорф	1804	62	99	1000
Францфельд	1805	81	131	2200
Страстбург	1808	62	161	3358
Зельц	1808	110	245	5597
Кандель	1808	101	247	5597
Баден	1808	58	129	3357
Майгейм	1809	61	155	3358
Эльзас	1809	60	151	3358
В г. Одессе				
Глюксталь	1805	122	336	6000
Нейдорф	1809	98	265	6000
Бергдорф	1809	60	128	4080
Кассель	1809	96	200	6000
Греко-Болгарские				
Большой Буялык	1802	180	476	19700
Малый Буялык	1801	182	543	12100
Кубанка	1804	86	242	7500
Славяносербская	1807	15	36	10250
Катаржинская	1806	161	432	13200
Парханы	1804	87	191	7520
Ольвинопольский уезд				
Немецкие				
Раштадт	1809	98	238	
Мюнхен	1809	47	103	

Додаток Б

Таблиця Б.1

Размещение иностранных поселений и численность их населения по данным VI ревизии (1811 г.)

Поселения	Год основания	Число семей	Душ м.п.	Десятин земли
Херсонский уезд				
Немецкие:				
Старая Шведская	1782	50	95	77544
Клостердорф (Костирка)	1804	32	63	
Мюльгаузендорф	1804	16	35	
Шлягендорф (Гадючая)	1804	21	45	
Рорбах	1809	95	240	
Шпейер	1809	100	211	
Ландау	1809	105	233	
Вормс	1809	25	182	
Карлеруэ	1809	71	151	
Зульц	1809	62	117	
Еврейские				
Большой Нагартав	1807	97	301	5490
Малый Нагартав	1807	40	105	12000
Эфенгар	1807	64	163	5294
Ингулец	1807	104	310	9000
Каменка	1807	169	416	19500
Сейдеминуха	1807	122	307	6000
Бобров Кут	1807	201	451	15000
Греко-болгарские				
Терновка	1802	121	336	6620
Ингулка	1802	39	111	2964
Елисаветградский уезд				
Немецкие:				
Данцингская	1787	41	96	1635

Таблиця 1.1

№ з/п	Назва науки	Що вона досліджує
1	Етнічна антропологія	досліджує питання етногенезу і антропофізичного розвитку народів
2	Етнічна соціологія	вивчає соціальні аспекти розвитку і функціонування етнічних груп, їх ідентичності, форми самоорганізації, типи взаємодій етнічних груп
3	Етнічна психологія	розглядає питання формування етнічних стереотипів, етнічної самосвідомості й ідентифікації
4	Економічна етнологія	аналізує проблеми господарської і економічної діяльності етносів
5	ЕтнODEMOГРАФІЯ	основними завданнями якої є дослідження демографічних процесів і динаміки чисельності народів
6	Етнічна географія	своїм предметом вважає вивчення питань географічного розселення народів, особливостей їх місцезонашування, етнічних територій і етнічних меж
7	Етнопедогогіка	за мету має дослідження особливостей виховного і освітнього процесів у різних етносів

Так, у західноєвропейській етнології вже чітко оформилися і успішно розвиваються господарська (економічна) етнологія, соціальна етнологія, правова етнологія, політична етнологія, релігійна етнологія.

Етнологічна наука стає досить складною і розгалуженою системою знань.

Процес диференціації етнологічної науки ще далекий від свого завершення, і в найближчі два десятиліття слід чекати появи нових напрямів.

Таким чином, як ми могли переконалися, предмет етнології постійно розширюється, що не дозволяє дати чітке визначення цієї науки. От чому у вітчизняній і зарубіжній етнології немає якогось загальноприйнятого визначення етнології, а існує досить велика кількість визначень, заснованих на різних методологічних підходах,

які, на думку їх авторів, підкреслюють найбільш істотні риси етнологічної науки і визначають те коло проблем, яке досліджується сучасною етнологією (рис. 1.1).

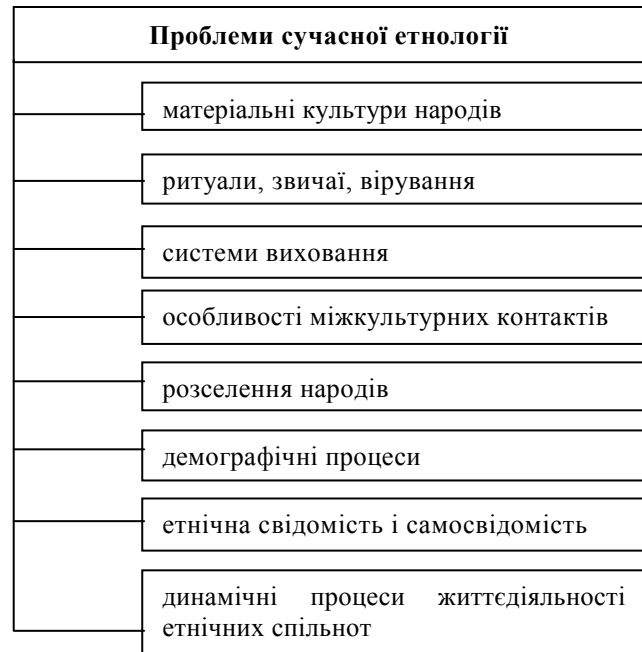

Рис. 1.1. Коло проблем сучасної етнології

Як бачимо (рис. 1.1), етнологія вивчає різноманітні аспекти життєдіяльності етносів. Виходячи з вищевикладеного можна сформулювати наступне визначення цієї науки. *Етнологія – це теоретична і природнича наука, що вивчає процеси формування і розвиток різних етнічних груп (етносів), їх ідентичність, форми їх культурної самоорганізації, закономірності їх взаємодії, колективної поведінки, закономірності їх історичного та культурного розвитку.*

Бурхливі події ХХІ століття (розширення міжкультурних взаємозв'язків, об'єднання Європи, розпад цілого ряду багатонаціональних держав, етнічні конфлікти) з новою силою заставили людство звернути увагу на проблеми етнічності. Сьогодні зрозуміло, що лише етнологія дає змогу зрозуміти, що людство – це етноси, їх культура, побут, етногенез та історія. Етнологія незаперечно довела, що етноси, як дуже складні соціально-біологічні міжпоколінні людські спільноти, можуть існувати і функціонувати цілком самостійно навіть

ДОДАТКИ

Додаток А

Загін приматів

Нижчі примати (примат з лат. *primates* – перше місце, старшинство, первинність, перевага.

Тупайї – дрібні звірки з довгим тілом, гострою мордочкою і довгим хвостом, що додає їм подібність з пацюками. Нічні тварини, що харчуються рослинною їжею і комахами.

Лемури – стадні тварини, по розмірах схожі на кішку. Мозок примітивний. Вовна лемурів густа, звичайно яскраво розфарбована. Очі великі, на пальцях нігті. Перші лапи коротше задніх. Їх багато на острові Мадагаскар.

Долгопяти – дуже малі, величиною з пацюка. Передні кінцівки укорочені, хвіст довгий. Голова кругла, лицьова частина укорочена. Очі великі, поставлені прямо вперед. Пальці мають нігті. На кінцях пальців своєрідні подушечки, що служать присосками при лазінні по деревах, пересуваються стрибками. Живуть вони тільки на Зондських островах.

Вищі людиноподібні примати (усі мавпи і люди)

Мавпи – денні стадні тварини. Вони поділяються на дві групи – широконосі й вузьконосі.

Широконосі мавпи живуть у центральній і екваторіальній частинах Південної Америки. Вони мають невеликі розміри, покриті густою м'якою вовною. Харчуються рослинною їжею, личинками і пташиними яйцями. У них довгий чіпкий хвіст.

Вузьконосі мавпи живуть тільки в Африці і на півдні Азії. Вузьконосі підрозділяються на нижчих **вузьконосих** (собакообразних) – це макаки, павіани і вузьконосих (людино-подібних).

Вищі **вузьконосі** (людино-подібні) представлені гібообразними (сімейство малих людино-подібних мавп), великими людиноподібними мавпами (сімейство понгід), людиною (сімейство гомінід). Людиноподібні мавпи представлені п'ятьма родами. Це гібони, які живуть в Азії.

До сімейства понгід відносяться орангутанги, шимпанзе і горили.

Гомініди (люди) характеризуються рядом специфічних біологічних ознак, що відрізняють їх від усіх.

4. Грушевський М. Нове українство XIX віку // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 195-197.
5. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. – Прага, 1923. – Т. 1. – 393 с.
6. Зіневич Н.О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 40-52.
7. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1917-1858). – М.: Наука, 1976. – 307 с.
8. Коциевский А.С. Крестьянская колонизация Южной Украины в первой трети XIX в. // В кн. Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР, Сборник. VI. – М.: Наука, 1965.
9. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наумко, Л.Ф. Артюр, В.Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
10. Наседкіна Л.Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 6. – С. 64-72.
11. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 1. – 416 с.
12. Пономарьов А. Українська етнографія. – К.: Либідь, 1994. – 315 с.
13. Потульніцький В. Теорія української політології. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
14. Сочинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К.: Фірма “Довіра”, 1992. – 225 с.
15. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С.Я. Козлов, Л.В. Чижова. – М.: Наука, 2003. – 459 с.
16. Pareto V. Compendio di Sociologia Generale. – Torino, Einaudi, 1978. – 565 p.

в умовах повної територіальної, історико-культурної та політичної ізоляції. Тобто етноси є цілком самодостатніми людськими спільнотами.

Етнологія користується здобутками біології, географії, біофізики, біохімії; а також гуманітарних наук: історії, філософії, лінгвістики, суспільствознавства, етнографії, фольклористики та ін. для теоретичного узагальнення знань про етнос.

Етнологія близька до етнографії, але має свої особливості. Відмінність між етнографією і етнологією полягає насамперед у тому, що етнографія лише накопичує відомості та описує знання про етноси, а етнологія теоретично узагальнює ці знання і виробляє методику їх вивчення.

Етнологія як наука, звичайно, не може змінити закономірностей етногенезу, але може застерегти людство від негараздів, яким можна зарадити. Так, наприклад, етнологи застерігають людство від надмірного етнічного змішування, бо це в кінцевому підсумку призвело б до спрощення етнічної різноманітності й виродження людства загалом.

Можна погодитись з Галиною Лозко, що предметом етнології України є наукові знання про етногенетичні та етнокультурні процеси в їхньому зв'язку з теорією етносу та історією народів України. Виходячи з цього, предметом етнології південного регіону України є наукові знання про етнокультурні процеси і історію народів, які населяли південь України.

Завданням етнології України можна вважати:

1. Вироблення теоретичних засад науки про етнічні спільноти, їхній взаємозв'язок і взаємодію з використанням знань таких наук як історія, філософія, естетика, теорії етносу, історія культури, фольклористика, етнографія та ін.
2. Осмислення сутності та тенденцій сучасної науки про етнос і перегляд деяких стереотипних положень з урахуванням сучасних наукових досліджень.
3. Вивчення етнічної історії українського етносу і народів, які населяють Україну (національних меншин).

1.3. Методи етнології

Кожна наука вивчає свій об'єкт, використовуючи весь набір наявних знань даної науки, за допомогою відповідних методів, що дозволяють одержати повніше і точніше знання про об'єкт, що вивчається. Існує досить велика кількість методів пізнання. У цілому всі їх можна розділити на *загальнонаукові і спеціальні*. Вони можуть застосовуватися в різних комбінаціях і поєднаннях залежно від

специфіки об'єкта, що вивчається. Із загальнонаукових методів в етнології найчастіше застосовують історичний і соціологічний методи. У свою чергу, кожен загальнонауковий метод ґрунтується на використанні різних методів збору інформації для наукового аналізу.

Крім того, кожна наука має свої власні спеціальні методи дослідження. В етнології до категорії спеціальних методів відноситься *метод польових досліджень*. Формування цього методу було викликано потребою мати більш докладні й систематизовані знання про колоніальні народи, їх господарство, соціальний устрій, звичаї, вірування, тому зростаюча роль колоній у господарських відносинах метрополій у середині XIX ст. вимагала управління населенням залежних країн.

Метод польових досліджень є одним з основних при вивченні етносів і етнічних процесів. За допомогою цього методу здобуваються найбільш важливі, повні і цінні етнографічні матеріали. Суть методу *польових досліджень* полягає в прямій участі дослідника в спостереженнях за життям етнічних спільнот. Дослідник, як правило, бере участь у житті досліджуваної етнічної групи як її повноцінний член. Дані, зібрані в ході таких досліджень, називають польовими етнографічними матеріалами.

“Подем” для дослідника є етнічні цілісності (етноси) та їх складові (субетноси і етнографічні групи, локально-територіальні і локально-популяційні групи, населені пункти, родинні групи і сім'ї, віково-статеві, соціальні, фахові, релігійні та інші групи), етнічні та національні меншини.

Продуктивність методу польового дослідження зростає зі збільшенням терміну перебування дослідника в досліджуваному етносі. Цінність методу полягає в тому, що етнолог стає свідком і співучасником всіх процесів життєдіяльності етносу. Польові дослідження ведуться шляхом організації стаціонарних (понад один календарний рік), тривалих (кілька місяців) та короткотермінових (кілька тижнів чи днів) експедицій.

Треба згадати американця Льюїса Генрі Моргана (1818-1881), який тривалий час прожив серед ірокезів, російського етнографа Миколу Миколайовича Миклухо-Маклая (1846-1888), який жив кілька років серед папуасів Нової Гвінеї, видатного англійського етнологів Броніслава Маліновського (1884-1942)⁷, який жив серед папуасів Нової Гвінеї на початку XX ст. та ін.

⁷ Броніслав Маліновський – основоположник функціоналізму, народився й одержав освіту в Кракові, проводив польові етнографічні дослідження в Новій Гвінеї й у Меланезії. З 1927 по 1938 рік працював у Лондонській школі економіки. У 1938 році емігрував у США, де аж до своєї смерті (1942 р.) працював у Єльському університеті.

535 німців. Станом на 1 квітня 2004 р. в АРК чисельність репатрійованих громадян досягла 265,5 тис. чол. Зокрема, серед них переселилися з: Узбекистану – 189 тис. (72 %), Казахстану – 21 тис. (8 %), Таджикистану – 30 тис. (11,5 %), Російської Федерації – 19 тис. (7,2 %), з інших країн СНД – 3 тис. (1,3 %). Переважна більшість репатрійованих вже набула українського громадянства. Приблизно 4 тис. кримських татар, які повернулися за останні 2 роки, ще не оформили громадянство України. Останнє, так само як і та обставина, що частина депортованих повертається в Крим самопливом, свідчить про переважання реальної кількості кримських татар порівняно з офіційними даними.

Підводячи підсумки, треба зазначити, що будуючи сьогодні демократичну українську державу, ми повинні створювати умови для вільного розвитку національних меншин, надання можливостей для реалізації їхніх прав, збереження етнічної й культурної самобутності.

Ключові поняття: *автохтони, автохтонне населення, меншина етнічна, національні меншини, караїми, гагаузи, кримчаки, кримські татари.*

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте автохтонне населення Півдня України.
2. Назвіть національні меншини Півдня України.
3. Які існують типи етнічних меншин.
4. Охарактеризуйте найчисельну національну меншину на Півдні України.
5. Історія появи греків на Півдні України.
6. Німецька колонізація півдня України.
7. Охарактеризуйте основні версії етногенезу гагаузів.
8. Караїмський етнос, його історія.
9. Дайте характеристику такого етносу, як кримчаки.
10. Коли предки кримських татар з'явилися у Криму?

Література

1. Брайчевський М. Вступ до історичної науки. Курс лекцій. – К.: КМ Академія, 1995.
2. Варзар І. Політична етнологія як наука. Монографія. – К.: Школяр, 1994. – 224 с.
3. Гедьо А.В. Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 73-84.

кристалізується як політична реальність Золота Орда зі столицею Сарай-Бату на Ітилі (Волзі), і Таврида стає улусом Золотої Орди зі столицею в місті “Кири́м”, що розташовувалось у долині річки Чурук-Су; перший правитель улусу – хан Мавал, брат Бату-хана. На подальшу етнічну історію прийшлих тюркомовних кочовиків вплинули інші етнічні спільноти півострова – руси, готи, алани, греки, вірмени, генуезці, хозари, половці, турки-сельджуки та ін., чимало елементів з мовної та культурної спадщини яких було сприйнято татарами.

Кримськотатарська мова споріднена з турецькою, кумицькою, карачасво-балкарською, а також мовою греків-урумів Приазов'я. Традиційний кримськотатарський етнос складався з трьох субетносів: степових татар (ногайські татари), передгірських татар (тат, татлар), південнобережних татар (ялибойлю); від них слід відрізнити власне ногайців (ногаї), які в період існування Кримського ханства кочували по Північному Причорномор'ю та Приазов'ю, а нині проживають переважно в Дагестані і Чечні.

Згідно із переписом 2001 р., в Україні проживало 248,2 тис. кримських татар. Цій реальності передували непрості й трагічні сторінки історії народу, котрі безпосередньо впливали на демографічні показники.

У 1897 р. кримських татар налічувалось 186,2 тис.; відомі революційні і громадянські протистояння призвели до того, що кількість кримських татар зменшилася – 184,6 тис. у 1921 р. і 179 тис. у 1926 р. Перед війною (1939 р.), щоправда, кримських татар вже стало 218,8 тис., однак страшним ударом по етносу стала депортація кримських татар у травні – червні 1944 р.: 238,5 тис. чол. були силоміць вивезені за межі Криму до середньо-азійських республік та РФ.

Перепис 1959 р. не зафіксував кримських татар в Україні, але в 1989 р. – 46,8 тис., у 1990 р. – 83,1 тис.; у серпні 1991 р. – 142,2 тис. Надалі приплив репатріантів помітно спадає: в 1997 р. повернулося 5 300, у 1998 р. – 3 200, в 1999 р. – 2 500 чол. Прикметно, що переважна більшість депортованих та їхніх нащадків зберегли рідну мову (92,0 %); більшість з них володіє також і російською (79,8 %), однак лише незначна частина (19,6 %) – українською, що аж ніяк не може розглядатися як сприятливий чинник інтеграції кримських татар в українське суспільство.

Доречно згадати про долю депортованих з Криму етносів у цілому. За даними ГУ МВС України в листопаді 2000 р. в АРК проживали 260 тис. репатрійованих громадян та їх нащадків, з них: 256 959 кримських татар, 306 болгар, 320 вірмен, 1 865 греків,

Метод польових досліджень широко практикується в даний час і вітчизняними етнологами. Однак сьогодні в етнології переважають *тривалі експедиції*, що розраховані на кілька місяців, один чи кілька сезонів. Крім того, етнологи, щоб охопити якомога більшу територію досліджуваної етнічної спільноти, широко користуються проведенням (організацією) *маршрутних* (експедиційний загін пересувається заздалегідь визначеним маршрутом) і *кущових* (обирають основний населений пункт як базовий і в ньому проводять комплексний збір матеріалів з короткотерміновими виїздами в довколишні села) експедицій.

Зібраний етнографічний матеріал кушовими, маршрутними і маршрутно-кушовими експедиціями, при поєднанні його з іншими джерелами дає можливість достатньо повно вивчити окремі явища господарського життя і традиційно-побутової культури етносів.

Методом етнологічних досліджень є *порівняльне мовознавство*. За допомогою цього методу можна встановити точні межі співвідношення близьких мов і ступінь їх споріднення. М.Ф. Юрій пише: “Як свідчить практика порівняльного мовознавства, особливо цікаві й важливі для етнології результати дають систематизовані порівняння слів з декількох мов. Якщо виходити з аксіоми, що “слова” і “справи” нерозривно пов'язані між собою у будь-якій культурі, то на основі цього методу можна простежити розвиток культури й культурних відносин різних народів, що є важливим показником взаємодії культур. Звичайно, метод порівняльного мовознавства вимагає від учених гарного знання відповідних мов і насамперед законів їхнього словотвору”.

Іншим методом, який теж використовується в етнології з середини ХХ ст. є *статистичний метод* (статистичні дані, переписи населення – переписні бланки, в яких є відповіді: про стать, вік, національність, рідну мову, соціальний стан, освіту, професію, тип житла, час проживання та ін.). Цей метод допомагає систематизувати, упорядкувати різноманітну інформацію. Метод дозволяє встановити загальну етнічну картину й визначити динаміку етнічних процесів шляхом порівняння матеріалів декількох переписів.

Ключові поняття: *етнографія, примітивні (первісні) народи, цивілізовані народи, фольксунде і фьолькеркунде, культурна антропологія, соціальна антропологія, етнологія, предмет етнології, метод польових досліджень.*

Контрольні питання

1. Що вивчає етнографія як наукова дисципліна?
2. Фольксунде і фьолькеркунде – прояви німецької народознавчої традиції.
3. Культурна антропологія – напрям дослідження культурного розвитку людства, наука про особливості соціальної організації народів світу.
4. Охарактеризуйте предмет та об'єкт етнології як науки.
5. Визначте науково-пізнавальне та практичне значення етнології.
6. Назвіть методи, які використовуються в етнології.
7. Дайте характеристику методу польових досліджень. Розкрийте у чому суть методу польових досліджень.

Література

1. Будилова Е.А. Социально-психологические проблемы русской науки. – М.: Наука, 1983. – 231 с.
2. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990. – 253 с.
3. Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории. – М.: Айрис-прес, 2003. – 318 с.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 3-е изд., стереотипное. – Л.: Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
5. Денисова Г.С., Радовель М.Р. Этносоциология: Учеб. пособие для студентов ун-тов и пед. вузов. – Ростов на Дону: Изд-во ООО “ЦВВР”, 2000. – 280 с.
6. Кавелин К.Д. Собр. соч. в 10 т. – Т. 4. – СПб., 1900.
7. Краткий этнологический словарь. – М.: Фонд “Социальный мониторинг”, 1995.
8. Леви-Строс К. Структурная антропология / Пер. с фр. В.В. Иванова. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
9. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етно-релігійознавчий аспект. – 2-е вид. стереотипне. – К.: “АртЕк”, 2004. – 304 с.
10. Лурье С.В. Историческая этнология. Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
11. Семенов Ю.И. Предмет этнографии (этнологии) и основные составляющие ее научные дисциплины // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 2. – С. 3-17.
12. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию // Психология социального бытия. – М.: Институт практической психологии; Воронеж МОДЭК, 1996. – С. 261-372.

зруйнована військами золото-ординського темника Ногая. Щоправда, чисельність караїмської спільноти завжди була невеликою; у Російській імперії (згодом – СРСР) їх проживало: 1795 р. – 2 400 чол., 1897 р. – 12,9 тис., 1926 р. – 14 тис., 1959 р. – 5,7 тис., 1970 р. – 4,6 тис., 1979 р. – 3,3 тис, 1989 р. – 2 602 чол. Перепис 2001 р. зафіксував 1 196 караїмів. У самому Криму караїмів налічувалось: в 1979 р. – 1 047 чол., в 1989 р. – 823 чол., в 2001 р. – 671 чол. Геноциду караїми зазнали в роки Другої світової війни, коли окупанти кваліфікували їх як іудеїв з відповідними людиноненависницькими висновками і діями. Зокрема, київські караїми розділили трагічну долю євреїв у Бабиному Яру. З тих часів караїмський етнос в Україні скорочується і нині гостро стоїть проблема докладання і координації національних і міжнародних зусиль по збереженню караїмів як етносу і розвитку їхньої національно-культурної ідентичності.

Кримчаки – традиційно нечисленний етнос, який консолідувався в XIV-XV ст. навколо однієї з течій іудаїзму, а саме раббанізму, тобто слідує настановам Старого Заповіту і Талмуду. Звідси – найменування кримчаків євреями-раббанітами. Кримчацька мова близька до кримськотатарської. Традиційні центри поселення кримчаків – Кафа (Феодосія) і Карасу-Базар (Білогорськ). В XVI ст. їхня чисельність – 500-700 чол., на початку XIX ст. – бл. 600, у 1897 р. – 3 345, у 1912 р. – 7 500, у 1926 р. – 6 338, у 1940 р. – 9,5-10 тис., у 1948 р. – 1,4-1,5 тис. В усі часи, включаючи XX ст., кримчаки мешкали переважно в Криму: 1926 р. – бл. 6 тис. чол., 1940 р. – 8 тис., 1948 р. – 700-750 чол. Чи не найбільших втрат кримчаки зазнали під час світових воєн, причому в абсолютній більшості як цивільне населення: під час і після Першої світової війни десь третина кримчаків або померла від голоду і хвороб, або емігрувала в США та Палестину.

Кримчаки як етнос є найбільш постраждалим у роки Другої світової війни. За роки війни було знищено приблизно 6 тис. чол. кримчаків (близько 80 %) через їхню етноконфесійну ідентичність.

Кримчацька громада в Україні невинно скорочується: у 1979 р. кримчаків було 921 чол., в 1989 р. – 502 чол., а за переписом 2001 р. – 406 чол. За якихось чверть століття етнос зменшився більше, ніж вдвічі, і потребує найпильнішої державної уваги і підтримки для збереження і відтворення самого себе і власної ідентичності.

Кримські татари. Предки *кримських татар* з'явилися в Криму в другій половині 1223 р. 1 травня 1223 року монголо-татари розбили русько-половецькі війська на р. Калка. З початку 30-х рр. XIII ст. увесь Кримський півострів підпадає під владу Бату-хана. У 1242 р.

області в 1959 р. євреїв було 20 277 чол. (2,0 %), а в 1989 р. вже – 11 910 чол. (0,9 %). В Одеській області в 1959 р. євреїв було 121 377 чол. (5,99 %), у 1989 р. – 69 105 чол. (2,63 %), у Херсонській області в 1959 р. – 10 437 чол. (1,27 %), у 1989 р. – 7 370 чол. (0,6 %). Ці кількісні характеристики єврейського етносу дають уявлення про те, що його та місце серед інших народів на Півдні України зменшилося.

Білоруська меншина в Україні нараховує майже 276 тис. чоловік, або 0,57 % населення, п'ята частина всіх білорусів України мешкає на Півдні, але переважно – в містах. Останнє засвідчує, що більшість білорусів в Україні з'явилася внаслідок виробничої, освітньої та ділової міграції. Згідно з переписом 1959 року білоруська меншина в Україні складала – 290,9 тис., з них у Миколаївській області – 12 572 чол., в Одеській – 10 019 чол., у Херсонській – 6 865 чол. За переписом 1989 р. у країні було – 440,0 тис. чол., з них у Миколаївській області – 14 475 чол., в Одеській – 21 251 чол., у Херсонській – 12 642 чол.

Гагаузи – один з небагатьох тюркських народів, православний за віросповіданням. Етногенетичне минуле гагаузів дотепер є дискусійною проблемою. За селджуцькою версією, гагаузи є нащадками малоазійських турок (огузів). За другою версією гагаузи – це зтуречені християни, або християнізовані степовики (половці, булгари, печеніги). Принаймні, витоки гагаузів як етносу сягають XIII ст.: у цей час їхні предки приймають християнство і, таким чином, етноконфесійно виокремлюються з тюркомовного етнічного “казана”. Деякі дослідники відносять гагаузів до огузької мовної групи.

Гагаузи – переважно сільські жителі (73 % всієї меншини), що пов'язано із збереженням традиційного господарювання (садівництво, городництво, виноградарство, вівчарство). За переписом 1959 р. *гагаузів* в Україні було – 23,5 тис. чол., у 1989 р. – майже 32 тис., а в 2001 р. – 31 923 чол. З них переважна більшість проживає в Одеській області. Аналіз переписів населення Одеської області, зроблених у 1959 і 1989 роках, говорить про те, що в 1959 р. гагаузів було – 21 722 чол. (1,07 %), у 1989 р. – 27 369 чол. (1,04 %), тобто ця меншина постійно, хоча й невеликими темпами, зростає.

Караїми належать до тюркських народів; їхня мова близька до кримськотатарської, релігія – караїзм, витоки якої сягають VIII ст. н.е., коли в Багдаді постала єврейська громада, члени якої визнавали єдиним джерелом віри Біблію і відкидали низку талмудистських догматів. У Криму караїми з'являються в XIII ст., мігруючи з Візантійської імперії. Традиційні центри поселення караїмів – Солхат, Чуфут-Кале, Луцьк, Галич, Тра-кай (Литва). У 1299 р. караїмська фортеця Чуфут-Кале (в тодішньому іменуванні – Кирк-Єр) була

13. Шпет Г.Г. Мысль и Слово. Избранные труды / Отв. ред.-составитель Т.Г. Щедрина. – М.: РОССПЭН, 2005. – 688 с.
14. Этнография и смежные дисциплины этнографической субдисциплины: школы и направления; методы / Под ред. Бромлея. – М.: Наука, 1988. – 222 с.
15. Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения / Отв. ред. С.Я. Козлов, П.И. Пучков. – М.: Наука, 1991. – 189 с.
16. Этнология в США и Канаде / Андрианов Б.В., Белик А.А., Дараган Н.Я. и др. Отв. ред. Е.А. Веселкин, В.А. Тишков. АН СССР. Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 1989. – 328 с.
17. Юрій М.Ф. Етнологія. Навчальний посібник. – К.: “Дакор”, 2006. – 356 с.
18. International research in Crosscultural investigations. – London, 1982.
19. Malinovski B. Preface. – H. Ian Hogbin. Law and order in Polynesia. – L.: Chris-tophere, 1934.

Тема 2

ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ЕТНОСУ

- 2.1. Поняття “етнос” і “етнічність”
- 2.2. Основні підходи до розуміння етнічного феномена (примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм)
- 2.3. Структура етносу

2.1. Поняття “етнос” і “етнічність”

У світі існує багато різноманітних спільностей. Особливе місце серед них, як за значущістю в культурі, так і за стійкістю в історії, займають народи, тобто з наукової точки зору – етноси.

Термін *етнос* (*etnikos*) перекладається з грецької як родовий, народний. Терміном етнос позначаються як донаціональні спільноти (рід, плем'я, народ), так і будь-які етнічні спільноти (наприклад, нації). У зв'язку з тим, що поняття етнос є родовим по відношенню до понять *рід, плем'я, народ, нація*, які в цьому контексті є видовими, Г. Лозко вважає, що буде правильно казати: “трипільський етнос” (стосовно людності трипільської археологічної культури), “скіфський етнос” (стосовно людності скіфської доби), так само, як і “український етнос” (стосовно української нації в сучасному розумінні цього слова).

Хоча термін “етнос” використовується в етнології давно, однак дотепер немає загальноприйнятого визначення цього поняття. Наприклад, академіком Ю.В. Бромлеєм “етнос” розумівся як соціокультурне явище. Л.Н. Гумільов розумів “етнос” як біологічну одиницю, “феномен біосфери”. Однак частіше під терміном “етнос” розуміли – народ.

У західній науці значення слова “етнос” теж різне і настільки ж розпливчасте. Під терміном “етнос” розуміють сукупність “людей, зв'язаних загальними звичаями – нацією”. Крім того у західній науці слово “етнос” у край рідко вживається як термін. Одним з нечисленних прикладів цього є робота Г. Дереві “Етнопсихологія”.

Таким чином, як у вітчизняній, так і у світовій етнології дотепер немає загальноприйнятого визначення сутності й будови етносу. Дискусії на цю тему тривають і в наш час.

Американець Вебстер у своєму “Словнику англійської мови” пояснює слово “етнос” як етнічну меншину із зазначенням, що цей

істотно зросла за рахунок переселенців з Візантії та Хозарії. Основна хвиля євреїв у Східну Європу прибула в часи пізнього Середньовіччя, рятуючись від переслідування в Західній Європі, яке розпочалося у 1492 р. їх вигнанням з Іспанії. Згодом Російська імперія ввела “смугу осілості”, обмежуючи територію проживання євреїв Катеринославською, Подільською, Херсонською, Таврійською, Чернігівською, Полтавською, Мінською, Віденською та Бессарабською губерніями. Як наслідок, у середині XIX ст. в Україні проживало 3/4 євреїв всієї Східної Європи, а за переписом 1897 р. їх вже нараховувалося 2,3 млн чол., з них у Херсонській губернії – 322 537 чол. (11,8 %) (додаток В).

Євреї, які проживали в Україні, завжди були соціально активними і діяльними, реалізували свої потенції в торгівлі, науці, культурі, виробництві, фінансах тощо. Наприклад, наприкінці XIX ст. (1897 р.) понад 40 % євреїв було задіяно в торгівлі, 30 % – у промисловості (ремісництві), 5 % – на службі, 3-4 % – у сільському господарстві, решта – у культовій діяльності, медицині, “вільних мистецтвах” тощо. На Півдні України в містах і містечках ремісництво і торгівля істотно залежали від єврейського прошарку.

На стан і чисельність єврейської спільноти справила сильне враження дискримінаційна політика Російської імперії щодо євреїв та громадянська війна. За період з 1891 р. по 1914 р. з України емігрувало понад 1,7 млн чол. (переважно до США), під час погромів загинуло ще близько 200 тис. єврейського населення, чимало євреїв полягло у військовому протистоянні “білих” і “червоних”, переважно на боці останніх. Тому, в 1926 р. в УРСР проживало лише 1 млн 580 тис. євреїв (5,8 % населення).

Національною катастрофою стала для євреїв Друга світова війна: фашистами було знищено 6 млн чол., з них 1 млн 400 тис. українських євреїв. Подальша антисемітська політика СРСР, з одного боку, і відновлення державності євреїв (Ізраїль) стали активними індукторами масової еміграції євреїв з СРСР (до початку 90-х рр. виїхало близько 1 млн чол.), у тому числі і з України. Післявоєнна динаміка єврейської меншини в Україні виглядає таким чином: 1959 р. – 840 тис., 1989 р. – 486,3, 2001 р. – 103,6 тис, або 0,21 % населення України. За ізраїльськими офіційними даними кількість євреїв в Україні становить 112 тис. чол., а за твердженням Всеукраїнського Єврейського Конгресу єврейська громада України сьогодні налічує 550 тис. чол.

Згідно з переписами населення Південних областей (Миколаївська, Одеська, Херсонська), зроблених у 1959 і 1989 роках, у Миколаївській

південних українських земель німецькими переселенцями. У першому випадку мова йде про осідання в Галичині, на Закарпатті і Буковині власне німців та австрійців за часів Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорщини).

Натомість, у другому випадку німецькі колоністи залучались для освоєння земель, а тому вони отримували за пільговими умовами значні ділянки і самі “вросли” в землю нової батьківщини. Як вже зазначалось, цілеспрямовану політику переселення німецьких колоністів в Україну започаткувала Катерина II. Під час правління Олександра I у 1803-23 рр. на Півдні України було засновано ще 134 поселення, а в Криму – 8. Наприклад, за даними VI ревізії (1811р.) у Херсонській губернії існувало – 33 німецьких поселення, з них у Херсонському уїзді – 10 поселень, які мали 77 544 десятин землі (додаток Б). Таким чином, якщо спочатку німецька спільнота на Півдні України збільшувалась за рахунок мігрантів, то в подальшому – переважно шляхом власного репродуктивного відтворення, тобто німецькі поселення стали невід’ємною частиною України.

На початку ХХ ст. в Україні проживало майже півмільйона німців. Німці в Україні проживали переважно компактно, що дало змогу створити національні адміністративні одиниці. В 1931 р. було 7 німецьких національних районів (Зельцький (Фрідріх-Енгельський), Спартаківський (Гросс-Лібентальський), Карл-Лібкнехтівський, Високопільський, Молочанський, Люксембурзький, Пулинський), діяло 228 німецьких національних сільських рад, 628 німецьких шкіл, півтора десятка німецьких технікумів, Одеський німецький педагогічний інститут, численні культурні центри та періодичні видання. Визначальним є факт, що голодомор 1932-33 рр. був спрямований також проти німецьких населених пунктів. Чимало поневірян німецька спільнота зазнала у часи Другої світової війни. Однак, одразу після закінчення війни німці знову з’явилися на території України. Так, динаміка німецької меншини в Україні складалася таким чином: 1970 р. – 29 871 чол., 1979 р. – 34 139, 1989 р. – 37 849, 2001 р. – 33 302.

Треба сказати, що за роки незалежності частина німецької спільноти переїхала до Німеччини, на історичну батьківщину. Крім того, традиційні компактні поселення німців (села) на Півдні України перестали бути інтегруючим чинником консолідації цього етносу, сьогодні переважна частина українських німців живе в містах (24 605 чол.).

Єврейська меншина на Півдні України – одна з найдавніших. У Причорномор’ї та Криму їхні общини відомі ще з дохристиянських та раннях християнських часів. За Київської Русі їхня чисельність

термін застосовується переважно до приїзлого (а не до автохтонного) населення. Так, наприклад, книжку про українську етнічну культуру американська бібліотека записує як книгу про культуру етнічної меншини в Україні.

В останні десятиліття внаслідок зростання інтересу вчених до проблем етногенезу й етнічної історії, до всіх етнічних процесів у цілому зріс інтерес до терміна “етнос”. Класичне вітчизняне поняття і визначення “етносу” (рис. 2.1).

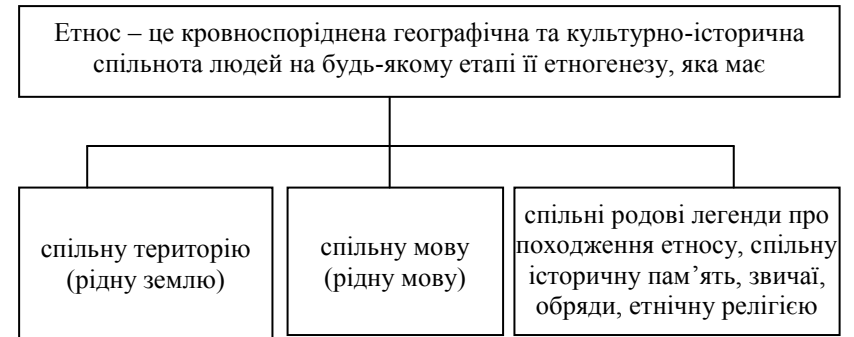

Рис. 2.1. Класичне вітчизняне визначення “етносу”

Автори навчального посібника “Етносоціологія: терміни та поняття” дають таке формулювання: “*Етнос* – це особливий вид спільності людей, який утворився історично й є особливою формою їхнього колективного існування. Ця спільнота формується й розвивається об’єктивним історичним шляхом, вона не залежить від волі окремих людей, які до неї входять, і здатна до стійкого багатоговікового існування за рахунок самовідтворення. Основні якісні характеристики етносу – мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість. Основними формами існування етносу, ідентифікованими на сьогодні, є плем’я, народність, нація. Головною умовою виникнення етносу є спільна територія та мова. Однак історії відомі непоодинокі випадки, коли етноси утворюються із різномовних груп населення (наприклад, у країнах Америки). Етнічна самосвідомість виступає одним з найважливіших атрибутів та маркером етносу; реальним виявом останньої є використання загальної самоназви (етноніму), наприклад, український, російський, німецький, французький етнос”.

Автори російського навчального посібника “Етносоціологія” формулюють таке визначення: “*Етнос* – це велика соціальна група, що виникла і розвивається на основі спільності мови, моделей поведінки і групової ідентичності, що транслуються через покоління”.

Тобто етнос – це стійка сукупність людей, яка належить до певного народу, проживає на території чи в складі іншого народу і зберігає свою культуру, побут, мовні та психологічні особливості. Етнос формується здебільшого на основі єдності території та економічного життя, але в процесі історичного розвитку велика кількість етносів втрачає спільність території (наприклад, українці живуть зараз у багатьох країнах зарубіжжя). Там вони утворюють етнічні групи (національні меншини), що входять до єдиної нації тієї чи іншої країни.

Етнічність. Розглянемо поняття “етнічність”, яке сьогодні у вітчизняній етнології використовується поряд з поняттям “етнос” і “етнікос”.

Терміном “етнікос” позначають всю сукупність розселених у всьому світі представників того чи іншого етносу. Термін “етнікос” застосовується для означення сукупності осіб однієї етнічної належності незалежно від їхнього територіального розміщення. Кожна людина, де б вона не знаходилась, зазвичай відносить себе до якогось одного етнікосу. *Основні історичні форми існування етнікосу: племена, народності, нації* (як сукупність осіб однієї етнічної належності незалежно від їх територіального розміщення).

Що стосується терміна “етнічність”, то серед етнологів немає єдності й у визначенні змісту цього поняття. Наприклад, дехто трактує поняття “етнічність”, як складну систему суспільних відносин, що зв’язує особу як носія етнічних ознак (етнофора) з її етнічним середовищем: родиною, сусідством, громадою, етнічною групою, нацією чи суспільством загалом. Тобто етнічність – це вся багатобарвність культурної картини народу або народонаселення держави.

Інші вважають, що етнічність – це складна система сформованих на історичній і генетичній основі властивостей людей і етносів, що проявляються в мові, культурі, ментальності та стереотипах.

Інші дослідники термін “етнічність” використовують коли говорять про народ або нації, а також групи людей, які свідомі свого спільного походження та спільних інтересів і намагаються об’єднатися для того, щоб підкреслити свою єдність або спільну ідентичність як засіб виживання.

Впливовий американський науковий журнал “Етнічність”, що видається в Нью-Йорку з 1974 р. у редакційній статті свого першого номера визначає *етнічність* як суміш спільних цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення спорідненості в групі, спільної групової пам’яті та лояльності, певних структурних

Криму разом з представниками інших етносів (греків – 15 040 чол., болгар – 12 422, вірмен – 9 621, німців, італійців, румун та ін. – 1 119; всього – 38 202 чол.)

В 1959 р. греків в Україні було лише 104 359, в 1970 р. – 106 909, в 1979 р. – 104 091, в 1989 р. – 98 594, в 2001 р. – 91 548 чол. (0,19 % населення України). На цей час у містах проживало вже 68,7 % від загальної кількості греків. Деяке зменшення загальної чисельності грецької спільноти пов’язане як із спільними для всієї України демографічними процесами, так і з виїздом деякої частини греків на проживання до Греції.

Болгар в Україні за переписом 2001 р. – 204,6 тис, що складає 0,42 % населення країни. Загалом, кількісна динаміка цієї меншини досить стабільна: 1959 р. – 219,4 тис., 1970 р. – 234,4 тис., 1979 р. – 238,2 тис., 1989 р. – 233,8 тис. Ще в 1773 р. було засновано декілька болгарських сіл у басейні річки Синюха (Вільшанка та ін.), на початку XIX ст. – у Буджацькому степу, біля Ізмаїлу, в Криму. Завдяки власній працьовитості та державним пільгам, болгары міцно вкорінилися на новій батьківщині і стали помітним економічним та культурним чинником Півдня України.

Революційні негаразди вплинули на болгарську меншину: багато людей загинуло від недоїдання та хвороб, у військових діях, частина емігрувала. У 1926 р. болгар в Україні налічувалось 92,1 тис. (0,32 % населення), які переважно жили на селі. Як і щодо інших меншин, болгарам була надана можливість територіального самоуправління: станом на 1931 р. існувало 3 болгарських національних райони – Благоївський, Вільшанський, Коларовський та 46 болгарських національних сільських рад, діяло 73 болгарських школи, Преславська сільськогосподарська школа на Мелітопольщині, низка культурних центрів та видань. Переважна більшість болгар нині проживає у сільській місцевості – 120,1 тис., а в містах мешкає десь 84,5 тис. чол. Причина цього явища полягає у відносно давньому, починаючи з XVIII ст., компактному проживанні болгар на Півдні України (Одеська обл.), і збереженні традиційного способу господарювання (садівництво, виноградарство, хліборобство, скотарство).

Німці свої перші поселення в Україні, насамперед торгівельні, засновують ще в княжі часи (починаючи з XI ст.) в Києві, Луцьку, згодом – Галичі, Львові та інших містах. Подальша німецька присутність підтримувалась переважно двома шляхами: по-перше, в умовах перебування тих чи інших українських земель у державних утвореннях із сильною німецькою компонентою; по-друге, шляхом створення Російською імперією сприятливих умов для колонізації

наділи одержували в Південній Україні російські дворяни, які мали право селити на своїх землях кріпаків, а також представники вільних станів: різночинці, офіцери, купці.

Наприкінці XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин набагато збільшується приток російського населення в міста і на промислові об'єкти України, насамперед у ті галузі господарства, які мали певні традиції в Росії (металургія, будівництво залізниць тощо). За переписом 1897 р., у Херсонській губернії проживало – 575 375 чол. (21,05 %) (додаток В).

Що стосується років радянської влади, то за ці часи чисельність російського населення на Півдні України зросла втричі. Згідно із переписами населення Південних областей, проведених у 1959 і 1989 роках, у Миколаївській області в 1959 р. проживало 139 233 росіян (13,73 %), у 1989 р. – 257 964 чол. (19,42 %); в Одеській області в 1959 р. – 440 359 чол. (21,73 %), у 1989 р. – 719 039 чол. (27,4 %); у Херсонській області в 1959 р. – 128 205 чол. (15,56 %), у 1989 р. – 249 522 (20,17 %).

Нині росіяни є найчисельнішою національною меншиною, як на Півдні України, так і в Україні (згідно із переписом 2001 р., росіян в Україні проживало 8 млн 331 тис. чол., що складало майже 17,3 % населення).

Що стосується *греків*, то вони живуть на Півдні України протягом декількох тисячоліть. Перші грецькі поселення з'являються на о. Березань у гирлі Дніпра, а згодом грецькі поліси розкинулися на всьому Північному Причорномор'ю від Дунаю до Керченської протоки. Багато греків мешкало в давньоруських містах та Причорномор'ї в часи Візантійської імперії.

У XVII – на початку XX ст. відбулося декілька міграційних хвиль масового переселення греків на Україну із Оттоманської Порту. Традиційно греки осідали на півдні, хоча чималі і впливові грецькі общини були і в багатьох містах по всій Україні (Київ, Ніжин, Львів, Кам'янець-Подільський, Одеса, Дніпропетровськ, Харків та ін.). За переписом 1897 р., в Україні проживало 186,9 тис. греків. З них у Херсонській губернії – 8 297 чол. (0,3 %) (додаток В).

На чисельність греків на Півдні України вплинула воєнна доба 1917-21 рр. Наприклад, у Криму: в 1913 р. їх було на півострові 23 849 чол., а в 1926 р. – лише 16 036 чол. Вплинули також роки Другої світової війни (військові і цивільні втрати, депортація). Так у часи сталінської депортації у Криму станом на 28 травня 1944 р. мешкало 16 248 греків (0,36 % населення). Згідно із постановою ДКО за № 5984 сс від 2 червня 1944 р., практично їх усіх було виселено з

взаємовідносин всередині групи та прагнень до продовження існування за допомогою преференційної ендегамії.

Поняття етнічності формувалося як результат наукового осмислення розмаїття етнокультурних явищ. Важливу роль у вивченні етнічності відіграли праці норвезького вченого Фредеріка Барта (нар. 1928 р.). Він показав, що характеристики, використовувані для визначення етнічних груп, не можна звести до спільного культурного матеріалу, який міститься в межах етнічних кордонів. Етнічні групи (або етноси) визначаються насамперед за тими характеристиками, які самі члени групи вважають для себе значущими і які лежать в основі самосвідомості. Отже, *етнічність – це форма соціальної організації культурних відмінностей*.

Як правило, етнічність формується й існує в контексті того соціального досвіду, з яким ідентифікують себе самі люди, або вони ідентифікуються іншими людьми як члени певної етнічної групи. З внутрішньогрупової точки зору, етнічність ґрунтується на комплексі культурних рис, якими члени цієї етнічної групи відрізняють себе з-поміж інших груп, навіть якщо вони подібні за культурною поведінкою. Відмінності, які вони пов'язують іншими, як правило, досить визначені, тоді як зовнішні уявлення про групу ґрунтуються найчастіше на стереотипних характеристиках групи. При цьому кривне споріднення або інші об'єктивні критерії не відіграють особливої ролі. (Наприклад, болгар, які проживають в Україні та Болгарії, вважаються одним народом, але вони усвідомлюють насамперед свою приналежність до різних локальних груп).

Етнічна картина світу припускає існування спеціальних розпізнавальних соціальних маркерів, покликаних диференціювати етнічні групи. Наприклад, фізичний вигляд, географічне положення, господарська спеціалізація, релігія, мова, одяг або їжа. Всі разом або окремо вони вживаються для позначення індивіда як представника певної етнічної спільності, тобто його етнічності. Таким чином, кожний етнос характеризується сукупністю обов'язкових специфічних ознак, які й утворюють етнічність.

На початку 70-х рр. XX ст. у зв'язку з різким зростанням активності етнічних меншин і загостренням міжетнічних настроїв у індустріальних країнах Заходу (етнічні рухи в США) цей термін став використовуватися в етнологічній літературі. Проблеми етнічності викликали гостру дискусію, у результаті якої з'явилися численні теорії етнічності (примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм), що пояснюють природу й сутність етносу, етнічну ідентичність, асиміляцію, дискримінацію, етнічні конфлікти тощо.

Сьогодні етнокультурний чинник вийшов на перший план як рушій історичних процесів, – як об'єднавчих (створюються потужні наднаціональні утворення), так і конфронтаційних (міжетнічні та міжконфесійні збройні конфлікти).

Існує і підхід, що етнічність – це форма, певний різновид ідеології, яка має витіснити, замінити класову ідеологію або перебувати до неї в опозиції. Початок такому підходові поклав відомий американський соціолог Д. Белл, який у 50-60-х роках у своїй праці “Кінець ідеології”, твердячи про занепад всіх ідеологій, особливо комуністичної, передриказав, що на зміну їм прийде етнічність. Однак більшість дослідників схиляється до тієї думки, що етнічне – це вияв сигніфікативної єдності культури як певного способу буття, або – що одне й те саме – спосіб буття певного народу, що детермінує його смислову, знакову ідентифікацію.

2.2. Основні підходи до розуміння етнічного феномена (примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм)

У сучасній етнології склалися три основних підходи до розуміння феномена етнічності: *примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм*.

Теорії примордіалістського (об'єктивістського) підходу (*примордіалізм*), властиві традиційному народознавству, сформувалися на ідеях романтизму кінця XVIII – початку XIX ст. як певна реакція на процеси національно-культурного відродження. Аби виразніше відтінити ці процеси, надавши їм певної пріоритетності, їх зазвичай ідеалізували та міфологізували, іноді перебільшуючи їхнє справжнє значення. Міфологізація етнічності допомагала прискорити етнонаціональні процеси, впливала на створення національної самосвідомості. У практичній площині примордіалістські теорії прискорювали формування національних держав.

Примордіалізм припускає, що етнічна ідентичність ґрунтується на природному зв'язку людини з групою або відповідною культурою, на визнанні етнічності як об'єктивної реальності, тобто первинної властивості людини й людства, що сформувалася історично чи навіть закладена в генетичному коді. Відповідно до цього формувалося поняття *етнічна спільність* (етнос, народ) – група людей, члени якої мають спільну назву, елементи культури, міф про спільність походження та спільну історичну пам'ять, асоціюють себе зі спільною територією і наділені почуттям солідарності.

себе Росією або Великоросією, тим самим стверджувала себе спадкоємцем і продовжувачем Київської Русі, а цим стверджувала й своє право на “*собрание земель русских*”, незважаючи на те, що Московське царство являло і в національно-етнічному, і в культурно-історичному плані відмінну від Київської Русі формацію”⁵⁶.

Тобто українці й московини були двома різними за характером, звичаями, побутом і культурою народами. На думку В. Сочинського спільна назва “руси”, “руські”, “русини” внесла плутанину в історію цих народів, їх сприйняття іншими народами, особливо після того, як Москва проголосила своє виключне право на першість і старшинство.

Сучасна українська історична наука нині сміливіше розглядає проблеми етногенезу як українців, так і росіян. На думку українського історика М. Брайчевського, схему етнічного розвитку Русі можна побудувати так: “анти – початкова Русь VI-VII ст. – Київська Русь IX-XIII ст. У першій половині XI ст. від спільного стовбура відгалужується нова етнічна спільнота, що консолідується як білоруська народність. У середині та другій половині XII ст. відбувається аналогічний процес етнічної асиміляції фіно-угорського населення Надволжанщини в ході слов'янської колонізації північно-східних земель (Ростовської, Суздальської, Муромської, Рязанської). Ці землі послужили територіальною основою формування російської народності, яка відгалужилася від загальноруського (українського) стовбура в зв'язку із соціально-політичними процесами на північному сході (діяльність Юрія Довгорукого і особливо – Андрія Боголюбського). Генетичною базою формування українського народу залишився отой загальноруський стовбур у просторових рамках колишніх антських (полянських), древлянських та почасти – сіверянських земель”.

Процес формування російського населення на Півдні України був зумовлений складними соціально-політичними факторами, багатовіковими міжетнічними стосунками, спільністю історичної долі східнослов'янських народів. Чимало росіян опинилися на Півдні України після приєднання Північного Причорномор'я, тобто в другій половині XVII-XVIII ст. так званні ратні, служили, боярські люди, військові поселяни, духовенство, купці та різночинство.

Росіяни становили також значний відсоток державних селян (військові поселяни), які сплачували поземельну ренту і поставляли необхідне поповнення у Катеринославську кінноту. Багато поселень одностовпців у другій половині XVIII ст. утворилося у Костянтинівському, Слов'янському, Бахмутському, Павлоградському та Маріупольському повітах, а наприкінці XVIII ст. – у Криму. Великі земельні

⁵⁶ Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 82.

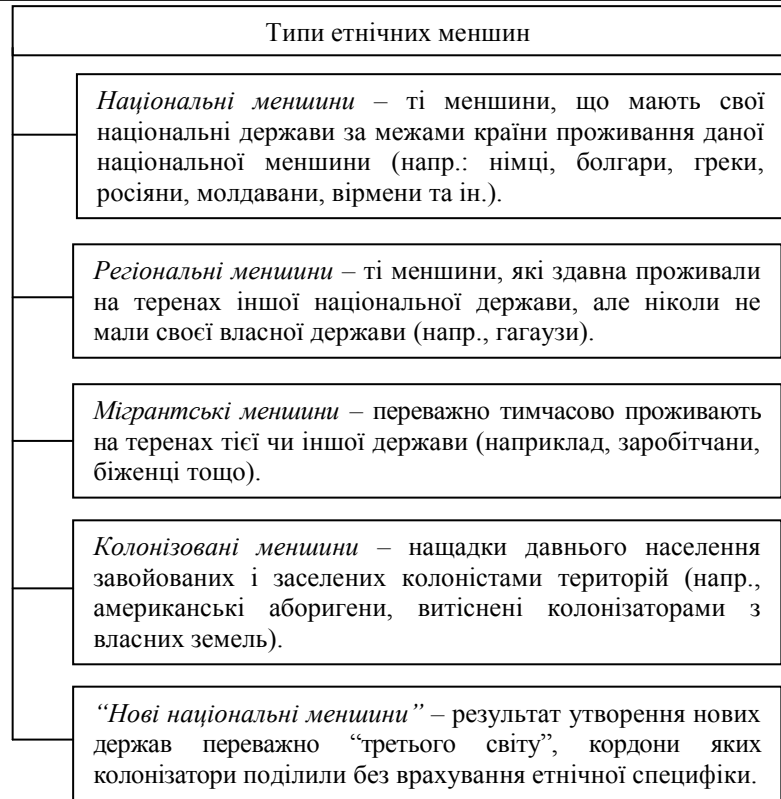

Рис. 7.1. Типи етнічних меншин

Крім того, це дозволяє виявити їх реальну участь у функціонуванні нинішнього українського соціуму. У цьому контексті значення має низка критеріїв: *чисельність меншини, її організованість, здатність до співпраці, зв'язок з історичною батьківщиною, соціальна визначеність* тощо.

Розглянемо найбільшу за чисельністю в Україні, а також на Півдні України, таку національну меншину, як *росіяни* (самоназва “русские”). Росіяни мають свою національну державу за межами країни проживання даної національної меншини – це Російська Федерація. Як етнос, росіяни (московити) сформувалися не раніше XIV-XV ст. В.О. Ключевський початок формування російської народності датує XIII ст., коли від русів відокремилась московська гілка.

На думку більшості українських істориків, росіяни і українці це два різних етноси. Як пише Петро Голубченко: “Московія, назвавши

Прихильники примордіалізму вважають етнос і етнічність реально існуючими феноменами, що мають об'єктивну основу в природі або в суспільстві. На підставі існування етносу всі теорії примордіалістського підходу можна поділити на два напрями: *природний та еволюційно-історичний*.

Перший – *природний напрям*. Тут етнос вважається примордіальним (первинним, споконвічним) утворенням, заснованим на спільних пращурах-предках, приналежності до однієї раси, функціонуванні певних біологічних механізмів. Прихильники цього напрямку пояснюють етнічність за допомогою еволюційних ідей, тобто як явище, детерміноване генетичними й географічними факторами, інтерпретуючи етнічність як “розширену родинну групу” або як “розширену форму родинного відбору й зв'язку”.

Наприклад, американський біохімік і генетик П'єр ван ден Берг запропонував розуміти етнічність як наслідок генетичної схильності людини до родинного відбору (тобто надання переваги спорідненню перед індивідуалізмом). Родинний відбір відіграв вирішальну роль у формуванні етнічних груп і самого феномена етнічності. У соціобіології він має назву “непотизм”⁸.

Важливим поняттям у соціобіологічному напрямі досліджень етнічності є *реципрокність* (взаємність, взаємовідношення й співробітництво між віддаленими родичами й індивідами, не пов'язаними відносинами споріднення. У тих соціальних умовах, в яких непотистська (родинна) поведінка виявляється з якихось причин неможливою або небезпечною, індивід може домовитися з іншими про скоординовану поведінку, що також дозволяє збільшити його можливості передачі своїх генів. Коли етноси об'єдналися в досить численні групи, в яких були не тільки кровні родичі, їм простіше стало домовлятися про підтримку й захист один одного перед усіма можливими небезпеками, у тому числі й від інших подібних груп людей. Сусіди сприймалися як “свої”, близькі люди на протиположності “чужим”, що прийшли здалеку. Тому етнічність у соціобіології трактується як всеохоплюючу форму природного добру й родинних зв'язків, що зберігають своє значення й у розвинених суспільствах.

Люди біологічно запрограмовані на непотистську поведінку (надавати перевагу родичам). До останніх тисячоліть гомініди жили відносно невеликими групами, які характеризувалися високим ступенем споріднення й склалися із близьких і віддалених родичів. Ці солідарні групи були по суті примордіальними етносами. Еволюційне походження етнічності – розширена родинна група.

⁸ Непотизм з латинської nepos – род і nepotis – онук, племінник.

У російській етнології варіантом примордіалістських концепцій є концепція Л.М. Гумільова, який розглядав етнос як явище несоціальне, але як специфічну форму існування виду *Homo sapiens*, тобто природне явище. На його думку, “Етнос – це властивість виду *Homo sapiens* групуватися так, щоб можна було протиставити себе і “своїх” (іноді близьких, а часто досить далеких) усьому іншому світу”. Тобто етнос – це явище географічне, пов’язане з місцевістю, яку етнос населяє.

Важливою характеристикою етносу, вважав Гумільов, є “енергія”, особливий вигляд пристрасі, яку він пропонує називати пасіонарність. На його думку, “Пасіонарність – це здатність і прагнення до зміни оточення, чи, переводячи на мову фізики, – до порушення інерції агрегатного стану середовища. Ступені пасіонарності різні, але для того, щоб вона мала видимі і фіксовані історією прояви, необхідно, щоб пасіонарів було багато, тобто це ознака не тільки індивідуальна, але і популяційна”.

Що стосується енергії, то в момент свого виникнення етнос одержує єдиний заряд енергії й, витративши його, переходить або до врівноваженого з середовищем стану, або розпадається на частини.

Поєднує людей почуття взаємної симпатії – *компліментарності*, яке також зумовлено процесом енергетичного обміну. Це біогеохімічна енергія живої речовини біосфери. Люди є складовою частиною оболонки Землі, яка має назву *біосфера*⁹. Етнос стає системою коливань певного поля, створюваного біогеохімічною енергією живої речовини біосфери. Етноси відрізняються між собою частотою коливань цього поля, тобто особливим ритмом різних етнічних груп. Це є об’єктивною основою почуття компліментарності – розподілу на “своїх – чужих”.

Другий напрям – *еволюційно-історичний*, був започаткований ще І.Г. Гердером, який розумів народ, як спільність, що виникає на основі єдності “крові й ґрунту”.

Російський етнограф С.М. Широкогоров (ще в 1923 р.) розглядав етнос як біологічне явище, як групу людей, які розмовляють однією мовою, визнають своє єдине походження, володіють комплексом звичаїв, укладом життя, що зберігаються і освячуються традицією й відрізняються нею від інших груп.

Пізніше російський академік Ю.В. Бромлей запропонував визначення етносу як історично сформованої на певній території

⁹ Біосфера – термін, введений у науку В. Вернадським, означає одну з оболонок Землі, що включає в себе сукупності живих організмів, усі плоди їхньої колишньої життєдіяльності: ґрунт, осадові породи, вільний кисень атмосфери.

відтворення поколінь) свідчать про потенції нації та спрямованість національних процесів.

Як бачимо з таблиць, основне населення Півдня України – це українці. Друге місце займають росіяни, третє місце, наприклад, у Миколаївській області, займають романомовні молдавани, потім білоруси, євреї, південні та західні слов’яни (болгари, поляки). З інших етнічних груп найбільш чисельними є вірмени, татари, німці, цигани, гагаузи.

За останнє десятиліття чисельність українців на Півдні зросла. Нині чимало громадян Півдня України визнали себе українцями. Але громадянами України є і інші етнічні групи, національні меншини, які теж працюють на благо України, тому держава повинна створювати умови для збереження етнічної й культурної самобутності національно-етнічних меншин.

7.2. Національні меншини на Півдні України (росіяни, греки, болгари, німці, євреї та інші)

З точки зору етнології існує 5 типів етнічних меншин (рис. 7.1). Національні меншини за характером розселення можуть бути *компактними* (які проживають компактно, тобто в певному районі), або *дисперсними* (розсіяними в різних районах, поселеннях). Сьогодні на Півдні України переважна більшість національних меншин розселена дисперсно.

Особливе місце в етнічній палітрі Півдня України займають історичні національні меншини, тобто ті етнічні спільноти (групи), котрі мешкають на теренах південноукраїнських земель не менше, ніж 200-250 років. Наприклад, такі історичні національні меншини як греки, мешкають 2,5 тис. років, росіяни, болгари та ін. – від 200 до 500 років. Мова йде про те, що протягом 8-10 поколінь, життя яких протікає на одній і тій самій географічній території, формуються деякі спільні для всієї етнічної групи адаптивні (генетичні), діяльнісні (спосіб господарювання), культурні та ментальні ознаки. Це дає підставу стверджувати про органічну єдність таких людських спільнот з оточуючим їх природним довкіллям і має істотне значення для оцінки їх участі та ролі в житті минулих соціальних систем.

Продовження табл. 7.2

Гагаузи	21722	1,07	27369	1,04
Білоруси	10019	0,49	21251	0,81
Поляки	–	–	5458	0,21
Вірмени	–	–	5208	0,2
Цигани	–	–	3870	0,15
Татари	–	–	3747	0,14
Німці	–	–	3551	0,14
Азербайджанці	–	–	2488	0,09
Грузини	–	–	2404	0,09
Албанці	–	–	1788	0,07
Всього	2026609	–	2624245	–

Кількісні характеристики етносу дають уявлення не лише про його зовнішні ознаки та місце серед інших народів, а й про стан внутрішнього розвитку, про те як українське населення в цьому регіоні взаємодіяло з іншими народами.

Таблиця 7.3

Херсонська область

Національність	1959 рік	у %	1989 рік	у %
Українці	668148	81,07	936944	75,75
Росіяни	128205	15,56	249522	20,17
Білоруси	6865	0,83	12642	1,02
Євреї	10437	1,27	7370	0,6
Кримські татари	–	–	5716	0,46
Молдавани	–	–	5618	0,45
Поляки	–	–	2830	0,23
Татари	–	–	2145	0,17
Цигани	–	–	2004	0,16
Німці	–	–	1450	0,12
Болгари	–	–	1302	0,11
Вірмени	–	–	1202	0,1
Узбеки	–	–	815	0,07
Всього	824167	–	1236970	–

Зовнішні показники чисельності відбивають насамперед об'єктивні умови функціонування етносу (історичні, соціально-економічні, політичні); показники внутрішнього стану (наприклад, фізичного

сукупності людей, котрі володіють загальними, відносно стабільними особливостями культури і психіки, а також усвідомленням своєї єдності й відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомістю), що фіксується в самоназві (етнонімі).

Етнос на думку Ю.В. Бромля це – історично сформована соціальна група людей, пов'язана спільністю території свого формування, мови й культури. Тобто лише сукупність всіх вказаних ознак дозволяє визначити етнос.

Таким чином, *етнос у примордіалізмі* – це термін, який покликаний характеризувати спільності людей, які виступають в історії й реальному житті у своїх конкретно-історичних формах. Їх формування – це тривалий історичний процес, в якому найбільш важливими природними передумовами є така група факторів як спільність мови й спільність території.

Тобто спільність території створює умови для співіснування людей (спільні особливості господарської діяльності, культури, побуту) і сприяє самовідтворенню етносу. Етнічна територія стає основою формування етнічної самосвідомості, ідентичності. Історії відомо багато прикладів, коли територіально роз'єднані групи етносу тривалий час зберігають свої специфічні риси в сфері культури і власний етнізм.

Що стосується мови, то вона виступає не тільки умовою формування етносу, підсумком етнологічного процесу, але й є символом етнічної приналежності.

Велике значення у процесі формування етносу мають специфічні компоненти його матеріальної й духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки, релігія), які доповнюються особливостями психіки, що виявляються, зокрема, у відтінках характерів людей, специфіці ціннісних орієнтацій, смаків, переваг тощо.

Тому етносом стає тільки та група людей, яка усвідомлює себе особливим об'єднанням людей (етнічна самосвідомість, самоназва – етнізм), відрізняючи себе від інших аналогічних спільностей. *“Етнічна самосвідомість – інтегративний показник етносу, що ґрунтується на уявленнях людей про спільність території, спільність походження й історичних доль людей, що його складають ... і є силою, що поєднує членів етносу й протиставляє їх іншим етносам”*.

Таким чином, примордіалістські концепції (поширені на Заході в 60-х рр. ХХ ст.) трактують етнічні групи як:

- реально існуючі групи людей (характеризуються біологічним відтворенням);
- розділяють базові культурні цінності (зовнішня єдність культурних форм);

- утворюють єдині поля комунікацій і взаємодій;
- забезпечують ідентифікацію для членів своєї групи й визнання їх іншими групами.

Виходячи з цього підходу, етнічні групи базуються на культурній єдності і об'єктивно відрізняються від інших соціальних і біологічних співтовариств, наприклад, класів, станів, конфесійних груп, рас, каст тощо.

Однак примордіалістські концепції (наприклад, теорія “*плавильного казана*”, яка стверджувала, що етнічність буде переборена в процесі державотворення) були неспроможні пояснити масові етнічні рухи в США в 70-х рр. ХХ ст., тому в західній етнології поширення набуло трактування етнічності, як інструменту, використовуваного політичними лідерами для досягнення своїх інтересів. Тобто етнічність під впливом політології (політологічних досліджень міжетнічних відносин) стала трактуватися як ідеологія, створювана політичною елітою для мобілізації мас у боротьбі за владу.

Інструменталістський підхід, сформований у цей час, виходив з того, що відмінності між групами людей у суспільстві можуть бути основою для формування етнічної ідентичності кожної групи, яка визначає у свою чергу характер міжгрупових відносин і мобілізує етнічні групи на цілеспрямовану політичну діяльність. Тому інструменталістські концепції найчастіше спираються на соціально-психологічні теорії, що трактують етнічність як ефективний засіб для подолання відчуження й відновлення етнічної рівноправності, соціальну терапію. Прихильники інструменталізму вважають етнічність продуктом етнічних міфів, які створюються елітою суспільства й використовуються нею для досягнення певних вигід й одержання влади. Знаряддя еліти, за допомогою яких вона досягає цілей, є культурні особливості й цінності етнічних груп. Використовуючи їх, вона змушує етнічні групи підтримувати її.

Всі концепції інструменталістського підходу до розуміння етнічності мають на меті виконання якоїсь потреби індивіда (групи), здійснення їхніх інтересів, досягнення цілей тощо. В інструменталізмі етнічність трактується як спосіб досягнення більш комфортного стану і має корисні інтереси. Тобто інструменталізм виходить із положення: якщо етноси й етнічність існують, то вони повинні слугувати певним цілям і конкретним інтересам людини.

Наприклад, за допомогою *інформаційної концепції етносу* російського етнографа М.М. Чебоксарова і етносоціолога С.О. Арутюнова, можна пояснити сьгоднішній сплеск етнічності. Вони пропонують описувати механізм існування всіх етнічних спільностей на основі зв'язків, які можуть бути описані в рамках поняття

України в зв'язку з вступом у змішаний шлюб з українцями та росіянами. Те ж саме можна сказати й про деяку частину азербайджанців, грузин, дагестанців, вірмен та представників інших національностей.

Серед етнічного складу населення Півдня України є народи, що залишили свою Батьківщину через несприятливі умови проживання, військові дії тощо. Це турки-месхетинці, що компактно мешкають на Миколаївщині у селах Виноградівка, Добра Криниця, Костичі (Баштанського р-ну), Тамарине Снігурівського р-ну; курди, що оселилися у Корабельному районі м. Миколаєва, чеченці, абхазці, азербайджанці та інші.

Проведемо аналіз переписів населення трьох Південних областей (Миколаївської (табл. 7.1), Одеської (табл. 7.2), Херсонської (табл. 7.3)), зроблений у 1959 і 1989 роках.

Таблиця 7.1

Національність	1959 рік	у %	1989 рік	у %
Українці	822828	81,16	1003591	75,55
Росіяни	139233	13,73	257964	19,42
Молдавани	–	–	16673	1,26
Білоруси	12572	1,24	14475	1,09
Євреї	20277	2,0	11910	0,9
Болгари	5985	0,59	7065	0,53
Поляки	–	–	1997	0,15
Вірмени	–	–	1749	0,13
Татари	–	–	1522	0,11
Німці	–	–	1372	0,1
Цигани	–	–	1291	0,1
Гагаузи	–	–	1003	0,08
Всього	1013839	–	1328306	–

Таблиця 7.2.

Одеська область

Національність	1959 рік	у %	1989 рік	у %
Українці	1124365	55,48	1432737	54,6
Росіяни	440359	21,73	719039	27,4
Болгари	153115	7,56	165821	6,32
Молдавани	125045	6,17	144534	5,51
Євреї	121377	5,99	69105	2,63

багатоетнічному суспільстві – рано чи пізно, але обов'язково, – самовиділяється якийсь етнос, що дає своє ім'я країні, геополітичній площині та – досить часто – державі. У науковій літературі його найчастіше називають “аборигеном”⁵³.

Всі інші народи – це меншини, або “національні меншини”, або “етнічні меншини”⁵⁴. Під меншиною⁵⁵ розуміють частину, групу населення, яка менша за кількістю і не займає панівного становища, члени якої, громадяни цієї держави, володіють з етнічної, релігійної та мовної точок зору характеристиками, які відрізняються від характеристик іншої частини населення і виявляють нехай не безпосередньо, почуття солідарності з метою збереження своєї культури, традицій, релігії та мови.

Втім, визначення населення “автохтонним”, “аборигеном” є надто розпливчастим у семантичному сенсі. У другій половині XIX ст. почалися пошуки засобів адекватизації цього феномена. В. Паретто, наприклад, вживав поняття “автоелітний народ”, а С. Дністрянський – “автохтонно-дотичний”. Сьогодні в україністиці найчастіше такий народ називають “титульним”. Його статус у багатоетнічному суспільстві не фатальний, “богоданий”, роль його історією навічно не фіксується, а ситуативно передається від одного народу до іншого. Як вважає І. Варзар, титульним народом-етносом у багатоетнічному суспільстві зазвичай є найбільший за фізичною чисельністю та найстаріший (автохтонний) мешканець на даній геополітичній площині; тобто такий народ-етнос, який робить найвагомійший внесок у соціальну результативність життєдіяльності даного суспільства.

Процес формування багатоетнічного населення на Півдні України був зумовлений також соціально-політичними факторами, які відбувались пізніше у Радянському Союзі. Можна зазначити, що Південь України – це своєрідний історико-етнографічний район, який визначається змішаним складом населення. Представники різних республік приїжджали на Південь України та оселялися тут. Так, значна частина узбеків, таджиків, киргизів, туркменів осіли на Півдні

⁵³ *Аборигени* – з лат. “від початку”, тобто корінні жителі певної території, що проживають на ній з давніх давен, тобто від початку її існування.

⁵⁴ *Меншина етнічна* – це спільнота людей: 1) яка існує в поліетнічному суспільстві; 2) якій властиве уявлення про спільне походження (напр., країна первісного проживання), спільні мовно-культурні та національно-психологічні особливості; 3) яка в порівнянні з місцевим аборигенним етносом становить меншу кількість.

⁵⁵ Термін “меншина” запропонував Франческо Капоторті. У документах ООН з'явився в 1947 р., коли Економічна та Соціальна Рада уповноважили Комісію з прав людини ООН розробити рекомендації щодо захисту прав національних, етнічних, релігійних та мовних меншин.

інформації¹⁰. Ці інформаційні зв'язки існують у вигляді різних форм комунікацій (мовна, у формі показу, наслідування), в які вступають люди між собою. Звертання сьогодні до глибинних етнічних життєвих цінностей, пояснюють вони, – це захисна реакція людської психіки (психологічна потреба людини) на складність, знеособленість і нестабільність сучасного життя. Ця потреба пояснюється тим, що людина як вид сформувалася в принципово іншій інформаційній ситуації, ніж та, в якій вона опинилася зараз.

У сучасному суспільстві людина одночасно входить у безліч слабо пов'язаних одна з одною груп, кожна з яких висуває свої вимоги до її поведінки, які не тільки не узгоджуються, але найчастіше вступають у протиріччя одна з одною. Через ці обставини прагнення людини як виду до стабільності (етнічні цінності: приналежність до свого народу, рідна мова, моральні цінності, традиції, звичаї) стає значущим мотивом поведінки, тому що людина сприймає світ через систему понять і символів, яка досить жорстко зафіксована у свідомості людини і пропускає тільки ту інформацію, яка передбачена нею. Важливість інформації оцінюється з етнічних позицій, тобто етнічність виступає в ролі інформаційного фільтра, звужуючи спектр припустимих і бажаних реакцій людини на ту або іншу життєву ситуацію. Весь інший потік інформації відкидається.

Конструктивізм (конструктивістський підхід) до розуміння етнічності виникає в 60-х роках ХХІ століття, як інтелектуальний конструкт письменників, учених, політиків на процеси національно-культурного відродження та зародження етнічного сепаратизму.

Конструктивістську концепцію етнічності пов'язують з ім'ям норвезького етнологу Фредеріка Барта, який вперше в етнології в якості головного критерію етнічності запропонував *етнічні межі групи*, якими вона обмежує сама себе. Вибір цього критерію пояснюється тим, що етнічні межі направляють соціальне життя в певне русло, наслідком чого стає складна організація поведінки та соціальних відносин. Із цієї причини в різних етнічних межах спостерігаються й різні культурні явища, які демонструються членами тієї або іншої групи. Він не розглядав “самоприписування” до етнічної групи як істотну рису етнічності, вважаючи, що всі внутрішньоетнічні відносини будуються на “культурному знанні”, завдяки якому людина поводить адекватно до своєї етнічної ролі й розглядається як член етнічної групи.

Етнічність для конструктивізму – це питання свідомості, членство в етнічній групі, тобто ті культурні характеристики, які в цей момент підкреслюють відмінності й групові межі.

¹⁰ У поняття “інформація” входить і культурна традиція народу, його творча спадщина.

Етнос у конструктивізмi трактують як спільність людей (уявлення або міф про загальну історичну долю) на основі культурної самоідентифікації (самовизначення) щодо інших спільностей, з якими вона перебуває у фундаментальних зв'язках. Характерною ознакою концепції етносу й етнічності в порівнянні з іншими концепціями є недодавання у визначення цих понять нових ознак, а введення в будь-який подібний перелік елемента “уявлення про ці ознаки”.

В Україні конструктивістська етнологічна концепція набуває популярності лише тепер. Вона потрібна, насамперед, як інструмент для побудови громадянського (а не етнонаціонального) суспільства, для якого характерний високий ступінь автономності особи.

Гносеологічна основа конструктивізму – заперечення природності, генетичної закодованості етнонаціональних ознак. Прихильники цієї концепції не визнають нації за біосоціальні організми, вважаючи їх надуманими, вигаданими, створеними завдяки зусиллям інтелектуалів.

Інструментом такого поширення і конструктивісти, і примордіалісти вважають поняття національної приналежності – щоправда, розуміють його по-різному. *Для примордіалістів національна приналежність* – це постійний внутрішній поклик, випробування людини на причетність і лояльність до свого етнічного колективу; *для конструктивістів* – це результат соціалізації та виховання, своєрідний засіб для пристосування й орієнтації в багатомірному етнічному світі, а часто – механізм досягнення етносоціальних цілей. Помітна розбіжність, навіть взаємозаперечення таких поглядів на етнічність не взаємовиключають, а швидше доповнюють один одного, бо, по суті, відтіняють різні грані етнічності.

Позиція примордіалістів ґрунтується на поглибленій увазі до внутрішньої сутності етнічності, це спроба осмислити саме ество етнічної спільності, в тому числі нації. Сучасна етнологія, заснована на філософії постмодернізму, розвиває це положення, підкреслюючи невизначеність, нескінченність трансформації та плінність етнічності. *Найпоширеніше визначення етносу на сьогодні таке: це група, члени якої мають спільне найменування (етнонім), володіють комплексом подібних рис у культурі, міфом про загальне походження й колективну історичну пам'ять, пов'язують себе з певною територією й почуттям солідарності.* Причому найбільш важливий суб'єктивний бік: колективна свідомість, міфологія, уява, а не зв'язок з територією й історичними процесами як об'єктивна даність, як у колишніх теоріях.

Позиція конструктивістів має на меті створити механізм досягнення міжетнічної та міжнаціональної злагоди.

Богемка, яке і в наш час є компактним місцем їх проживання.

Таким чином, у кінці XIX століття на півдні України проживали представники 40 національностей. Більшість з яких склали українці, росіяни, євреї (додаток В). На другому місці знаходились поляки, німці, татари, греки, армяни, білоруси. На третьому – болгари, молдовани, французи. Число представників останніх національностей було невеликим.

Відзначаючи роль і значення іноземної колонізації Півдня України, треба підкреслити, що селянське населення, яке переселялося в даний регіон, в основному було українським. Найбільшу групу селянської колонізації Південної України, як вказує О.С. Коцієвський, склали українці, переселені з Полтавської, Чернігівської, Подільської і Київської губерній. До 1858 р. частка українців серед усього населення Північного Причорномор'я, як пише В.М. Кабузан, який вивчав заселення Новоросії (Катеринославської і Херсонської губерній) у XVIII – першій половині XIX століття, складала 73,52 %. Таким чином, саме українське селянство зіграло основну роль у заселенні й економічному підйомі Півдня України. Українське селянство (займалося хліборобством, розведенням худоби, городів, баштанів і виноградників), емігруючи на південь, розширюючи українську територію, створювало нові умови для формування українського етносу.

Існування більшості українського населення на Півдні України вплинуло і на поширення української традиції будівництва поселень, житла, типу господарства, одягу, прикрас, деяких звичаїв та обрядів тощо.

Сімейно-побутове життя українських селян зберігало і передавало з покоління в покоління елементи культурної спадщини. Українські переселенці на Півдні України саме завдяки родині зберегли свою етнічну, національну приналежність. І при визначених обставинах могли зробити і робили більш сильний вплив на формування поведінки українських селян, ніж реальні економічні фактори і пов'язані з ними потреби. М. Грушевський у роботі “Нове українство XIX століття” писав: “Народ український, свято зберігаючи пам'ять про стару казаччину, боротьбу за волю і рівність, стару славу українську, перемогу народу над панами”, тим самим підготовляє “ґрунт під нове українство”. Українські поселенці на Півдні України зберігали етнічні, культурно-побутові традиції українського народу, які були для них острівець стабільності в цьому різноетнічному оточенні.

Виходячи з цього, українське населення півдня України можна вважати автохтонним⁵² населенням. Як вказують дослідники у

⁵¹ *Автохтони* – з грецьк. – сам і – земля, тобто первісне населення тієї чи іншої землі.

то він за культурно-побутовими ознаками відрізняється від інших регіонів України, таких як: Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянина, Слобожанщина.

Різноманітне за своїм етнічним складом населення Півдня України формувалося століттями і залежало від того, що ця територія завжди знаходилась на перетині світів, шляхів, культур кочових народів, еллінської Середземноморської цивілізації і слов'ян. Крім того, на розвиток цієї території впливали політичні і економічні інтереси сильних держав-сусідів, воєнно-політичні події у регіоні та колонізаційні заходи царського уряду з метою закріпити за собою обширний південний край, особливо після приєднання Північного Причорномор'я до Росії, тобто в другій половині XVII-XVIII ст.

Південь України – багатонаціональний край. Згідно з останніми даними тут мешкають близько 100 національностей (українці, росіяни, молдовани, білоруси, євреї, болгары, поляки, німці, вірмени, татари, цигани, гагаузи, турки-месхетинці, чехи, курди, грузини тощо). Для того, щоб зрозуміти етнічну картину, доцільно зупинитися коротко на історії появи різних народів на цій території.

Як відомо, після русько-турецької війни 1768-1774 рр. землі між Бугом та Дніпром увійшли до складу Російської імперії. Згідно із маніфестом Катерини II 1762 р., на територію Північного Причорномор'я запрошувалися всі бажаючі. З цього часу починається активна колонізація цієї території. Сюди приїжджали переселенці не тільки з Малоросії, а й з інших країн. Так, у Херсонській губернії з 1801 по 1809 рр. виникають 31 німецьке поселення, 8 єврейських, 8 грецьких та болгарських (додаток Б). Іноземцям надавалися значні пільги та всіляке сприяння.

У 1778 р. з території Кримського ханства почали прибувати на південь України греки та вірмени. Хоча греки, наприклад, мешкають у м. Миколаєві з часів заснування міста. У 1802 р. сюди переселилися сотні болгар, що втікали від турецьких розбійницьких нападів. На Миколаївщині ними були засновані селища Тернівка та Болгарка (тепер с. Інгулка).

У кінці XVIII ст. на Півдні України з'являються молдавські села на річках Чорний Ташлик, Синюха, Південний Буг. У цей же час відбувається перша хвиля польських переселенців. Ними на Миколаївщині були засновані села Киселівка, Новопавловське (тепер Снігурівського р-ну), Новопавловка (Баштанського р-ну) та інші. З'являються поляки й серед міського населення.

У 1911 р. чехами – переселенцями з Одещини було засноване село

Різна спрямованість концепцій обумовлює відмінність системи понять і спробу осмислення феномена етнічності. Конструктивісти, наприклад, використовують такі визначення, як *етнічна категорія*, *етнічна група* та *етнонація* – своєрідні показники структури і стану багатомірного суспільства. *Етнічна категорія* позначає групи людей зі схожими характеристиками: однаковою мовою, релігією, звичаями, географічним походженням, расою. *Етнічна група* охоплює носіїв ціннісних орієнтацій на причетність до етнічної, етнографічної або соціальної групи. *Етнонація* – це етнічна група, що домагається особливого політичного статусу й визнання своїх особливих прав.

Кожне суспільство має у своєму складі всі названі одиниці, співвідношення між якими визначає етносоціальну ситуацію. Мобілізувати національні процеси може тільки етнонація як найзорганізованіша і найактивніша етнічна група. Натомість етнічні категорії – найконсервативніші й тому найменш мінливі утворення.

Етнічні групи можна трансформувати, регулювати й навіть зруйнувати, тоді як етнічні категорії надзвичайно пристосовані до політичного тиску. Однією з найразючіших історичних помилок у контролі над етнічністю була політика асиміляції соціально усталених етнічних категорій у більш широкі культури. Особливо яскраво це помітно на українському ґрунті завдяки великому етнічному й етнографічному розмаїттю населення і наявності в його складі всієї етнічної системи: етнічних категорій, етнічних груп та етнонації.

З цього випливає ґрунтовний висновок про тісний взаємозв'язок етнічного й соціального. Він виявляється у двох аспектах: силу та форму вияву етнічного визначає не етнічна самосвідомість, а суспільне буття; етнічна історія завжди пов'язана з соціальною, оскільки в основі обох лежать групові інтереси. Наявність етнічних груп характерна для більшості суспільств, отже, завжди є ризик конфлікту менших етнічних груп із більшими й особливо з домінуючими.

Рушійні сили етнонаціональних процесів по-різному виявляються в окремих етнічних величинах. Етнічні категорії спроможні бути лише тлом етнічного життя, хоча їм також властива боротьба за задоволення соціально-економічних або культурних інтересів. Етнічні групи мають довготривалі базисні та надбудовні умови життя, оскільки вони живуть інтересами не тільки майбутнього, а й минулого. Звідси широкий спектр можливостей матеріального і культурного самовираження для членів етнічної групи. Ще більші можливості має етнонація – вона здатна забезпечити політичне

самовираження. Тому для неї набуває особливої актуальності гасло самовизначення.

Такої доктрини дотримуються всі етнічні величини, проте вкладають у неї різний зміст. Якщо етнопонація розуміє її цілком політично, то нечисленні етнічні групи – як право на культурне й духовне самовираження: політична та економічна незалежність їм, звичайно, невідігдна. Світова практика влаштування національного життя підтверджує таку теоретичну схему, отож, вона може правити за орієнтир для країн із багатонаціональним населенням, у тому числі й для України.

А втім, *етнокультурно одноманітних і етнічно “чистих” народів і суспільств практично не буває*. Можна говорити лише про ступінь етнічності, але не про її відсутність, бо ж етнічність визначається логікою внутрішнього її розвитку, підсилюючись розмаїттям природних та історичних умов.

У самій природі етносу ховається складність його структури, що охоплює цілу низку таксономічних одиниць, взаємодія між якими забезпечує його усталеність і цілісність. Спрощення етнічної структури призводить до його деградації або й руйнації. Складність структури етносу зумовлює також і розмаїтість його культури. Навіть у межах одного етносу вона становить цілу систему підпорядкованих елементів: загальнолюдовських і власне етнічних, тільки даному етносові притаманних, загальноетнічних і локальних, внутрішніх і зовнішніх. Усі вони перебувають у складному діалектичному взаємозв'язку, виконуючи двоєдині функції: етноінтеграційну й етнодиференційну.

Етнорозрізнявальні функції культури мають як природні, пов'язані з логікою розвитку етносу, так і історичні причини. Несхожими між собою можуть бути субетнічні одиниці, етнографічні групи, етносоціальні утворення або ж регіональні чи зональні варіанти, що формувалися в дещо інших природних, історичних та соціально-економічних умовах.

Для етнічної культури українського народу це особливо характерно, оскільки силою історичних обставин у його масив часто вклинювалися іноетнічні компоненти. Це було, по-перше, наслідком переселення народів, котрі, перетинаючи Україну, залишили серед її населення чужорідні культурні риси та етнічні субстрати. По-друге, давалася взнаки тривала колонізація окремих частин України сусідніми державами: Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною, Австрією, Румунією, Туреччиною, Росією, Чехословаччиною. *Ця колонізація, територіально роз'єднуючи*

Тема 7 АВТОХТОННЕ НАСЕЛЕННЯ І НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

- 7.1. Автохтонне населення Півдня України
- 7.2. Національні меншини на Півдні України (росіяни, греки, болгары, німці, євреї та інші)

7.1. Автохтонне населення Півдня України

Характерною особливістю етнічної історії України є формування багатоетнічного складу її населення, яке на всіх етапах історичного розвитку вбирало іноетнічні субстрати, однак механізм цього процесу в різні часові періоди був різним. Україна, як і багато інших країн світу (лише 10 % країн світу можна назвати моноетнічними), поліетнічна держава, вона об'єднує в одне ціле різні етнічні групи, які є її громадянами. Тому етнічна структура її досить складна. Крім українців (три четверті всього населення) значний відсоток складають інші східнослов'янські народи: росіяни, білоруси, західні та південні слов'яни: поляки, чехи, словаки, болгары; романомовні народи: молдавани, румини, греки, татари, гагаузи, а також євреї та інші. Згідно із переписом 2001 р., росіян в Україні – 8 млн 331 тис. чол., це майже 17,3 % населення), 0,9 % євреїв, 0,8 % білорусів, 0,6 % молдаван, по 0,4 % поляків і болгар, 2,7 % представників інших національностей. Тобто більшість населення України – це українці, один із найбільших народів у Європі і другий за чисельністю у слов'янському світі.

Що стосується Півдня України (Південного (Степового) етнографічного регіону⁴⁹, Північного Причорномор'я⁵⁰, Новоросії⁵¹),

⁴⁹ До Південного (Степового) етнографічного регіону належать Запорізька, Херсонська, Миколаївська, південь Дніпропетровської та Одеської областей, а також Крим.

⁵⁰ Північне Причорномор'я – назва північного узбережжя Чорного й Азовського морів. Територія сучасної Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької областей та Автономної республіки Крим. З кінця XVIII ст. входила до складу Новоросії.

⁵¹ Новоросія – історична область на Півдні України з 2-ї пол. XVIII – поч. XX ст. займала територію степів Північного Причорномор'я.

8. Давня історія України. В 3-х т. – Т. 3. Слов'янсько-Руська доба / НАН України. Інститут археології. – К., 2000. – 696 с.
9. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 97-102.
10. Дзиговський О.М. Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса, 2000. – 170 с.
11. Дзиговський А.Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. – Одесса, 2003. – 240 с.
12. Козак Д.Н. Про військову справу давніх слов'ян (1 ст. до н.е. – VII ст. н.е.) // Археологія. – К., Академія наук України. Інститут археології. – 1993. – № 4. – С. 32-49.
13. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігійознавчий аспект. – 2-е вид. стереотипне. – К.: “АртЕк”, 2004. – 304 с.
14. Мурзин В.Ю. История скифов. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – 24 с.
15. Петров В. Походження українського народу. – К.: МП Фенікс, 1992.
16. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: “Наука”, 1982. – 592 с.

український народ, стримувала його етнокультурну консолідацію, поглиблюючи водночас локалізацію культури. Адже кожна держава, що захопила певні українські землі, відрізнялася й політичним устроєм, і соціально-економічним розвитком, і конфесією.

Зональність етнічної культури спричинена також природною взаємодією українців із сусідніми народами: росіянами, білорусами, молдаванами тощо. Виникали етнокультурні варіанти, що в усіх периферійних частинах України становили суцільне міжетнічне пограниччя, яке начебто захищало основний її етнічний масив від руйнації. Завдяки їм етнічне ядро не руйнувалося, хоча і вбирало іноетнічні компоненти. Діяв внутрішній механізм, який через систему етнічних стереотипів та їх угруповань – традицій – запобігав вивітрюванню етнічності. Під *традицією* (буквально – передавання, переказ, легенда) слід розуміти процес трансмісії (передавання) культури або культурної спадщини; це своєрідні історично вироблені форми поведінки, які регулюють взаємини між людьми, етнічними групами та етносами.

Головним каналом передавання етнокультурної спадщини є пам'ять (для етносу загалом – колективна пам'ять), свідомо та генетично, і саме через це традиції завжди етнічні. Хоч би як всотував етнос іноетнічні компоненти, він майже обов'язково збереже своє культурне ядро, оскільки система етнічних традицій перетворить і засвоїть чужорідні вкраплення. Тобто, приймаючи іноетнічні запозичення, етнос чи його окрема група або усвідомлюють їх як свої, або сприймають у суто зовнішніх виявах. Саме тому вони ніколи не перешкоджають міжетнічним контактам. Виняток становлять лише мова (яка виконує й етнооб'єднавчі, й етнороз'єднувальні функції) та релігія (яка завжди була і певною мірою залишається тепер головним етнороз'єднувальним бар'єром).

Релігія як поважний етнороз'єднувальний чинник часом може протиставити також окремі етнічні групи в межах одного етносу. Так сталося і з українцями. Це пов'язано з розколом християнського світу: по один бік опинилися українці східнохристиянського (православного) віросповідання, по інший – західноримського (католицького). І хоча спершу релігійні та етнічні процеси прямували в одному річищі, надалі процес національної консолідації ускладнювався протиставленням релігій; його гаслом була чистота віри, власне, боротьба за православну віру, ототожнена з боротьбою проти ополячення, покатоличення та помусульманення.

Пізніше релігійне протиставлення, принаймні в межах України, послабилося, залишивши, проте, етнокультурні відмінності. Вони

виявилися у формуванні *двох великих історично-культурних областей – західної та східної*, з двома відповідними типами ментальності, національного характеру і національної культури. Щоправда, ці відмінності вписуються в межі єдиної етнічної культури українців: хоч як суттєво різняться між собою історично-культурні області, переважають усе-таки спільні етнічні риси, забезпечуючи функціонування етносу як цілісної системи.

Проте така цілісність досягається завдяки взаємодії й навіть протидіюванню регіональних, зональних і локальних культур, окреслюючи самобутній образ етнічної культури, а відтак і етносу. Строкатість субетнічних утворень закладена в самій природі його творення. Хоча вона є внутрішньою рисою етносу, однак завжди коригується зовнішніми чинниками: чи то природними, чи соціально-економічними, чи історичними.

Для українського етносу особливе значення мали саме історичні події. На цьому тлі відбувалися самобутні етногенетичні процеси, в яких брали участь практично всі національні групи, що нині живуть на території України. Кожен із народів, що належав колись до єдиної етномовної сім'ї індоєвропейців, почав самостійний шлях у історії, розселяючись по різних землях, аби через 6-7 тис. років опинитись у спільній державності та єдиному народі на території, що колись була ядром спільної прабатьківщини.

У принципових своїх рисах етнічна історія повторюється, відтворюючи і складність етнічності; історія свідчить, зокрема, про багатогамність етнічності вже на момент її формування, коли вона становила компоненту метаетнічної культури, якою, зокрема, була індоєвропейська культура. Аналіз її структури дозволяє спростувати позицію деяких науковців, ніби культурна спільність була притаманна лише етносам родоплемінної доби на тій підставі, що така культура функціонувала на обмеженому просторі. Збільшення етнічних спільностей порушувало просторову одноманітність культури, утворюючи локальні видозміни. Спираючись на закони творення культури та на логіку історичного її розвитку, можна стверджувати, що по-справжньому однорідних культур ніколи не було і, по суті, бути не може; одноманітність культур може бути лише відносною. Це підтверджує вся історія етносів та етнічних культур.

Історія етнічної культури формується в системі надзвичайно різноманітних об'єктивних чинників, які в різний час діють на неї по-різному. Серед основних можна виділити такі: особливості природних умов, розселення й міграції, колонізації, завоювання, взаємодії культур.

В IX – початок XII ст. з центром в Києві внаслідок об'єднання земель східнослов'янських племен створюється ранньофеодальна держава Київська Русь (Русь), яка охоплює територію від Балтики до Чорного моря і від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя.

У середині XII ст. з послабленням зв'язків між північними та південними регіонами Русі, населеними різними племенами та народностями відбувається розпад держави на удільні князівства. З цього часу українські території були постійно розділені між трьома-чотирма сусідніми державами.

Ключові поняття: *скіфи, звірина символіка, сармати, матриархат, сарматська культура, сусідська територіальна община, племінні союзи, військова демократія, колочинська культура, пенківська культура, празька культура, дзедзіцька культура, венеци, склавини, анти, черняхівська археологічна культура.*

Контрольні питання

1. Основні етапи етнічної історії народів Півдня України в I тис. до н.е.
2. Матеріальна та духовна культура скіфів.
3. Матеріальна та духовна культура сарматів.
4. Концепції етногенезу слов'ян. Основні етапи етнічної історії.

Література

1. Абаев В.И. О происхождении фонемы g (h) в славянском языке // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964. – С. 115-121.
2. Баран В.Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. – К.: Київська академія Євробізнесу. – 1994. – С. 5-13.
3. Бідзіля В.І. У пошуках прабатьківщини слов'ян // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. – К.: Київська академія Євробізнесу. – 1994. – С. 13-18.
4. Вайнтрауб І. Лицарі степів // Людина і світ. – 1998. – № 10. – С. 43-48.
5. Винокур І., Трубочанінов С. Давня і середньовічна історія України: Навчальний посібник. – К.: "Глобус", 1996. – 224 с.
6. Гаврилюк Н.А. Хозяйство и быт степной Скифии. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – С. 3-24.
7. Геродот. Історія в 9 кн. Кн. IV / Пер. А. Стратановського. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.

пізніше, коли поруч з ними стали відомі *анти і склавини*, які на той час виділилися з венедів.

На думку В.І. Бідзіля, загальнослов'янське ім'я венедів було характерним для ранньої доби слов'янської спільності, тобто до моменту розмежування слов'ян на західних, південних і східних (венедів, склавинів та антів), яке сталося IV-VI ст. Цей термін "*венеди*" в німецьких і фінських говірках зберігся до наших днів для визначення росіян. Це ще раз підтверджує, що за давніх часів не тільки західних, а й усіх слов'ян називали *венедами*. Таким чином, слов'яни – автохтонне населення Європи.

В істориків VI ст. Прокопія Кесарійського та Йордана зазначено, що в давні часи *анти, склавини (слов'яни) й венети* були одним народом і мали одну назву. Йордан пише, що "вони – як правило, високі і міцної статури мужі, а їхнє тіло і волосся не зовсім світле, але й не чорне, бо вони є легкорусявого кольору", говорили спільною мовою, їм належали дуже великі земельні простори, вони мали демократичний устрій і всі справи вирішували на народних вічах. Йордан також вказує, що найголовнішим Богом в антів вважався Бог-Громовержець, а також шанувалися русалки і різні духи, яким приносили пожертви, переважно біля річок.

Венедська єдність розпалась внаслідок готських завоювань. Готи вийшли з Ютландії і, пройшовши через польські землі, в II ст. завоювали Волинь, пройшовши через слов'янські території вони опинилися в Криму, де прийняли християнство і створили Готську державу, яка в кінці IV ст. під ударами гунів розпалась. Слов'яни тікали від готів на Подніпров'я та Подністров'я, тут їхні пам'ятки відомі археологам як *Київська* та *Зубрицька археологічні культури*.

У Подністров'ї ці племена під впливом місцевого населення даків (гетів), а також римсько-германської культури поступово формують *Черняхівську археологічну культуру*, яка пов'язана з *Зарубинецькою культурою*⁴⁸.

Крім цих плем'яних культур можна назвати *Лука-райковецьку культуру*, яку ототожнюють з *деревлянами, бужанами, волинянами, уличами, тиверцями і хорватами*, а також *Волинцівську і Роменську археологічні культури*, що отожднюються з *сіверянами*.

⁴⁸ Зарубинецька культура – археологічна культура стародавніх племен Середнього Подніпров'я. Датуються серединою III ст. до н.е. – I-II ст. н.е. Пам'ятки З.к. (могилиник біля с. Зарубинці Канівського р-ну Черкаської обл., який вперше дослідив В. Хвойка в 1899 р. Основні заняття населення цієї культури – скотарство, землеробство, рибальство, мисливство, ремесла. Знахідки свідчать про розвиток торгівлі з античними містами-державами Північного Причорномор'я. Можливо носії цієї культури – предки давніх слов'ян.

Природне середовище – найважливіший фактор виникнення і функціонування етносу, істотно впливає на його культурне обличчя, риси характеру й ментальність. Тісно залежна від природних умов діяльність людей визначає найбільші етнокультурні одиниці в структурі етнічності – *господарсько-культурні типи* – комплекс *особливостей господарства і культури, який складався історично у різних народів, близьких за соціально-економічним розвитком*.

За характером і рівнем розвитку господарства та пов'язаної з цим культури можна виділити *три найбільші господарсько-культурні типи*, характерні для різних періодів історії людства. Перший, *найархаїчніший*, виник ще за пізнього палеоліту і пов'язаний із присвоюванням продуктів діяльності (збиральництвом, полюванням, мисливством); другий, пов'язаний із *продукційним*, але примітивним господарством (мотижне землеробство, кочове скотарство), за часом припадає на 8-9 тис. до н.е.; третій, пов'язаний зі *зрошувальним землеробством, кочовим та осілим скотарством*, сформувався внаслідок суспільного поділу праці наприкінці доби бронзи і на початку залізного віку.

У межах окремих господарсько-культурних типів формувалися *історично-культурні області* як результат історичного розвитку сусідніх споріднених або й неспоріднених народів, в яких унаслідок тривалого спілкування виникали схожі риси в культурі й господарстві.

Попри розмаїття історично-культурних областей, зумовлене багатством природних умов, на території сучасної України, як і чималої частини Східної Європи, склалися достатньо схожі господарсько-культурні типи. Близькість природних умов, насамперед у степових і рівнинних областях, унеможливили великі відмінності. Цю закономірність відзначав свого часу відомий історик С.М. Соловйов. Одноманітність природних форм, писав він, виключає області прихильності, веде населення до одноманітних занять; одноманітність занять викликає одноманітність у звичаях, вдачі, віруваннях; однаковість звичаїв і вірувань виключає ворожі сутички; однакові потреби вказують схожі засоби до їх задоволення, – і рівнина, хоч яка велика, хоч яка різноплеменна, рано чи пізно стає областю однієї держави...

Висловлена думка надто прямолінійна і дещо тенденційна, проте головна ідея, що природа якоюсь мірою визначає державний устрій, має сенс. Східна Європа не стала єдиною державою за скіфських часів, майже до самого кінця I тис. н.е. була мішаниною численних племен і племінних союзів, що розмовляли багатьма мовами. Проте

щойно з'явилися соціально-економічні умови для виникнення великої держави, наприклад Київської Русі, то вона виникла і швидко поширилася на великому просторі, де проживали не тільки слов'янські, але й фінські, балтські, тюркські племена, а також залишки давніх фракійців, скіфів, сарматів. І таке поширення влади Києва, безумовно, полегшувала одноманітність східноєвропейської природи. Сприяла вона і розселенню східних слов'ян: не було потреби щоразу перетворювати господарсько-культурний комплекс, пристосовуючи його до нових умов життя, – адже вони на кожному новому місці були ті самі.

Як бачимо певна заданість етнічних (державних) утворень природними умовами, справді існує, хоча виявляється все ж таки на рівні глобальних позицій і загальних рис етнічності (або держави) і загальних природних характеристик. Однак на побутовому рівні такий взаємозв'язок чутливіший до місцевих особливостей. Тут має значення наявність лісів, річок та болот, височин чи морського узбережжя.

На території України існують багаті природні передумови для господарських, культурних і етнічних регіональних відмінностей. Вони виявляються і в матеріальній, і духовній культурі, і в окремих рисах національного характеру. Не випадково, що вони зафіксовані в *етнотопонімах*: мешканці гір називають себе верховинцями, або горянами, мешканці долин – долинянами, рівнинних частин – полянами, або польовиками, лісистих місцевостей – поліщуками, а степової частини України – степовиками.

Природа місцевості обумовлювала не тільки назви окремих груп населення, а й спосіб життя і ментальність¹¹. Горяни, скажімо, через деяку ізольованість і обмежене спілкування стриманіші й мовчазніші, ніж долиняни; степовикам, мешканцям узбережжя морів і річок особливо притаманний дух заповзятливості.

Про роль річок у формуванні своєрідних рис характеру дуже влучно писав В.О. Ключевський. Річка, на його думку, виховувала відчуття порядку і громадянського духу в народі, дух заповзятливості, звичку до спільної, артільної дії, зближувала розкидані частини населення, привчала відчувати себе членом суспільства, спілкуватися з чужими людьми, спостерігати їхні звички й інтереси, обмінюватися товаром і досвідом. Втім, не менший вплив на формування духу заповзятливості українців мав степ, виховуючи також волелюбність. Недарма, саме в степах України зародилися унікальні й сучасні етнічні явища – чумацтво та козацтво.

¹¹ Менталітет (з фр. Mentalite – мислення, дух, образ, дія) – відносно цілісна сукупність думок, вірувань, які створюють картину світу та зміцнюють єдність культурної традиції.

прабатьківщиною слов'ян є Подунав'я. Проте Подунав'я ніколи не було прабатьківщиною слов'ян, на цій території жили фракійці, даки, іллірійці. Можливо, те, що в середині I тис. н.е. Подунав'я стало ареною боротьби слов'ян з Візантією, наслідком якої було заселення Балкан слов'янами в VI-VII ст. і це знайшло відображення в літописі. Тобто ці події вказують на те, коли східнослов'янські племена розселилися на Нижньому Дунаї і Балканському півострові.

Однак існують і інші точки зору. Так словацький етнограф Павел Йозеф Шафарик вважав, що слов'яни походять з північно-східного Прикарпаття. О. Шахматов стверджував, що праслов'янська батьківщина розміщувалась на території Прибалтики. Згідно з *повіслинською теорією*, яка живиться свідченнями історичних творів перших століть нашої ери, слов'яни згадуються під загальним іменем *венедів* і локалізуються у нижній течії Вісли.

На думку чеського археолога та етнографа Любора Нідерле, етнічна територія слов'янських племен простягалася від Середньої Вісли й Карпат на заході до Середнього Дніпра на сході, Прип'яті на півночі та Південного Буга (Бога) на півдні.

Як бачимо, пошуки первісної батьківщини слов'янства велись у різних напрямках. Слов'янам відводили землі в басейні Вісли, в Східній Прибалтиці, в Поліссі, між Віслою й Одером, між Дністром і Дніпром та в інших місцях.

О.І. Тереножкін у повоєнні роки дослідив на Кіровоградщині Чорноліське городище передскіфського часу і на підставі здобутих матеріалів виділив так звану *чорноліську культуру*⁴⁷ початку раннього залізного віку, пам'ятки якої заповнили прогалину в генетичному розвитку населення Подніпров'я з кінця II тис. до н.е. і до рубежу нашої ери включно, тобто аж до часів перших писемних згадок про слов'ян. Цим самим, як вважає В.І. Бідзіля, переконливого підтвердження дістала гіпотеза, згідно з якою найдавнішими слов'янськими землями визначається територія Лісостепової Правобережної України в межиріччі Дністра і Дніпра. На це вказують й дані *гідроніміки* (назви рік: *Золота Липа, Цвітоха, Голубиця, Гуска, Смуга, Безодня, Руда, Білка, Жилка, Кропивниця, В'юн, Бистра, Гнилка, Старуха*) і *топоніміки*.

Згідно з археологічними матеріалами можна впевнено говорити, що на території Правобережної України щонайменше з XIII-XII ст. до н.е. і до перших століть нашої ери не було змін населення. Тобто ім'я цього населення – *венеди*. Венеди залишались основним населенням і

⁴⁶ Археологічна культура передскіфського часу – кінець IX – початок VII ст. до н.е.

верхів'я Сіверського Дінця через середнє Подніпров'я і Південний Буг, Середнє Подністров'я до Попруття. На півдні, у Нижньому Подунав'ї на території Румунії схрещуються потоки праських й пенківських пам'яток”.

Колочинська культура займає Лівобережжя верхнього Дніпра і Подесення. Кордони усіх трьох культур сходяться на Київщині. Тому можливо Київ і став столицею східного слов'янства, що виник на стику трьох ранньослов'янських племінних груп.

Що стосується *дзедзіцької культури*, то вона існувала на території Центральної і Північної Польщі VI-VII ст.

У ході *Великого переселення народів* (від кінця IV до VI ст.) внаслідок тривалих (100 років) аваро-слов'янських війн з середини VI по середину VII ст. носії *пеньківської* культури (анти) опинилися на Балканах, а носії *праської* (склавіни) заселили територію між Дніпром та Західним Бугом й Дністром. З археологічною культурою *Луки Райковецької* історики пов'язують літописні племена древлян, волинян, уличів, тиверців, що були безпосередніми *пращурами українців*.

На думку прихильників ранньосередньовічної концепції початку етногенезу українського народу⁴⁶ (М. Грушевський, В. Баран, М. Брайчевський, Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, Д. Козак, Л. Залізняк, Г. Півторак, С. Сегеда, Р. Терпиловський та інші), у середині другої половини I тис. н.е. почалось формування українського етносу і поява Київської Русі.

Слов'янське населення займалося зерновим землеробством. Існувала двопільна система. Сіяли пшеницю, жито, ячмінь, овес. Знаряддями праці були залізні наральники, серпи, коси, ручні жорна. Скотарство та сільські промисли мали допоміжну роль.

Стосовно суспільної організації: сусідська територіальна община, племінні союзи, військова демократія.

Вивчаючи історію слов'ян згідно з писемними джерелами, ми бачимо, що корені слов'ян можна знайти ще серед скіфських племен. Наприклад, Геродот (V ст. до н.е.) називає скіфів-орачів, які жили між Бугом і Дніпром, неврів, що мешкали на північ від скіфів-орачів, напевно, в Поліссі. Згідно з Геродотом самоназва скіфів-орачів “сколоти”. Деякі дослідники, наприклад, академік Б. Рибаків, відносять скіфів-орачів до предків слов'ян і багато хто з цим погоджується.

Згідно з “*Повістю временних літ*” літописця Нестора,

⁴⁶ Щодо початку етногенезу українського народу існує три групи концепцій – трипільсько-арійська, ранньосередньовічна та пізньосередньовічна.

Міграції (переселення) населення – ще один важливий чинник виникнення й консолідації етнічних спільностей, а також урізноманітнення етнічності. Власне, лише міграції й спричинюють багатонаціональний склад населення. З цього погляду не є винятком і населення України, що формувалося завдяки як власним міграційним переміщенням – освоєнню незаселених земель, так і міграційним іноетнічним потокам, які проходили через територію України.

Міжетнічні переміщення або нашарування були досить потужними ще починаючи від межі II-I тис. до н.е. Зберігши інтенсивність, вони стали етнічно чіткішими в період Великого переселення народів. Саме тоді (у IV-IX ст.) через землі слов'ян-українців перекочувалися хвилі переселення народів різних етнічних і антропологічних типів: у IV ст. – гунів і аварів, у VII ст. – “аспарухових болгар” на Балкани, у IX ст. – угрів-мадярів у Дунайську низовину, у IX-X ст. – норвезьких вікінгів, а в XIII ст. – навала татаро-монголів. До них пізніше додалися іноетнічні вкраплення сусідніх народів, що оселялися на окремих землях України: поляків, турків, кримських татар, румунів, угорців, литовців, росіян.

Кожне переміщення народів через Україну позначалося на її етнічному тілі. Це виявлялося у мовних запозиченнях, у перейманні деяких елементів матеріальної та духовної культури або у поповненні слов'яноукраїнського населення чужинними національними групами та іноетнічними субстратами.

Саме вони й зумовили розмаїття антропологічних типів українського населення, в своїй основі слов'янського. Людність Центральної України (Середня Наддніпрянина і Поділля), а також Слобожанщини зазнала впливу давнього ірано-скіфського та сармато-аланського морфологічного субстрату; населення південної Київщини, Черкащини та Полтавщини – певної монголоїдної домішки (передусім половецької). Мешканці північних Карпат і Закарпаття вирізняються найбільш європеїдним комплексом рис морфологічної будови, близьким до сусідніх слов'янських і деяких неслов'янських груп Центральної Європи та Балкан. Отже, у формуванні українського етносу відчувається вплив фракійського субстрату. Переважно європеїдна, насамперед слов'янська основа характерна і для населення Нижньої Наддніпрянини та Попруття (Буковини, Південної Полтавщини і Дніпропетровщини), проте з деяким долученням іранського субстрату. Населення Деснянщини та Задесняння (північної Київщини та Чернігівщини) виявляє давні риси морфологічної будови з домішками балтського компонента, який, до речі, присутній у різних пропорціях і в деяких інших районах

України: Волині, Прикарпатті, Західному Поліссі. Коріння цього вкраплення сягають ще неолітичної доби.

Другим різновидом міграцій населення України є колонізація вільних земель Степової України та Слобожанщини, пов'язана не тільки з міжетнічним змішуванням переселенців, а й з пристосуванням до інших природних умов, отже, творенням нових форм побутової культури. Втім, землі, які українське населення колонізувало в XVII-XVIII ст., були, власне, споконвічними українськими територіями, що їх час від часу захоплювали степові кочівники та кримські татари. Історична пам'ять зберігає цілу низку великих і малих припливів та відпливів української людності у цьому регіоні: відсування під натиском печенігів у X ст. – і новий рух у степи в середині XI ст., коли послабла печенізька орда; знову вплив наприкінці XI ст. під тиском половців – і знову повернення в XII ст. після занепаду половецької сили; монголо-татарська навала XIII ст., що принесла страшне знищення всьому українському Подніпров'ю, змінилася колонізаційними успіхами XIV-XV ст., коли орда знесила у міжусобицях; кримські спустошення кінця XV – першої половини XVI ст. своєю чергою змінив масовий селянський колонізаційний рух за участю козацтва наприкінці XVI-XVII ст. Він повторюється у XVIII і навіть у XIX ст., коли селяни-втікачі залюднюють величезні простори Причорномор'я, Бессарабії та Подоння.

“Усі ці зміни, колонізаційні хвилювання, флуктуації¹², – писав Михайло Грушевський, – мали величезний вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народності. Вони протягом століть рядом таких пертурбацій неуханно вимішували українську людність, приводячи її до однаковіших форм. Найвиразніше це проявилось в мові: старі архаїчні діалекти вціліли лише на окраїнах, найменше зачеплених колонізаційними хвилями, – ці архаїзми можна зустріти в західному, гірському та північному поясах; решта українських діалектів мають вже пізнішу, новоутворену основу, яка значно відрізняється від давньої. Це новоутворення стало основою української мови і є результатом цього вимішування української людності, яке рідко де, у якого народу мало місце в таких величезних розмірах”.

Особливості колонізації південно-східного, степового краю зумовили надзвичайно розмаїтий етнокультурний і антропологічний склад населення, що за всіма показниками відрізняється від інших регіонів України. У цьому своєрідному регіоні зустрілися різні культурні потоки: європейський і Великого Степу, культурні

¹² Флуктуація (з лат. fluctuatio – коливання)

лісостепу.

6.3. Слов'яни – автохтонне населення України

У питанні щодо походження слов'ян, як пише В.І. Бідзіля, існує декілька вузлових проблем:

- проблема слов'янської прабатьківщини, тобто визначення території, де відбувався процес формування слов'янського народу і слов'янської мови;
- визначення часу, коли слов'янство вперше виступило на історичній арені як єдина етнічна спільність;
- процеси слов'янського розселення, їхні основні етапи й напрями, стосунки із сусідніми неслов'янськими народами тощо.

Згідно з писемними джерелами, що засвідчили історичну діяльність слов'ян, слов'янський етногенез розпочинається на початку нашої ери частково в лісовій зоні і частково в степах. Слов'яни займали величезні простори Середньої і Східної Європи від Ельби на заході до середньої і нижньої течії Дніпра на сході, від берегів Балтійського моря на півночі до Дунаю на півдні. Процес їхнього формування був затяжним і дуже складним, але достатніх свідчень існування споконвічної панслов'янської прабатьківщини не існує. Навпаки, наявні свідчення говорять скоріше про існування в древні часи декількох – принаймні чотирьох – груп протослов'янських племен, які відрізняються один від одного займаною територією, мовою, тобто говорять на своєму власному діалекті і мають свої особливі звичаї.

Згідно з археологічними дослідженнями, як стверджує В.Д. Баран, “на території Східної і Центральної Європи виділено чотири групи слов'янських пам'яток раннього середньовіччя, що датуються в межах V-VII ст. Це *колочинська, пенківська, праська і дзедзіцька* культури. Вони, безсумнівно, належать історичним слов'янам, відомим за писемними джерелами під іменами *венедів, склавинів та антів*. Найбільшою і в географічному відношенні центральною серед них є *праська культура*, що займає територію від Прип'яті і Середнього Дніпра на північному сході до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби і Заале на заході. На північ від Карпат вона доходить до верхів'я Вісли. На схід від неї розташована *пенківська культура*, що тягнеться широкою смугою з північного сходу на південь від

тварин, виготовляли ліпний, а також дерев'яний та шкіряний посуд.

Сармати мали торговельні зв'язки з античними містами, в яких обмінювали свої вироби на продукти землеробства: олію, вино, овочі. Крім того, вони експортували худобу, продукти тваринництва, а також рабів. Відомо, що в аорсів була налагоджена караванна торгівля індійськими та вавилонськими виробами, які вони отримували від вірменів та мідян. Однак, деякі дослідники вказують, що аорси лише конвоювали каравани, забираючи собі частину товару, замість звичайного пограбування купців.

Поселення сарматів в Україні не засвідчені, тут наявні лише кургани, що свідчить про кочовий спосіб життя сарматів. Лише пізньосарматські племена осіли переважно на теренах Угорщини. З IV ст. на території України з'являються гуни, які, можливо, змішалися із сарматами та слов'янами, що й відображене в символічній назві великої різноетнічної спільноти – гуни.

Таким чином, сармати були іраномовними (східно-іранської мовної групи) племенами, які прийшли на територію України зі сходу, але назва сарматів поширювалась не на єдиний в етнічному плані народ, а й на інші племена, зокрема й автохтонів, які мешкали тут споконвіку, тому слов'ян дехто вважає нащадками сарматів.

Такий висновок підтверджується писемними свідченнями античних та ранньосередньовічних авторів щодо описання України, де говориться про те, що сармати, роксолани і анти – один народ, у крайньому разі – різні племена одного народу. Пізніше назва сарматів зустрічається в козацьких літописах XVI-XVII ст.: “князь сарматський і гетьман всього Запорозького війська”, “провінції козакоруські савроматійські” та ін. Так, Матвій Стрийковський в “Опису Сарматії Європейської” писав про “сарматські народи, які розмовляли руською мовою”. Тому можна вважати, що сармати мали таке відношення до наших предків. Наприклад, Митрополит Петро Могила в своїх творах і листах часто вживав термін “православні роксолани”, “церква Роксоланська” (роксолани – найбільше сарматське плем'я). Також Богдан Хмельницький у договорі зі шведським королем занотував своє “право на всю стародавню Україну чи Роксоланію”. Гетьман Пилип Орлик у своїй Конституції згадував про роксолан і роксоланську націю, як предків українців.

Підводячи підсумки треба зазначити, що зникнення сарматів з історичної арени не значить, що вони зникли нічого не залишивши після себе. Антропологи свідчать, що вони вплинули на формування антропологічного сарматського брахікранного типу, також від них залишились історичні пам'ятки по всій території українського

субстрати практично всіх регіонів України, а також етнічні культури багатьох етносів. Тут побутує специфічна степова говірка; поширений нижньодніпровський, або південно-східний антропологічний тип, що увібрав розмаїття морфологічних субстратів: ірано-скіфського, сармато-аланського, почасти монголоїдного, фракійського.

Військова колонізація – один з історичних чинників, що зумовив формування локальної культури в усіх інших регіонах України. Цей процес припадає в основному на XIV-XVIII ст., коли сусідні держави – Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Угорщина й Австро-Угорщина, Румунія, Росія – підпорядковували окремі українські землі, привносячи на них свої культурні, мовні й конфесійні цінності та своєрідний державно-адміністративний устрій. Етнокультурна картина колонізованих регіонів формувалася на трьох головних підвалинах: власному етнічному ґрунті, природних етнокультурних взаєминах з сусідніми народами та привнесених колонізаторами культурних цінностей. Як результат їхньої взаємодії утворювався регіональний тип культури, локалізація якої посилювалася значною ізоляваністю колонізованих різними державами українських земель. Це стримувало консолідацію українського народу, формуючи різні етнокультурні та національні цінності, як і різні типи ментальності.

Структура етнічності, на формування якої впливали найрізноманітніші як внутрішні, так і зовнішні чинники, становить систему етнокультурних нашарувань різних історичних епох. Вузловими її складниками є індоевропейська етномовна культура, археологічні культури слов'ян-українців, літописні племена Київської Русі, історично-етнографічні утворення та національні групи України.

Кожна з зазначених компонент своєю чергою складається з великої кількості менш значущих елементів, котрі охоплюють велике розмаїття регіональних, зональних та локальних варіантів, у цілому становлячи багатоваріативну, поліфункціональну та багатшарову ієрархічну систему.

2.3. Структура етносу

Кожен етнос має свою структуру, яка залежить від визначення етносу, розуміння його сутності. Ця структура етносу ієрархічна. Наприклад, Г. Лозко вважає, що *структура етносу* – це супідрядність субетнічних груп, які не порушують його єдності (табл. 2.1). А група споріднених етносів утворює *суперетнос* (українці, поляки, росіяни, чехи, словени та ін. є водночас слов'янами).

Таблиця 2.1

Структура українського етносу за Г. Лозко

Етнос	Субетнічні групи	Суперетнос
Український етнос	Гуцули, лемки, поліщуки, волиняни, подоляни та ін.	Слов'яни

Вона пише: “Велике розмаїття субетнічних груп і етнічних спільнот, що складають суперетноси є ознакою етнічної сили і живучості великої етнічної спільноти. І навпаки, спрощення етнічної системи свідчить про занепад етносу (наприклад, коли з багатьох етнографічних груп залишається одна)”.

Автори навчального підручника “Етносоціологія: терміни та поняття” вказують, що “Структуру етносу можна визначити за двома вирішальними факторами:

- 1) за характером його розміщення в сучасному світі;
- 2) за рівнем етнічної самосвідомості та *самоідентифікації* окремих його частин або ж окремих його представників”.

Наприклад, якщо брати до уваги перший чинник, то, скажімо, український етнос складається із двох структурних елементів. Перший – це ядро українського етносу, що розміщене на території України; другий – це ті частини сукупності української людності, які перебувають в іноетнічному оточенні, на території інших *етнополітичних організмів (ЕПО¹³)*.

Якщо брати до уваги другий чинник (*етнічна самосвідомість й самоідентифікація*), то можна скористатися схемою, яку запропонував англійський етнолог Е. Сміт, за якою структуру кожного етносу можна подати у вигляді трьох кіл:

1) *ядро* (представникам ядра притаманний найвищий ступінь самосвідомості й самоідентифікації). До ядра можна віднести українців з високим ступенем української етнічної самосвідомості, які не лише маніфестують своє українське походження, приналежність до українського етносу, але й сприяють генеруванню, репродукції української *етнічності*;

2) *маргінальний прошарок* (сюди є підстави віднести тих, кому властива “подвійна, потрійна самосвідомість”, яка сформувалася внаслідок того, що представники українського етносу мешкали або поряд з представниками інших етносів, або ж в умовах іноетнічного середовища);

¹³ За даними довідника “Зарубіжні українці”, вихідці з України та їхні нащадки мешкають нині в 38 країнах світу.

скіфів. Археологами знайдені колеса сарматських возів, які мають 12 і 14 спиць. Археологічні знахідки кісток говорять про те, що сармати вживали м'ясну їжу: конину, або м'ясо овець. М'ясо овець використовували і в ритуалах. Наприклад, покійному клали в могилу передню ногу вівці разом з лопаткою та частиною грудинки або хрестець (як найбільш поживні). Із молочних продуктів уживали як кумис, так і молоко, сир. Також використовували рослинну їжу, яку здобували у землеробів. Посуд мали глиняний – глеки, миски, кухлі, горщики, однак, заможні сармати мали привозні дорогі коштовні золочені, срібні та бронзові глеки для вина, черпаки, келихи, а для ритуалів різний посуд у вигляді тварин, особливо барана.

Про вірування сарматів відомо небагато. Реконструючи сарматське поховання в Порогах, можна судити про сакральне (святищенне) значення пояса – оперізування поясом символізувало ініціаційний (посвячувальний) акт. Це нагадує легенду про Геракла, який заповів свій “бойовий, панцирний пояс” (Геродот) синові Змієногої Богині. Також у похованні в Порогах знайдені золоті гривни, меч, який має коштовні піхви і є уособленням Ареса – Бога Війни, срібний келих. Все це говорить про належність небіжчика до певної соціальної верстви.

Сарматські Боги – це аналоги грецьким Афіні, Діонісу, Аполону, а також скіфським Богам. Амміан Марцеллін писав: “У аланів голий меч встромляють у землю та вклоняються йому, як Марсу”. У скіфів цей обряд здійснювали Аресу. У сарматів півдня України існував також культ вогню, який справляли жінки, як хранительки родинного вогнища, культ коня і культ Предків. Пантеон Богів, міфологія, дані антропології підтверджують етнокультурну спільність сарматів і скіфів.

У мистецтві сарматів оригінальним є бірюзово-золотий стиль, зображення тварин з інкрустованими коштовним камінням очима (бірюза, сердолік, корал, рубін, смарагд, циркон та різні емалі). Іноді знаходять образи Дракона, в чому деякі мистецтвознавці вбачають навіть китайський вплив. Найімовірніше, це – мистецтво сарматського племені аланів, які найбільше контактували зі сходом.

На Ольвійських монетах карбували зображення царів з написами їхніх імен та титулу “базилевс”, з монограмами архонтів і тамгами⁴⁵ (напр., знахідка неподалік Ольвії з 36 різними сарматськими тамгами, серед яких є тамги царів Фарзоя та Інїсмея). Сармати мали свої музичні інструменти типу арфи. Що стосується ремесла, то сармати виробляли зброю, займались лимарством, ткацтвом, обробляли шкіри

⁴⁵ Тамги – це родоплем'яні знаки, які ставилися на різних золотих і срібних виробах.

Північному Причорномор'ї (на теренах Подністров'я та Подунав'я) проживали царські язиги. Що стосується племен аорсів (амаксобіїв), які за Плінієм Старшим жили біля Меотиди⁴⁴, та аланів, які за Сенекою були жителями причорноморських степів, то вони з'явилися на території України десь з середини I ст. н.е.; потіснивши язигів, вони відійшли на захід і оселилися в середньому Подунав'ї (територія сучасної Угорщини). Території від Ольвії до Тендрівської коси займали скіфи-сарди та сіраки.

У середині III ст. зі сходу прикочували нові сармати з іншою поховальною обрядовістю – катакомбною, яких на думку істориків можна ототожити з *аланами-танаїтами*, про яких говориться в античних джерелах.

Сармати мали тісні контакти із слов'янами, еллінами, пізніми скіфами, про що говорить поширення сарматської форми культури в *Північно-Причорноморському регіоні* (зброя, кінська зброя, форми одягу, прикраси, посуд). Вони займали всю лісостепову зону, межуючи на півночі зі слов'янськими племенами зрубної культури, які жили в межах сучасного Полісся аж до Білорусі. На заході сусідами сарматів були гето-дакійські племена Буковини й Молдови, а ще далі на захід – германські племена вандалів, готів та гепідів. На північному заході мешкали слов'янські племена нещодавно відкритої *Зубрицької археологічної культури*.

Що стосується Криму, то, як писав Пліній Старший, тут в горах живе 30 народів, але сам Кримський хребет належить *скіфо-таврам*. За Геродотом, *таври* – найдавніше автохтонне населення Криму. Етнонім скіфо-таври згадують інші давні автори (Помпоній Мела, Пліній, Птолемей, Капітолін), ця назва, вірогідно, свідчить про етнічне злиття двох народів. Серед пізніх скіфів жили також фракійці та кельти (галати), гети, даки, хоча їх було небагато. Зате сарматів у I-II ст. тут було чимало, що спричинило їх змішування зі скіфами і появу в науці назви *скіфо-сарматської доби*. В III ст. почався новий етап скіфо-сарматів, коли в Малу Скіфію вторглися готи та нижньодонські алани. Тому нині Черняхівську культуру, яка формувалась із слов'ян за активної участі сарматів, вважають наслідком злиття місцевого люду з готами Германаріха. З цього часу з'являється новий похоронний обряд спалення, а в матеріальній культурі – речі західного типу. В історії Криму настала доба перетворення скіфо-сарматської етнокультури на кримсько-готську.

Етнічна культура сарматів багато в чому близька до культури

⁴⁴ Азовське море.

3) *етнічні категорії* (до них пропонується зараховувати тих індивідів, котрі практично втратили свою етнічність і лише їхнє походження вказує на їхню приналежність до етносу).

М.Ф. Юрій вважає, що структура етносу повинна мати ієрархічну структуру, яка складається з таких рівнів: *власне етнічний, мікрорівень, макрорівень, метарівень* (табл. 2.2), кожний з яких має свої особливості. Наприклад, критерієм етнокультурних метаспільностей слугують ті або інші компоненти культури – металінгвістичні, метаконфесійні, метагосподарські тощо. Крім спільності з відповідними основними компонентами культури (мови, релігії, типу господарства), такі утворення мають загальні риси в деяких суміжних сферах повсякденної культури.

Таблиця 2.2

Структурна організація етносу

№ з/п	Рівень	Особливості рівня
1	Власне етнічний	складається з етнічних спільностей і етносоціальних організмів, тобто сукупностей людей, які володіють найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей і виступають як самостійні одиниці етнічних процесів
2	Мікрорівень	складається з “мікроетнічних одиниць” – найменших складових частин етнічних спільностей, у ролі яких виступають окремі індивіди як носії етнічних ознак і сім'я як найменша за чисельністю етносоціальна група, що відтворює основні елементи етнічної культури
3	Макрорівень	поєднує “субетнічні підрозділи” (субетноси) – спільності, в яких етнічні властивості виражені з меншою інтенсивністю, ніж в основних етнічних одиницях, але усвідомлюють свою етнічну спільність і мають специфічні риси культури
4	Метарівень	охоплює суперетноси – етнічні утворення, які виникли з декількох основних етнічних спільностей, але володіють етнічними властивостями меншої інтенсивності, ніж кожна з таких спільностей окремо (наприклад, європейське співтовариство, ісламський світ тощо)

Особливе місце в етнічній ієрархії займають мікроетнічні одиниці, які становлять межу подільності основних етнічних спільностей. *Мікроодиницею* є окрема людина, основний елементарний суспільний осередок – сім'я, якій належить важлива роль у відтворенні етносу й головних етнічних властивостей.

Специфічні особливості субетносів зазвичай пов'язані з їхнім походженням. В одних випадках – це колишні етноси, що поступово втратили роль основних етнічних спільностей, у других – колишні етнічні групи, що усвідомили разом з іншими свою спільність, у третіх – соціальні спільності, котрі мають специфічні риси культури (наприклад, козацтво).

Особливе місце серед них займають субетноси, що утворилися на основі расових груп (наприклад, американські негри можна розглядати як субетнос північноамериканських націй).

Така структурна організація етносів показує, що одна і та сама людина може одночасно входити в кілька етнічних спільностей різних рівнів. Наприклад, можна вважати себе українцем (основна етнічна спільність), запорізьким козаком (субетнос) і слов'янином (метаєтнічна спільність).

Однак багато етносів не були і не є монолітними утвореннями. Вони розрізняються локальною специфікою мови, культури й побуту, мають іноді самоназву і ніби двоїсту самосвідомість. Внутрішні підрозділи етносів походять від племінних компонентів, що ввійшли в нього. Нерідко вони виникають при соціально-релігійній диференціації етносу, при сильному розширенні етнічної території, коли мігруючі частини етносу потрапляють у різне природне середовище, взаємодіють із різними етносами тощо.

На закінчення варто підкреслити, що всі етнічні об'єднання різних рівнів – це динамічні явища, піддані різним змінам, які нерідко супроводжуються трансформацією одного виду спільностей в інший. Тобто можливі перетворення етнічної групи в субетнос, субетносу в етнічну групу. Етнічна історія людства знає чимало таких перетворень.

Ключові поняття: *етнос, примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм, етнічні процеси, міграція, історично-культурні області, господарсько-культурні типи, традиція, пасіонарність, компліментарність, етнічна самосвідомість, інформаційна концепція етносу, суперетнос, етнонація, етнічна категорія, етнічна група, військова колонізація, маргінальний проширок, етнополітичний організм.*

Відкриття *сарматської культури* пов'язують з першими знахідками сарматських старожитностей на Черкащині в 1896 р. біля сіл Стара Осота і Петрик, Цвітне, Залевки, Старобільське, Яблунів та ін. У 1974 р. експедицією на чолі з Г. Ковпаненко біля с. Ковалівка Миколаївської області був відкритий курган *Соколова Могила*, в якому була похована сарматська цариця.

Сарматський період історії України синхронний з римською епохою та добою *Великого переселення народів*⁴³, тому найдавніші пам'ятки сарматів, що датуються VI ст. до н.е., знайдені в Приураллі та Поволжі, звідки й почався їхній рух на захід. Сарматські кургани розміщені по всій степовій зоні України від Сіверського Дінця до Дунаю та передгір'я Карпат на Поділлі, на півночі вони досягали Києва, а на півдні до Кримських гір. Найвідоміші з них – Молочанський, Усть-Кам'янський та Підгороднянський курганні комплекси.

Історики розповідають про Ольвійський декрет на честь Протогепа, викарбуваний на камені III-II ст. до н.е., в якому згадуються ще сарматські племена *сайїв* (дослідники вважають, що ім'я сайї означає “царські сармати”) і їх цар Сайтафарн, якому Протоген платив данину 400 золотих, а потім ще 900 золотих. Давній автор Аппіан згадує також “царських язигів”.

Що стосується імені ж царя “Сайтафарн”, то на думку лінгвістів, воно означає “щастя сайїв” і вірогідно, за значенням було тотожне слов'янському Святослав. Наприклад, Геродот пише, що “сармати розмовляють скіфською мовою”. Лінгвістичний аналіз показує, що багато слів сарматської мови потрапило й до слов'янських мов, наприклад, *собака, топор, хата* та ін.

Етнічний склад сарматів досить складний. Вивчаючи їх археологічні пам'ятки, які займають величезні території, треба зазначити, що етновизначальними рисами при їх аналізі може бути тільки поховальна орієнтація покійника. Так, *сіраки* ховали з орієнтацією на схід і на захід, *аорси* – на південь, алани – в квадратних ямах з покладенням небіжчика по діагоналі, а *роксолани* – на північ.

Вчені, вивчивши ареал поширення різних типів сарматських поховань, дійшли до висновку, що землі роксоланів простягалися від пониззя Дону до Дунаю і до Прута з II ст. до н.е. до середини II ст. н.е., тобто до кордонів Римської імперії, одночасно з якими в

⁴³ Велике переселення народів – масові етнічні переміщення в IV-VII ст. германців, слов'ян, сарматів та інших племен на територію Римської імперії. З VI-VII ст. активну роль у цьому процесі грали слов'янські племена склавинів і антів.

про появу “свіжої” етнічної групи або об’єднання кочівників, для котрих новий тип могильних споруд є найбільш характерним.

Це період “готських” походів, які письмові джерела фіксують наприкінці 30-х – 40-х років III століття. Готи⁴¹ захопили античні міста Тіру, Ольвію, а також Боспорську державу. Вони є головною причиною, яка призвела до таких істотних змін у житті сарматів даного регіону. Таким чином, під тиском зовнішніх факторів воєнно-політичного характеру сармати знімаються з насиджених місць, продовжується проникнення сарматського населення все далі на захід від степового Причорномор’я.

Археологічні дослідження “черняхівської культури”⁴² у верхів’ях Південного Бугу та в Середньому Подністров’ї дають можливість зробити висновок, що десь на рубежі II-III століть на території степової та лісостепової України починається процес створення слов’янської державності, в якому брали участь і осілі сарматські племена. На розвиток цього процесу впливали, як загроза германських племен (готів), так і послаблення римського впливу в Північному Причорномор’ї. Цю думку підтверджують і дані антропологів, які засвідчують значне поширення сарматського брахікранного типу в степовій та лісостеповій Україні в цей період.

Що стосується походження сарматів, то згідно з легендою, яку розповідає Геродот, елліни у битві при Фермодонті (Мала Азія) перемогли амазонок, захопили їх у полон, але у відкритому морі амазонки перебили своїх поневолювачів. Не вмюючи управляти суднами по волі вітру, вони зрештою пристали до берега в Меотиді біля м. Кремни, де захопивши табун коней, почали грабувати володіння скіфів. Коли скіфи зрозуміли, що вони – жінки, то вирішили не вбивати амазонок, а почали знайомити з ними своїх юнаків, від їх шлюбу і походять сармати.

Войовничість сарматських жінок увійшла в історію. Так, автор I ст. н.е. Полієн передає легенду про сарматську царицю Амагу, яка в зв’язку з тим, що її чоловік цар Медосак був п’яницею і занедбав державні справи, почала сама керувати країною і відбивати напади ворогів. Те що на чолі племен у сарматів були цариці, вважають вчені, свідчить про існування у сарматів пережитків *матріархату*.

⁴¹ Готи – племена східних германців, які наприкінці II ст. н.е. почали пересуватися з пониззя Вісли на південний схід і в III ст. досягли Північного Причорномор’я. В 375 р. готський союз розгромили гунни.

⁴² Черняхівська культура – археологічна культура II-VII ст. (за іншими даними – II-V ст.) на території України. Назва від могильника поблизу с. Черняхова Київської обл., який у 1899 р. досліджував В.В. Хвойко. Носії цієї культури – це осіле землеробське населення. Існує думка про багатоетнічність цієї культури.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте появу терміна етнос і розгляньте існуючі різні точки зору на його застосування.
2. Розкрийте точки зору вітчизняних етнологів у визначенні понять етнос та нація?
3. Охарактеризуйте сучасні підходи до визначення етнічності.
4. Охарактеризуйте етнічні процеси і дайте їх класифікацію.
5. Дайте характеристику та охарактеризуйте сутність і структуру етносу.

Література

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1995. – 213 с.
2. Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии: Очерки теории и истории. – М.: Наука, 1981. – 319 с.
3. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М.: Наука, 1965. – 374 с.
4. Гумилев Л.Н. Биография научной теории или автонекролог // Знамя, 1988. – № 4. – С. 210-215.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – 3-е изд., стереотипное – Л.: Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
6. Денисова Г.С., Радовель М.Р. Этносоциология: Учеб. пособие для студентов ун-тов и пед. вузов. – Ростов-на-Дону: Изд-во ООО “ЦВВР”, 2000. – 386 с.
7. Євтух В.Б., Трошинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ: терміни та поняття. Навчальний посібник. – К.: Видавництво УАННП “Фенікс”, 2003. – 280 с.
8. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – 2-е вид., стереотипне. – К.: “АртЕк”, 2004. – 304 с.
9. Марчук Є. П’ять років української трагедії. – К.: Християн. – Нар. Союз, 1999. – 156 с.
10. Рибаків С.Е. К вопросу о понятии “этнос”: философско-антропологический аспект // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 6. – С. 3-15.
11. Семенов Ю.И. Социально-исторические организмы, этносы, нации // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3. – С. 3-13.
12. Тишков В.А. Этнос или этничность? // Этнология и политика. Научная публицистика. – М., 2001. – С. 229-233.
13. Широкогоров С.М. Этнос: Исследование основных принципов изменений этнических и этнографических явлений // Известия

- восточного факультета Дальневосточного университета. – Шанхай. Вып. XVIII, 1923. – Т. 1.
14. Юрій М.Ф. Етнологія. Навчальний посібник. – К.: “Дакор”, 2006. – 356 с.
15. Devereux G. Ethnopschoanalysis. – Berkley. – Los Angeles: University of California press, 1978.
16. Winthrop R.H. Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology. – N.Y., Westport, Connecticut, L., 1991.

(23/24-79 pp. н.е.). Античний астроном і географ Клавдій Птоломей (після 83 – після 161 pp. н.е.) також називає такі сарматські племена, як: *алани, роксолани, язиги, аорси, сіраки, аріаки, масатети*.

Про сарматів писав римський поет Овідій, який у 8 р. н.е. був засланий у провінцію імперії м. Тома (тепер Констанца).

Питання появи сарматських племен на теренах України і їх подальше розселення до теперішнього часу залишається дискусійним. Однак, аналіз письмових джерел і археологічних матеріалів дозволяє зробити висновок, що сармати з'являються у Північному Причорномор'ї в III ст. до н.е., як наслідок розселення племен прохорівської культури на схід, південь та захід. На початку II ст. до н.е. сармати завдають вирішального удару по “Великій Скіфії” (Д.О. Мачинський) у результаті чого, в степах біля Перекопу та Сиваша з'являється нове етнополітичне утворення “Сарматія”. Починаючи з цього часу сармати міцно освоюють все лівобережжя Дніпра.

З кінця II ст. до н.е. і практично аж до середини I ст. до н.е. вчинки та дії сарматських племен визначалися головним чином воєнними та політичними інтересами Мітрідата VI Євпатора – могутнього володаря Понтійської держави. Саме з часом його правління пов'язані спроби проникнення роксоланів у першій половині I ст. до н.е. на землі між Карпатами та Дніпром і навіть на південний захід від Нижнього Дунаю.

Наприкінці I ст. до н.е. – початку I ст. н.е. територія сарматів поширюється вже аж до Дунаю. На Нижньому Дунаї з'являються сарматські племена язигів, а згодом і роксоланів. Після міграції язигів на Тисську рівнину, роксолани розповсюджують свій вплив на все Північне Причорномор'я.

Близько середини – третьої чверті I ст. н.е. в північно-причорноморських степах з'являються алани. В II ст. н.е., у результаті посилення політичного лідерства аланів, роксолани змушені покинути ці землі та переселитися у Нижнє Подунав'я, де вони мешкали протягом II-III ст.

У середині III-IV ст. н.е. згідно з археологічними дослідженнями у Північному Причорномор'ї фіксується трансформація поховального обряду, який мав місце на даній території до середини III ст., що проявилось, насамперед, у різкій зміні типів могильних споруд, при збереженні основних рис поховального ритуалу, властивих сарматській культурі. Ця обставина є досить вагомим аргументом на користь процесу зміни одного сарматського населення іншим і свідчить

Існування у скіфів легенд про амазонок, царицю на ім'я Томіріда, яка воювала з перським царем Кіром (батько Дарія I), перебила його військо, а самого Кіра взяла в полон і розіп'яла за звичаєм кровної помсти, історики пояснюють залишками *матріархату*⁴⁰.

Що ж сталося зі скіфами?

Довгий час існувала думка, що нібито “сармати винищили скіфів”, але деякі дослідники (Ю.А. Кулаковський) і нові наукові факти спростовують цю думку.

Вчені вважають, що до занепаду Великої Скіфії призвела екологічна криза, яка почалась з того, що пізньоскіфські племена, утримуючи надто великі стада худоби, спустошували зелений покрив країни і виснажили землю. Почалася ерозія ґрунту, епідемії тварин, які були небезпечні й для людей. Ця ситуація загострювалась спекотним літом, посухою та холодною зимою, тому населення різко зменшилось.

Частка скіфського населення змішалась з автохтонним слов'янським і прийшлим сарматським населенням (рештки скіфських традицій виявилися в сарматському мистецтві). Термін “скіфи” теж нікуди не зникає: його і надалі використовують як спільну назву багатьох народів території України періоду I тис. до н.е. – I тис. н.е. (наприклад, візантійці називали “скіфами” воїнів князя Святослава в 970-х роках).

6.2. Сарматський етнос

Сармати (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) – стародавні кочові, іраномовні племена, які посідали панівне становище в Північному Причорномор'ї. Грецький географ Страбон (64-63 рр. до н.е. – 20 р. н.е.), у своїй книзі “Географії” писав, що сарматські племена живуть “за пустелею Тірогетів” (у межиріччі Дніпра й Південного Бугу), роксолани займають рівнини між Борисфеном і Танаїсом (між Дніпром та Доном), аорси та верхні аорси “живуть по Танаїсу” (по Дону), а сіраки “живуть по Ахардею” (на Кубані).

Савроматів згадує такий римський автор, як Пліній-Старший

⁴⁰ Матріархат (сполучення лат. mater – мати і грецьк. – влада, букв. “влада матері”) розуміється як “панування жінок”. Мається на увазі період в історії людства, коли жінки стояли на вершині соціальної структури і з них обиралися вожді. У сучасній науці під матріархатом розуміється період панування материнського роду, у якому суспільна значимість людей і їхнього права визначалися спорідненням по жіночій (материнській) лінії, але виконавцями влади роду і племені були найчастіше чоловіки – члени даного роду по жіночій лінії.

Тема 3 КЛАСИФІКАЦІЯ ЕТНОСІВ

- 3.1. Географічна класифікація
- 3.2. Антропологічна класифікація
- 3.3. Мовна (лінгвістична) класифікація
- 3.4. Господарсько-культурна класифікація

3.1. Географічна класифікація

Етнологія як і будь-яка наука повинна збирати, накопичувати й упорядковувати інформацію про предмет її дослідження (етнос), тобто займатись науковою класифікацією етносів. Наукова класифікація повинна відбивати структуру об'єктів, які класифікуються, й спиратися на відповідні цільові настанови й принципи, які розроблені на основі власне етнологічних методів та методів суміжних наук і базуються на критеріях, які відрізняють одні етноси або етнічні групи від інших.

Оскільки кожен етнос є предметом наукового дослідження, етнологія повинна була виробити якусь систему групування досліджуваного матеріалу.

Критеріїв класифікації залежно від конкретних завдань дослідження може бути досить багато. Однак на основі сукупних антропологічних ознак спільного проживання на одній або декількох територіях, типу етнічної спільності, загальних особливостей побуту й культури, загальної історичної долі, мовного споріднення можна поділити всі народи за такими підставами: географічною, антропологічною, мовною і господарсько-культурною.

Географічна класифікація широко використовується в етнології. Вона спирається на факт географічного сусідства народів і відбиває спільний характер їхнього проживання в межах певної, найчастіше великої території. Значення географічної класифікації полягає в тому, що вона, як підкреслює С.А. Токарев, підводить нас “до пізнання важливого історичного процесу – процесу освоєння людиною землі і її окремих областей”. За допомогою географічної класифікації виділяються умовні географічні регіони, в яких розселені різні народи світу. Географічна класифікація дозволяє нам просторово впорядкувати й розподілити етноси за регіонами. Тому вона

використовується при зовнішньому описі, а не при детальному дослідженні народів. Як згадує С.А. Токарев, сама по собі географічна класифікація не дає нам матеріалу й основ для поділу народів визначеного району на автохтонні і сторонні. Вона також не відповідає на питання про походження народів, процеси їхнього формування, господарський і культурний вигляд, рівень соціально-економічного розвитку.

Однак сьогодні існують такі поняття як: “народи Сибіру”, “народи Кавказу”, “народи Східної Європи” і т.п. Це стало можливим тому, що географічний принцип класифікації збігається з етнічним. Однак цей принцип, який сьогодні широко використовується, можна застосувати лише до великих зон, у межах яких спостерігається його відносний збіг з етнічним принципом. Тому, як вказує М.Ф. Юрій, “на більш низькому рівні, в межах просторово незначних територій, послідовне проведення географічної класифікації етносів призводить до непереконливих протиріч, має допоміжний характер і використовується лише тією мірою, якою вона виявляє свій збіг із групуванням народів за іншими критеріями, тобто тільки в рамках великих регіонів. При класифікації етносів усередині обмежених областей від неї доводиться відмовлятися”.

Єдиної прийнятої в усіх країнах географічної класифікації сьогодні не існує. Однак у радянські часи етнографія широко користувалася географічною класифікацією. Це знайшло своє відображення в багатотомній серії “Народи світу” – унікальній і капітальній праці, яка була видана Інститутом етнографії ім. М.М. Миклухо-Маклая АН СРСР (розпочатої в 1954 р. і завершеної в 1967 р.), де томи називаються “Народи Африки”, “Народи Америки”, “Народи Сибіру”, “Народи Кавказу”, “Народи Східної Азії” і т.д.

Крім того як у СРСР, так і за кордоном географічна класифікація використовувалась при написанні монографій, які давали опис конкретного етносу чи його підрозділів. До подібних праць можна віднести монографії (Е.А. Алексеєнко “Кеты”, Ч.Ч. Таксами “Нивхи”, А.В. Хомич “Ненцы”), а також роботи закордонних дослідників, наприклад, монографії Б. Спенсера і Ф. Гіллена “Арунда”, Рашмі Десаї “Індійці-емігранти в Британії”, Р. Реттрея “Ашанти”, А. Дея “Гаваї і їхнє населення” і т.п.

Як правило, виклад у подібних описах будується так: географічна характеристика, чисельність і розселення етносу, рід заняття, матеріальна і духовна культура, соціальні і сімейні відносини. Таким чином, *географічна класифікація* – це найпростіший розподіл народів за фактом їхнього проживання в межах певної території. Цей термін

дружні стосунки з греками-делосцями. Історичною особою, також є скіфський мудрець і філософ *Анахарсис*, який жив у VI ст. до н.е., вивчав грецькі звичаї, уклад життя і культуру, піддаючи їх критичному осмисленню, за що греки нарекли його Мудрим.

Релігія скіфів. Про релігію скіфів збереглося, крім свідчень Геродота, дуже мало даних. Скіфські божества персоніфікували природні стихії, космічні явища і родючість землі. *Пантеон скіфів складався з семи Богів*. Найбільш шанованою з усіх божеств була *Табіті* – богиня царського вогнища (тотожна грец. Гістії), після неї – *Папай* (творець світу і людей, відповідав грец. Зевсові), дружиною його була *Ані* (“земля” ідентична з грец. Геєю), скіфський *Гойтосір* (Бог життєдайного Сонця, відповідав Аполлонові), *Аргімаса* (Богиня Роду, Долі була тотожна грец. Афродіті), *Тагімасад* (відповідав грец. Посейдонові) і *Таргітай* (відповідав грец. Аресу – Богу війства).

На думку Г. Лозко, ці божества цілком успадковані слов’янами, разом із давнім обрядом весняного весілля для Неба і Землі, яке роблять “діти їхні”, тобто люди, що живуть на землі, тому що першопращур скіфів Таргітай, за легендами, народжений від Папая й Апі нагадує слов’янські легенди про дітей Сварожих, Онуків Дажбожих, Синів Перуна, Гойтосір – *Бог життєдайного Сонця*, тотожний слов’янському Дажбогу або Велесу, який іздить по небу на золотій колісничці, керує зміною дня і ночі і є покровителем черед і отар худоби, заступником пастухів, *Аргімаса* – Рожаниця (*Богиня Роду*) тотожна “Берегині” або “Мокоші”, Арес (Арей) – *Бог війства*, тотожний слов’янському Перуну, Тагімасад (Посейдон), якому поклонялися царські скіфи, тотожний слов’янському Стрибогу.

Також у скіфських житлах були хатні святилища й жертівники. Священними вважалися різні речі культового призначення: жертівні ножі, чаші, ритони. Дехто з дослідників вважає, що подвиги Таргітая стали подвигами Геракла. Як приклад, у скіфів існувало щорічне свято Золотого плуга, пов’язане з міфологією золотих дарунків, що впали з неба синам Таргітая. Це свято відзначали на честь нового сонячного року, під час якого цар ототожнювався з сонячним героєм Колоксаєм, родоначальником скіфських царів.

Скіфи мали своє власне уявлення про справедливість: найтяжчим злочином вважалися крадіжка, неправдива клятва богам царського вогнища, порушення звичаїв і відступ від віри в богів, які каралися смертю (історики згадують про покарання смертю царя Скіла й Анахарсиса за виконання еллінських обрядів і поклоніння їхнім Богам). Крім смертної кари найбільш поширеними видами покарання були відрубання правої руки і вигнання.

кожну з яких очолював свій військовий вождь – “цар”. Один з них на ім'я Іданфірс був головним, і йому підкорялися інші вожді. Скіфське військо налічувало близько 150 тисяч воїнів (підрахунки сучасних істориків), тому скіфи вибрали тактику “кочування”, відступаючи і пускаючи ворога вглиб країни, де не було для них жодної поживи. Зайшовши далеко, Дарій злякався, що скіфи зруйнують мости і відріжуть персам шлях назад. Він послав послів до скіфського царя Ідантірса із запитанням, скільки ж той буде тікати? Ідантірс відповів: “Я досі нікого не лякався і не тікав ні від кого, ні в минулому, ні тепер від тебе... Але спробуй тільки зруйнувати отчі могили, тоді дізнаєшся, чи будемо ми з тобою воювати, чи ні!”. Дарій не зміг завоювати скіфів, під час втечі він втратив 80 тисяч свого війська.

Боротьба з Дарієм I закінчилася перемогою скіфів, яка сприяла зміцненню скіфського союзу племен, піднесла політичний авторитет Скіфії, а також укріпила владу “царів” і військово-дружинної знаті. Крім того, у цій боротьбі кочові племена, у першу чергу царські скіфи, виступивши на захист всього союзу, забезпечили собі панівне становище у союзі племен. Це надало їм можливість експлуатувати землеробські племена, вимагати від них данину.

Про могутність скіфів і величезність скіфської держави розповідає одна цікава легенда в переказі Геродота. Згідно із легендою скіфський цар Аріант вирішив порохувати всіх своїх підданих, тому велів кожному скіфу принести по наконечнику стріли, з яких вилили казан для храму в Ексампеї. Геродот стверджував, що в скіфський казан вміщувалось 600 амфор напою. За сучасними підрахунками, скіфський казан уміщав 144 тис. літрів рідини (середня вага стріли – 10 грамів. Отже, вага казана могла бути понад 122 тони, а його діаметр – 8 метрів, 20 сантиметрів. Виходячи з цього, чисельність скіфів – від 6,155 млн до 13,009 млн чоловік. (Наприклад, в Україні за часів Богдана Хмельницького жило 11 млн чол., у Польщі і Росії у цей же час по 9 млн чол.).

З давніх писемних джерел маємо відомості про видатних людей Скіфії. Наприклад, *Агатирс* один із синів Геракла й Змієнової Богині, який винайшов “жеврючий трут”, двозубий якір і гончарний круг (за повідомленнями Плінія Старшого і Страбона) і від якого походить плем'я агатирсів. *Ахілл*, син Пелея, який народився в Мирмекіоні (містечко на березі Азовського моря) мав русяве волосся й блакитні очі, був вигнаний скіфами із батьківщини, через своє владолубство і жорстокість. Скіфський легендарний герой *Абарис*, автор поеми про подорож Аполона до гіпербореїв, який (за Діонісієм) обніс по всій землі стрілу, нічого не ївши і який (за Діодором Сицилійським) мав

використовується і сучасною етнологією. За допомогою географічної класифікації можливо зрозуміти як протікає життя етносу на одній і тій же географічній території, коли починають формуватися деякі спільні для всієї етнічної групи адаптивні (генетичні), діяльнісні (спосіб господарювання), культурні та ментальні ознаки. Крім того, географічна класифікація дає підставу стверджувати про органічну єдність етносів з оточуючим їх природним довкіллям. Також географічна класифікація народів світу враховує расовий розподіл населення Австралії й Океанії, Азії, Америки, Африки і Європи.

3.2. Антропологічна класифікація

В етнології використовується безліч методів визначення родинних взаємин між народами, одним з яких є *антропологічна класифікація*, яка акцентує увагу не на культурному, а на біологічному, генетичному спорідненні між різними етнічними групами, наприклад, на вивченні расових відмінностей між етносами. Раса поєднує людей насамперед по фізичній спільності, тому що пов'язана з генопсихологічними особливостями.

Сучасна етнічна картина світу переконливо засвідчує існування безперечної біологічної реальності *фенотипічної розмаїтості людей*. Візуально розглядаючи людей ми бачимо, що між ними є фізичні (тілесні) відмінності, такі як колір шкіри, риси обличчя, скелетна будова, особливості волосся тощо. Особливо характерні тілесні, або антропологічні відмінності між територіальними групами людей, котрі віддалені одна від іншої й живуть у різному природно-географічному середовищі.

Подібні відмінності між фізичними типами людей називають *расовими*. Людські раси – це біологічні колективи людей, об'єднані генетичною спільністю морфологічного. Раси є адаптацією етносів до особливого типу природних умов і завжди мають груповий характер, виявляючись повністю тільки при зіставленні людських колективів.

Расові відмінності спадкові: передаються від батьків до дітей протягом багатьох поколінь. Відповідно до генетичних канонів *покоління* – це “період часу між актами самовідтворення генів”. Грунтуючись на визначеннях, проведених генетиками й антропологами, можна вважати, що до якого б кола народів він не належав, середня тривалість народження нового покоління складає 25-26 років. Тому для вивчення расових відмінностей величезне значення мають дані науки про спадковість – *генетики*. Подібність багатьох спадкоємних фізичних ознак у різних людей або цілих груп

є вагомим доказом спільності їх походження або генетичного споріднення. Тому, вивчаючи гени сучасної людини, можна бути упевненим у тому, що в них були свої попередники в кожному попередньому поколінні і що час народження не переривався ніколи.

Особливості фізичної будови людей, які передаються за спадковістю і характерні для великих груп людей, називають *расовими ознаками* (табл. 3.1). Виходячи з ознак, розглянутих в таблиці, можна дати таке визначення раси. *Раса – це територіальні групи людей, які вирізняються генетичною спорідненістю, що зовні проявляється через певну фізичну подібність за багатьма ознаками.*

Однак не всі фізичні спадкові особливості людей можуть уважатися расовими, а тільки ті з них, які мають відомий ареал поширення. Спадковий характер і наявність географічного ареалу поширення – необхідні умови для того, щоб будь-яка конкретна фізична ознака могла вважатися расовою.

Тому всі описані вище расові ознаки другорядні й несуттєві для загального напрямку біологічної еволюції й історичного розвитку людства. Але вивчення расових ознак дуже важливе саме для доведення єдності походження людства, рівноправності народів і рас, а також для розв'язання багатьох біологічних й історичних проблем, пов'язаних з походженням людини та рас.

Хоча расові ознаки не мають нічого спільного з рівнем суспільного розвитку різних людських груп, але вони в багатьох випадках служать показниками споріднення й взаємодії народів, своєрідними мітками, за якими можна простежити історичні долі різних етнічних спільностей. Для цього використовують ті расові ознаки, які пов'язані з тонкою внутрішньою будовою різних тканин й органів, наприклад, властивості крові – група крові й резус-фактор, а також дані з особливостей будови зубів, візерунків на пальцях і долонях, колірної сліпоти тощо.

№ з/п	Расові ознаки	Характеристика расових ознак
1	Форма волосся	Враховуються дві особливості – жорсткість і звивистість. Діаметр жорсткої волосини вдвічі більший, ніж м'якої. За звивистістю волосся поділяють на пряме, широкохвилясте, вузькохвилясте, кучеряве. Звивистість волосся визначається розташуванням його коріння у шкірі й формою поперечного перерізу волосся

легендою, як вказує Геродот, вони були автохтонами. Згідно із міграційною, яку теж передає Геродот, – прибули з Азії. З сучасних дослідників одні їх вважають автохтонним населенням – *нащадками зрубної культури*. На думку інших, вони – іммігранти, які прийшли з Азії наприкінці VIII – на початку VII ст. до н.е. Наприклад В. Петров вважає все населення Скіфії спорідненим і зараховує усі племена скіфів до слов'ян.

Згідно з Геродотом, прабатько скіфів *Таргітай* був народжений від шлюбу Зевса і Змієної Богині, він мав трьох синів – *Ліноксая*, *Арпоксая* і *Колоксая*. За їхнього царювання впали на землю золоті дари: плуг з ярмом, сокира і чаша. Лише наймолодшому Колоксаю вдалося взяти їх у руки і він отримав владу над царством. Існує також легенда, що Змієнога Богиня (Діва-Змія) сховала табун коней Геракла і повернула їх, коли Геракл взяв з нею шлюб. Від Геракла у неї було три сини. Однак тільки молодший син на ім'я Скіф зміг підперезатися поясом Геракла і натягнути тятину його лука. Він і отримав царство у спадок і від нього й походить народ скіфів.

Деякі дослідники ототожнюють Таргітая з Гераклом. На кількох кам'яних стелах є написи грецькими літерами "*Гереклес Склавенс*", тобто "*Геракл Слов'янський*". Є кілька зображень Геракла (у левиному шоломі) на золотих пластинках та монетах царя Атея (нащадка Геракла-Таргітая). На кістяній пластинці, знайденій у кургані Гайманова Могила, він зображений як переможець у двобої з фантастичним чудовиськом.

Змієнога Богиня має ще назву Муза Борисфеніда (від Борисфен – грецька назва Дніпра). До нашого часу легенда про Діву-Змію існує на о. Хортиця, де є Зміїна печера, яку вважають легендарним житлом Богині. Крім того, в часи Київської Русі існували амулети-зміївки із зображенням змієної Діви.

Значною подією в історії Скіфії була *скіфо-перська війна 514-512 р. до н.е.* Причини війни давні історики подають по-різному. Наприклад, Геродот вважає, що перський цар Дарій вирішив помститися скіфам за події столітньої давності – завоювання Мідії. Інші автори стверджують, що Дарій хотів одружитися з дочкою Ідантірса (царя Скіфії), але отримав відмову. Сучасні історики вважають причиною війни зі Скіфією бажання Дарія підкорити світ, а завоювання Скіфії – це частина його плану світового панування.

700-тисячне військо Дарія I очолене його намісником сатрапом Аріарамном через наплавні мости на Босфорській протоці та Дунаї вторглося до Скіфії. Згідно з Геродотом скіфські племена, що вступали в боротьбу з персами, склалися з трьох основних частин,

Нижню сходинку соціальної градації скіфського суспільства займали раби, які використовувалися в домашньому господарстві і виступали як товар у торгівлі з грецькими містами. Однак у виробництві рабство не відіграло вирішальної ролі. Родовий устрій скіфів був виразно патріархальний.

Скіфи, що жили в степу (зокрема, царські), займались напівкочовим скотарством (коні, вівці, велика рогата худоба, а також верблюди і кози). Ті, що жили в лісостепу, займались землеробством, вирощували пшеницю і просо, а також ячмінь, бобові. Вони мали знаряддя праці: дерев'яний плуг і залізну мотику. Скіфи вмели обробляти метали (залізо, бронзу, золото і срібло), займались торгівлею і торгували з грецькими містами Північного і Західного Причорномор'я.

У скіфів спочатку не було укріплених поселень. Перше укріплене городище, обнесене земляним валом і ровом, в них з'явилося тільки наприкінці V ст. до н.е. Це городище було побудоване на лівому березі Дніпра, на місці сучасних сіл Каменки й Великої Знаменки Запорізької області і займало площу близько 12 км.

Що стосується предметів скіфського мистецтва, то вони були не тільки імпортовані з Греції, але й зроблені на місці грецькими та скіфськими майстрами. Основна риса скіфського мистецтва – *звірина символіка* (зображення оленів, левів, пантер, коней й інших тварин). Крім того, на численних вазах, кубках, гребенях тощо, є зображення людини, воєнні епізоди, хліборобська та пастуша праця (приручення коней і доїння овець, шиття шкіри тощо), а також мотиви з грецької міфології й історії.

Найкращі пам'ятки скіфського мистецтва, які є високохудожніми витворами, шедеврами світового мистецтва, знайдено в царських курганах Півдня України (Гайманова, Мелітопільська, Солоха, Товста, Чортотлик) та Кубані (Велика Близниця, Келермес, Костромська). Наприклад, золотий гребінь із Солохи, кубок з Куль-Оби, срібна амфора з Чортотлицького кургану, срібна чаша з Гайманової могили й золота пектораль – нагрудна прикраса з Товстої могили.

З III ст. до н.е. Північне Причорномор'я під тиском сарматських та інших іранських племен почало відходити від грецьких традицій. Нове скіфське мистецтво виявилось в Криму. В їхній новій столиці Неаполі Скіфському був мавзолей для знатних скіфів, де знайдено понад 1300 мистецьких об'єктів, серед іншого – фрески зі сценами їзди на конях і ловами.

Однак, що стосується *етнічної приналежності скіфських племен*, то тут існує багато протилежних гіпотез. Згідно із скіфською генеалогічною

Продовження табл. 3.1

2	Третинний волоссяний покрив	Його розвиток оцінюється в балах від 1 (дуже слабке) до 5 (дуже сильне). При цьому враховуються густина волосся і площа поверхні шкіри, яку воно займає
3	Колір шкіри	Може змінюватися в діапазоні від блідо-рожевої до темно-коричневої й майже чорної. Шкала кольорів шкіри нараховує 36 відтінків. Найбільш світла шкіра – у жителів Північної Європи, найбільш темна – у жителів Центральної Африки
4	Колір волосся	Прийнято розрізняти чорне, темно-русяве, світло-русяве, біляве, руде волосся
5	Колір очей (забарвлення райдужної оболонки)	Темні очі – чорні, карі, жовті; очі змішаних або перехідних кольорів – жовто-зелені, зелені, сірі; світлі очі – ясно-сірі, блакитні, сині
6	Зріст	Середня довжина тіла людини становить 165 см для чоловіків й 154 см для жінок. Найменший середній зріст на планеті зафіксований у пігмеїв басейну ріки Конго – 141 см для дорослого чоловіка. Найвищий середній зріст – 182 см – характерний для населення, що живе південніше озера Чад. Середній зріст більше 175 см – у чорногорців, шотландців, шведів, норвежців, полінезійців
7	Пропорції тіла (співвідношення довжини кінцівок до довжини тіла, ширини плечей і таза)	Типи фігур: брахіморфний (<i>брахіс</i> – короткий, <i>морфо</i> – форма) тип – відносно короткі руки й ноги, довгий тулуб, широкі плечі й таз; доліхоморфний (<i>доліхос</i> – довгий) тип – порівняно довгі кінцівки, короткий тулуб, вузькі плечі й таз; мезоморфний (<i>мезос</i> – середній) тип – займає проміжне положення між першими двома

Продовження табл. 3.1

8	Параметри голови (співвідношення ширини голови (поперечний діаметр) до довжини (поздовжній діаметр), виражене у відсотках)	Співвідношення, менше за 75,9 % – долікефалія (<i>кефалос</i> – голова); між 76 і 80,9 % – мезокефалія; більше 81 % – брахікефалія. Антропологи також використовують такі ознаки, як ширина, висота, горизонтальне профілювання обличчя, виступ щелеп (прогнатизм), наявність епікантуса (складка шкіри верхнього повіка біля внутрішнього кута ока, яка прикриває слизовий горбик), параметри носа, висота й товщина губ
---	--	---

Так, у європейців група крові А зустрічається частіше, ніж В; концентрація носіїв групи крові В максимальна в Азії.

Використання в етнології антропологічної класифікації зумовлене тим, що мова й культура можуть поширюватися й без переміщення антропологічних типів, але переселення носіїв певних расових ознак обов'язково приносить зміни в культуру й мову. Тому антропологічні дані відіграють важливу роль у визначенні тих етнічних елементів, з яких виник певний народ. Коли маса населення, майже однорідна за антропологічним складом розподілена на етнічні групи, які розмовляють різними мовами, то варто шукати в минулому історичну спільність цих груп. Кордони антропологічних типів найчастіше збігаються з історико-етнографічними областями. У вітчизняній і зарубіжній антропології дотепер відсутня єдина класифікація рас, але найпоширенішою на сьогодні є класифікація, відповідно до якої виділяються чотири великі раси (табл. 3.2). У складі чотирьох великих рас виділяють приблизно 25 малих рас (які називають іноді етногенетичними групами або локальними расами).

Між великими й малими расами існує досить багато перехідних форм. Наприклад, між негроїдами і європеїдами – ефіопи й мулати; між монголоїдами й австралоїдами – південноазіатська раса, японці тощо. Так, обличчя ефіопів приблизно того самого типу, що в їхніх сусідів-арабів, а шкіра темна, не світліша, ніж у представників багатьох негритянських етносів. А що стосується японців, то в них є одночасно ознаки австралоїдів, монголоїдів та європеїдів.

Раси змішуються між собою, тому на сьогодні у багатьох людей, які на перший погляд є “чистим” типом тієї або іншої великої раси, антропологи знаходять ознаки, що свідчать про давні або порівняно нещодавні змішання крові. Так, Олександр Дюма, автор “Графа

такими правителями, як: македонський цар Філіп II, царі Скілур і його син Палак, правителі Скіфського царства з центром у Криму в III-II ст. до н.е. і царі Фарзой і Інессей у II ст. до н.е., які зосереджували у своїх руках зовнішню торгівлю хлібом.

Розкопки скіфських поховань (курганів) свідчать про суспільне розшарування скіфів. Тобто царський двір, військова дружина та жерці являли собою відособлену соціальну групу. Про це свідчать багаті і пишні поховання царів і скіфської знаті на Півдні України та на Кубані. Розкопки царських курганів показують, що скіфських царів ховали у глибоких і складних похоронних спорудах. Поруч з царем поміщали вбитих жінок або наложниць, слуг, рабів та ін. Наприклад, у Неаполі Скіфському знайдено поховання царя, розташоване в кам'яному мавзолеї, де поряд з царем були поховані його найближчі слуги, а також коні.

Кургани царів, знатних скіфів, більшість з яких розташована в Нижньому Придніпров'ї, недалеко від міст Нікополь і Каховка, в Криму, Приазов'ї та на Нижньому Доні – це величезні земляні насипи висотою до 20 м і діаметром основи більше 200 м. Найбільш знамениті з них – Чортомлик, Солоха, Куль-Оба, Мелітопольський, а також Гайманова Могила й Товста Могила³⁹, які є важливим джерелом для вивчення соціального устрою, звичаїв, культури скіфських племен.

Більшість скіфських курганів відносяться до IV-III ст. до н.е. – періоду найбільшої економічної й політичної могутності скіфів. У царських курганах археологи виявили масивні золоті шийні гривні (прикраса у вигляді обруча з незамкнутими або ж запаяними кінцями), намиста, золоті сережки, браслети, дорогу кераміку, багату зброю (залізні мечі, прикрашені золотом, списи, луки зі стрілами в спеціальному футлярі (гориті), обрамленому золотою пластиною, панцирі, пояси, шоломи) та ін.

Різкий контраст з “царськими” курганами складають поховання простих скіфів під невисокими земляними насипами висотою до 1 м, в яких немає дорогих грецьких речей, посудин і прикрас. У чоловічих похованнях простих скіфів зустрічається проста зброя, а в жіночих – невігладливі недорогі прикраси й знаряддя праці. Прості скіфи були найбільш численною верствою скіфського суспільства. Вони займались скотарством, землеробством, – вирощували пшеницю, ячмінь, просо (археологи знаходять зернотерки, жорна, товкачі, ступи), відбували військову службу, платили данину, виконували різні повинності.

³⁹ Товста Могила – скіфський курган IV ст. до н.е. в Дніпропетровській області, який був досліджений у 1971 р. Борисом Миколайовичем Мозолевським. У ньому він знайшов понад 600 золотих прикрас, багато речей побуту, зброї, а також унікальний витвір стародавнього мистецтва – золоту нагрудну прикрасу – пектораль.

самоназва їх “сколоти за ім'ям царя, але елліни ж звать їх скіфами”. Далі на заході, згадує він, знаходяться алазони й агатірси.

Скіфів згадує також Діодор Сицилійський – давньогрецький історик I ст. до н.е. Він вказує, що скіфи первісно мешкали біля річки Аракс, а згодом заснували державу від Кавказу до Меотиди (Азовського моря) і до океану (?) та області до ріки Танаїсу (Дону). Йосиф Флавій, коли пише про аланів вказує, що вони – це “частина скіфів, що живуть навколо Меотійського озера”.

Вчені, аналізуючи джерела, допускають, що власне скіфськими племенами були тільки царські скіфи, скіфи-кочівники. Що стосується скіфів-орачів, їх відносять до предків слов'ян. Академік Б. Рибаків вважає, що саме скіфи-орачі називали себе сколотами, бо від “дійсних скіфів вони відрізнялися своїм нескіфським землеробським господарством”. Незважаючи на суперечливість багатьох тверджень Б. Рибаків багато дослідників з ним погоджуються. Наприклад, Віктор Петров завжди стверджував, що Скіфська імперія була конгломератом різних народів, а самі скіфи “ніякі не туранці і не іранці. Вони етногенетично – продукт розвитку попередньої (післятрипільської, передскітської) епохи”.

Згідно з Геродотом, територія, яку займали скіфи, – це рівносторонній чотирикутник, одна сторона якого простяглася від Істра (Дунай) до Танаїсу (Дон) вздовж Чорного моря. Територія адміністративно поділялася на номи (округи). Столицею Скіфії було з кінця V ст. до н.е. Кам'янське городище, пізніше в Криму – Неаполь Скіфський. Крім Скіфії Європейської, існувала ще (за р. Дон) Скіфія Азійська. Малою Скіфією називали скіфську державу в Криму, а частіше завойовану скіфами за Атея в середині IV ст. до н.е. територію пізнішої Добруджі на правому березі Дунаю.

Сусідами скіфів з південного заходу були тракійці, на півночі – неври і меланхлени, на сході – будини і савромати, на південному сході (на території сучасної Кубані) – меоти, на півдні – античні грецькі поселення.

Стосовно свого фізичного типу скіфи належали до групи європеїдів. А щодо мовної приналежності, то вони були іраномовним народом.

За формою правління Скіфське царство було рабовласницькою монархією. Главою Скіфської держави був цар, влада якого була дуже великою і передавалася у спадщину. Тоді вже склалось уявлення про божественне походження царської влади. У ряді випадків правитель сам виконував обов'язки жерця, здійснював судові функції, вирішував питання внутрішньої і зовнішньої політики. Так цар Атей, наприклад, карбував свою монету, вів дипломатичні переговори з

Монте-Крісто” й “Трьох мушкетерів”, був онуком негрятинки. Олександр Пушкін був нащадком Абрама Ганнібала “арапа Петра Великого”, привезеного в Росію з Північно-Східної Африки.

Те саме відбувається і з цілими народами. Наприклад, чотири-п'ять тисяч років тому з Азії в Європу прийшли племена (пращури індоєвропейців) – носії ознак монголоїдної раси. Змішавшись із представниками європеїдних народів, вони залишили спільним нащадкам і деякі особливості своєї зовнішності.

Таблиця 3.2

Класифікація рас

Раси	Ознаки	Ареали поширення рас
Європеїди (євразійська раса)	Білуватий або смуглястий колір шкіри, волосся найрізноманітніших відтінків, хвилясте або пряме, зазвичай м'яке. Ніс – вузький, виступаючий, вилиці окреслюються слабо, губи тонкі або середньої товщини. Очі різних відтінків, широко відкриті, осі їх горизонтальні, складка верхнього віка, яка частково прикриває його зовнішню поверхню, відсутня або розвинута слабо. Щелепна частина обличчя майже не виступає вперед.	Європеїди сьогодні населяють Європу, Північну Африку (алжирці і єгиптяни), захід Азії (турки й араби), Сибір – росіяни, майже весь Кавказ, частину Середньої Азії, Ірак, Афганістан, Індію. За останні 400 років європеїди стали головною частиною населення Північної Америки й багатьох країн Південної Америки.
Монголоїди (азіатсько-американська раса)	В азіатському відгалуженні цієї раси колір шкіри жовтуватий або темно-смагливий, волосся здебільшого густе, пряме. Забарвлення волосся й очей, як правило, чорне (темно-коричневе), борода й вуса в чоловіків рідко досягають великої густоти. Обличчя широке й високе, сплюснене – вилиці сильно виступають, а ніс – слабо. Очі вузькі, осі їх нахилені, складка верхнього віка сильно розвинена, часто досягає вій. В індіанців Америки обличчя зовсім не плоске, на ньому виступає великий ніс із горбинкою. Колір шкіри – червонуватий	Монголоїди (азіатська раса) населяють Китай, В'єтнам, Японію, Індонезію, Філіппіни. До них належать казахи, киргизи, деякі інші народи Середньої Азії, корінні народи Півночі й Далекого Сходу.

Продовження табл. 3.2

Негроїди (африканська раса)	Характерне кучеряве, зазвичай жорстке чорне волосся, темний колір шкіри, карі очі. Борода й вуса ростуть погано. Обличчя вузьке, вилиці невисокі, виступають слабо. Ширина носа дуже велика, майже дорівнює його висоті. Очі широко відкриті, горизонтально розташовані, складка верхнього віка невелика. Щелепна частина нерідко виступає вперед	Негроїди живуть в Африці, на багатьох островах Тихого океану. Багато негроїдів свого часу було привезено в Америку, де й нині мешкають їхні нащадки.
Австралоїди (океанійська раса)	Колір шкіри темний, волосся кучеряве або хвилясте, темне й тверде. Вилиці не дуже виразні, а щелепна частина – масивна, ніс широкий, губи товсті. На обличчі й на тілі густо росте волосся	Австралоїди багато в чому близькі до негроїдів. Живуть в Австралії, Меланезії.

Тому погляд фахівця відзначає, наприклад, у деяких жителів Естонії близькість розрізу очей до монголоїдного, деяку сплюсненість облич.

З півдня в Європу протягом тисячоліть проникали африканці. Домішки їхньої крові антропологи знаходять не тільки в іспанців, португальців, італійців, жителів півдня Франції, але й на північному заході – в Ірландії.

Взагалі вся історія людства – це історія переселень і завоювань народів. Народи-завойовники, прибульці впливали на культуру завойованого народу, а антропологічні наслідки переселень були менш помітні, оскільки завойовників не може бути занадто багато й у будь-якому разі їх значно менше, ніж корінного населення, навіть якщо частина його винищується під час навали. У зовнішності спільних нащадків спадщина переможених найчастіше виявляється набагато помітніше, ніж спадщина переможців.

За цими слідами антрополог може довідатися багато чого про історію народу, не відтворену ні в фольклорі, ні в письмових джерелах, автори яких воліли замовчувати про такі речі – завжди приємніше мати пращурів-переможців, ніж переможених. Так з'явилися численні міфи про історію й походження різних народів. І лише антропологічні дослідження можуть виокремити в них раціональне зерно.

Тема 6 НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ 3 V СТ. ДО Н.Е. – XII СТ. Н.Е.

- 6.1. Скіфське населення в Північному Причорномор'ї
- 6.2. Сарматський етнос
- 6.3. Слов'яни – автохтонне населення України

6.1. Скіфське населення в Північному Причорномор'ї

Скіфи (середина VII-III ст. до н.е.) – легендарний народ, що жив на території України в Північному Причорномор'ї. Краще всього Скіфію на основі особистих спостережень описав давньогрецький історик Геродот (484 до н.е. – бл. 426 до н.е.) у своїй четвертій книзі, в якій він переказує міфи про їхнє походження, розповідає про богів, звичаї, обряди скіфів, про риси характеру, такі як суворість, неприступність, жорстокість, котрі, на його думку, залежать від навколишнього середовища та кочового способу життя скіфів.

Від скіфів на території України, а особливо на Півдні залишилася багата й різноманітна культура. І хоча зрозуміло, що сучасне населення України не є потомками скіфів, скіфська історія і скіфська культура є частиною нашого культурного спадку.

Скіфські племена в степах Північного Причорномор'я з'явилися у другій половині VII ст. до н.е., але інтенсивне заселення скіфами Північного Причорномор'я починається з кінця VI ст. до н.е.

Скіфи підкорили своїх попередників кіммерійців, що були близькими до них за мовою та способом життя і з часом злилися в єдиний та численний народ, що отримав ім'я “завойовників”. Із античних джерел відомо, що скіфи (скити) прийшли зі сходу. Найпоширеніша версія про їх переселення з Південного Сибіру. У степах Північного Причорномор'я наприкінці VI ст. до н.е. склалося могутнє скіфське об'єднання, яке включало різні за походженням племена та народи під орудою іраномовних кочових скіфів.

Античні автори згадують назви скіфських племен і територію, яку вони займали. Царські скіфи заселяли пониззя Дніпра й частину Криму; скіфи-хлібороби жили на території сучасної Полтавщини; калліпіди (гелленізовані скіфи) заселяли пониззя Буга. Скіфи-орачі жили між Бугом і Дніпром. Згідно з Геродотом (V ст. до н.е.)

19. Черняков І.Т. Місце Трипільської культури в стародавній історії Європи // Археологія. – К., Академія наук України. Інститут археології. – 1993. – № 3. – С. 5-19.
20. Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.
21. Шмагай М.М., Відейко М.Ю. Трипільські протоміста // Археологія. – К.: Академія наук України. Інститут археології. – 1993. – № 3. – С. 52-62.

Етнічна картина України є досить строкатою в расовому аспекті, тому що тут проживає понад 100 націй, народностей та етнічних груп (найбільший етнос – українці). У складі населення України етнологи нараховують 10 малих рас. Процеси расового змішання мають тут багатовікову історію, тому населенню України ніколи не був притаманний расизм як неприйняття представників якої-небудь раси.

Однак, на жаль, для історії людства характерні й етноцентризм, і расизм. Взагалі теорії про нерівність народів можна простежити протягом майже всієї історії людства. Наприклад, у такий спосіб виправдовувалося рабовласництво, нерівність між чоловіком і жінкою. Навіть Арістотель писав, що чоловік у порівнянні з жінкою краще її по самій природі, а жінка гірше його, тому він панує над нею, а вона підкоряється йому. Крім того, вважав він, деякі люди настільки відрізняються від інших, наскільки тіло відрізняється від душі, тварина від людини, тобто раби по самій природі такі, щоб жити в підпорядкуванні тієї ж самої влади, якій підкоряються тіло і тварини, тому природа, бажаючи встановити таке розходження між вільними і рабами, робить розходження і між самими тілами. Тіла рабів сильні, тому вони можуть виконувати різні роботи, необхідні в житті, а тіла вільних – не здатні на такі роботи. Зате вільні люди придатні для політичного життя.

Так, давньогрецький історик Фукидід повідомляв, що перси найкращим у світі народом вважають себе, а про інших думають, що вони, чим далі живуть від Персії тим гірші.

Європейська наука намагалася підвести наукову базу під ці погляди. Наприклад, у біології ім'я Карла Ліннея глибоко шанується й сьогодні, тому що він заклав основи сучасної біологічної науки, але намагався систематизувати й людські раси. Згідно з його класифікацією *американець* – червонуватий, холерик, стрункий; *європеець* – білий, сангвінік, м'ясистий; *азіат* – жовтолиций, меланхолік, міцної статури; *африканець* – чорний, флегматик, в'ялий. Він також стверджував, що американець – упертий, задоволений собою, волелюбний; європеець – рухливий, дотепний, винахідливий; азіат – жорстокий, любить розкіш і скупий; африканець – лукавий, ледачий і байдужий.

Расистські концепції культур (які визнавали вищість за однією расою і її владу над іншими) з'явилися наприкінці XVIII ст. через неможливість пояснити з позицій еволюційного підходу, що декларував обов'язковість прогресивного поступального і стадіального розвитку, існування традиційних, "примітивних", архаїчних культур. Деякі відомі еволюціоністи-дослідники культур

(наприклад, Г. Спенсер) зображували в перекрученому вигляді особливості культур неєвропейських народів і вважали расові типи позаєвропейських народів нижчими (К. Бюхнер та ін.). Особливо широко були поширені такі ідеї в США, де превалювала думка про те, що негри – нижча раса, яка неспроможна жити без постійної опіки, тим самим обгрунтовуючи рабство.

Теорія про “німецьку”, “арійську” расу була нав'язана “теорією” французького дипломата й аристократа графа А. Гобіно (1816-1882), який був засновником антропологічного напрямку в соціології. У 1853 р. вийшла його книга “Досвід про нерівність людських рас”. У цій книзі, своєрідній романтично-реакційній фантазії, виходячи з ідеї полігенізму¹⁴, він стверджував, що причина різного рівня розвитку народів і культур полягає в расових особливостях людей. Саме тому, вважав він, раси розрізняються не тільки за “красою” і зовнішніми ознаками, але й за психологічними рисами й умінням створювати й засвоювати культуру. Дикуні є такими, тому що вони – представники нижчих рас і вище їм ніколи не піднятися. Виходячи з цього, вважав він, расові змішання шкідливі для розвитку культур (природно білої раси) і ведуть до втрати енергетичних імпульсів, що спонукають удосконалювати культуру, створювати її нові форми.

Нижчою расою А. Гобіно вважав чорну, більш розвинутою – жовту, і повноцінною, спроможною до прогресу й створення повноцінної культури – білу расу, особливо її еліту – арійців. Розглядаючи розвиток десяти цивілізацій, відомих в історії людства (індійська, єгипетська, асирійська, грецька, китайська, римська, німецька, аллеганська, мексиканська і перуанська), він вважав, що вони створені вищим різновидом білої раси – арійцями. Його ідеалом була німецька культура в особі середньовічного Риму. Він також був переконаний, що китайська культура була створена білими людьми, які прибули з Індії. У майбутньому, вважав він, біла раса змішавшись з іншими народами, втратить свою чистоту.

“Теорії” про нерівність рас, як основний фактор історичного процесу, расової боротьби, як рушійну силу історії, в основі яких лежить також теорія про північну расу, що є найбільш шляхетним нащадком “арійської” раси, були сформульовані також Ж. Ляпужем у Франції й О. Аммоном у Німеччині.

Згідно із расовою “північною” теорією Ж. Ляпужа, носіями культури є тільки представники світловолосих, довгоголових і блакитнооких арійців, тому найбільш великі культурні центри

¹⁴ Полігенізм – вчення, яке заперечує єдність людського роду, вважаючи, що кожна раса з'явилася цілком самостійно.

Література

1. Авдусин Д.А., Археология СССР. – М.: Издательство “Высшая школа”, 1977. – 289 с.
2. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 656 с.
3. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. – К.: Вища школа, 1994. – 316 с.
4. Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в “истории” Геродота: Тексты. Перевод. Комментарий. – М.: Наука, 1982. – 455 с.
5. Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории (“киммерийцы”) // Этнические проблемы Центральной Азии в древности. – М., 1981. – С. 94-98.
6. Ельницкий Л.А. Киммерийцы и киммерийская культура (в порядке обсуждения) // ВДИ. – 1949. – № 3. – С. 14-26.
7. Журавлев О.П. О животноводстве и охоте племен трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 134-138.
8. Колесников О.Г. Трипольське домобудівництво // Археологія. – К., Академія наук України. Інститут археології. – 1993. – № 3. – С. 63-73.
9. Кочергина В. Санскритско-русский словарь. – М.: Академический проспект, 2005. – 944 с.
10. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – 2-ге вид, стереотипне. – К.: “АртЕк”, 2004. – 304 с.
11. Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит. – К.: Просвіта, 2000. – 288 с.
12. Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днепра и Южного Буга // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 132-141.
13. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. – Пгр., 1918. – С. 26-122.
14. Сегеда Сергій. Антропология: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2001. – 336 с.
15. Стрижак О.С. Етнімія Геродотової Скіфії. – К.: Наукова думка, 1988. – 224 с.
16. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К.: Наукова думка, 1976. – 210 с.
17. Трубаев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. – М.: Наука, 1999. – 318 с.
18. Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992. – 376 с.

Соціальний уклад життя кіммерійців визначався майновим цензом, головна роль у якому належала табунам та чередам худоби. Археологи виявили чимало поховань кіммерійської аристократії (Висока Могила на Запоріжжі, с. Белоградець у Болгарії та ін.). Про високий соціальний статус похованого, також про те, що скіфи вірили в життя душі після смерті, свідчить те, що іноді з покійним ховали й коня, кинджали, ножі, кінську зброю, наконечники для стріл, посуд, жертвну їжу, золоті прикраси, намисто тощо.

Також, археологами знайдено статуї кіммерійської жінки з підкресленими ознаками вагітності, з великими грудьми, або з дитиною на руках, які свідчать про формування культу Богині-Матері, культу Роду.

Дехто вважає, що кіммерійці близькі за культурою племенам таврів у Криму, які можливо є їхніми нащадками.

Близько VIII ст. до н.е. кіммерійці були витіснені із земель, які вони заселяли, скіфами-сколотами, які прийшли зі сходу. Згідно з Геродотом, занепад кіммерійської держави відбувся в VII ст. до н.е. через громадянську війну між кіммерійськими царями і простим народом. Потім її зайняли скіфи. Кіммерійці переселилися до Фракії. Грабували Малу Азію, знищили Фригійське царство, загрожували існуванню Лідійського. Близько 675 р. до н.е. воювали з асирійцями, зруйнували Магнезію на Меандрі і осаджали Ефес. У цих війнах кіммерійці були майже знищені.

Ключові поняття: *періодизація, палеоліт, первісне стадо, мезоліт, неоліт, патріархат, енеоліт, трипільська культура, доба бронзи, арійці, арійський суперетнос, ведійська релігія (ведизм), кіммерійці.*

Контрольні питання

1. Етногенез та основні етапи етнічної історії народів України і Півдня України до н.е.
2. Охарактеризуйте добу палеоліту на території України.
3. Неолітичне населення на території України.
4. Трипільський етнос (з кінця VI до початку III тисячоліть до н.е.)
5. Що таке арійська суперетнічна спільнота?
6. Характеристика кіммерійського етносу на півдні України.
7. У чому складаються особливості традиційно-побутової культури кіммерійців?
8. Етнічна історія народів Півдня України з кінця VI до початку I тисячоліть до н.е.

розташовані в основному там, де найбільш часто зустрічається довгоголове населення (закон розподілу міст). А в селах переважають люди з короткими головами.

Ж. Ляпуж не тільки зв'язав ступінь розвитку культури з формою черепа, але і стверджував, що класовий розподіл суспільства прямо пов'язаний зі ступенем довжини голови. У своєму основному “законі” Ляпуж стверджує, що в країнах зі змішаним населенням найбільшим багатством володіють довгоголові, а що стосується інтелігенції, то їхній череп, згідно з Ляпужем, завжди розвинутий більш у всіх напрямках, але особливо в ширину. Тому “інтелектуальна сила пов'язана із шириною головного мозку”.

“Еліті” Ляпуж приписував усі достоїнства людства, а нижчі класи, тобто “чернь”, на його думку “...відшукують нових панів, як тільки втраять колишніх: це загальний інстинкт, властивий природі брахіцефалів¹⁵ і собак”. Але на цьому Ляпуж не зупинився. Він навіть інтелігенцію поділив на вихідців із середовища пануючого класу (повноцінних фабрикаторів ідей) і інтелігентів – брахікефалів. Але усвідомлюючи, те, що “раби” рано чи пізно можуть повстати проти “панів”, він виступає проти освіти і росту культури заявляючи, що “освіта є співучасником злочину”.

Як бачимо, його теорія вказує на залежність психічних рис людей та їхніх культур від головного показника (відсоткового відношення найбільшої ширини голови до найбільшої довжини). Відповідно до цієї “теорії”, чим більш довгоголова людина, тим більш вона обдарована, здібна тощо. Тому довгоголові, як представники європейської раси, стоять біля витоків великих культур в історії людства. Наприклад, О. Аммон у Німеччині вважав, якщо серед європейців виявляються короткоголові, то це бідні класи й верстви населення, потоки не німецького місцевого населення, що й пояснює їхню “неповноцінність”.

Аналогічні концепції розробляв німецький біолог Л. Вольтман, переконаний у перевазі європеїдної раси, й англійський історик Х. Чемберлен, який вищою вважав “тевтонську” расу, спадкоємицю “арійського” духу.

Початок “науковим” концепціям расизму поклала європейська наука, щоб обґрунтувати колоніальну експансію європейців. Однак на противагу білому расизму з боку колишніх колоніальних і залежних народів почали формуватися власні теорії про свою расову винятковість. Так з'явилися ідеї переваги індійських, японських,

¹⁵ Брахіцефали – люди, у яких відношення ширини голови до її довжини у відсотках, більше 80, тобто має місце брахіцефалія – короткоголовість.

африканських, китайських культур і народів над європейцями. У середині XIX ст. у Латинській Америці виникла суспільна течія “індеанізм”, згідно із якою індіанська раса найкраща і найвища на Землі, тому тільки чистокровні індіанці мають право жити на індіанській землі. У Мексиці було створено товариство “касканес” (“борці за”), члени якого вимагали вигнання з Мексики всіх, у кого тече хоча б крапля європейської крові.

У США під девізом “чорне – чудове”, “біле – огидне” виступали багато борців за рівноправність негрів. В 60-х рр. XX ст. в Африці президентом Сенегалу Л.С. Сенгору була створена концепція *негритюду* (расизму навпаки), яка підкреслювала переваги й особливості африканців як дітей природи, котрі безпосередньо зливаються з нею, підкоряються її ритмам, запахам, звукам, руйнівником же є біла людина, яка втратила гармонію у відносинах із самою собою, іншими людьми й природою.

XX століття відомі сумні приклади масового расизму. Досить згадати Гітлера, Розенберга, Геббельса, Сталіна, сьгоднішніх неонацистів. Наприклад, баркашовці в Росії, які є супротивниками так званої “жовтої зарази” й інші. Як бачимо, ці сумні приклади історії нічому не навчили людство. Хочеться вірити, що коли-небудь люди нарешті зрозуміють, що не можна ненавидіти людину за інший колір шкіри, “короткий” череп і т.д.

3.3. Мовна (лінгвістична) класифікація

Мовна¹⁶ або лінгвістична класифікація народів світу серед різних видів класифікацій етносів є, мабуть, найважливішою, оскільки вона дає найбільш конкретне уявлення про етнічне споріднення відповідних народів, спільні джерела походження тієї або іншої культури. З огляду на етнічну спорідненість народи групуються, як правило, відповідно до принципу лінгвістичної приналежності.

На сьогодні окремі мови поширилися далеко за межі території їхнього походження. Разом з тим, серед багатьох етнічних спільностей тільки частина розмовляє мовою, яка вважається рідною. Тому мовна приналежність й етнічне походження – явища неоднакові, і спільною мовою можуть розмовляти й ті народи, які мають різне походження. Але в цілому, мовний принцип класифікації

¹⁶ Мовна панорама сучасного світу складна. Ученими виявлено близько 6000 мов, якими розмовляють різні етнічні спільності та групи. У деяких країнах люди розмовляють однією мовою (більшість європейських країн), але в Росії і Нігерії існує понад 100 мов.

Поволжя у першій половині II тис. до н.е. Однак, в етногенезі киммерійців, крім племен Зрубної культури, брали участь прийшли племена з території сучасного Казахстану та Південного Сибіру, проте вони вже в середині VIII ст. до н.е. розчинилися в етнічному місцевому середовищі киммерійців.

Однак численні спроби підступитися до киммерійської проблеми з археологічного боку й пов'язати киммерійців з певним археологічним середовищем теж не дали результатів. Невдачі археології в сфері матеріальної культури киммерійців Л.А. Єльніцький пояснює тим, що історико-географічні дані писемних джерел про киммерійців критично недостатньо осмислені. Тому зрозуміло, що киммерійську проблему потрібно ще вивчати.

Сьогодні ми знаємо, що киммерійці залюднили широкі території Причорномор'я за тисячу років до н.е. Найпівнічніші поховання киммерійців зафіксовані в Полтавській (с. Носачове) і Черкаській обл. (с. Квітки та Вільшани). Вважають можливим проникнення киммерійців і на територію Лісостепу. Киммерійці також перейшли через Карпати на територію Центральної Європи і пішли далі до Угорської низовини.

На території *Миколаївщини* теж є пам'ятки періоду IX-VIII ст. до н.е., які вчені пов'язують з перебуванням тут киммерійців. Наприклад, поховання біля сіл Висунськ Березнегуватського, Калинівка Єланецького, Кашперівка Новоодеського районів і городище “Дикий сад”, яке знаходиться на високій терасі лівого берега р. Інгул у декількох кварталах від історичного центру Миколаєва. На думку дослідників, городище “Дикий сад” з'явилося на території сучасного Миколаєва ще в XII-XI ст. до н.е. і проіснувало до IX ст. до н.е. Воно, вважають археологи, було своєрідною торгово-перевалочною базою, до якої вели шляхи із Малої Азії, Західної Європи та Середземномор'я.

Що стосується матеріальної культури киммерійців, то вони першими на терені України почали виплавляти залізо. Киммерійські ковали виробляли крицю і високо вуглецеву сталь, знали ковальське зварювання. Киммерійська культура була на той час не нижчою від культури в Межиріччі чи Єгипті. Наприклад, з Єгиптом вони мали торговельні стосунки.

Киммерійці мали хороше озброєння (залізний меч з бронзовим руків'ям, дальнобійний лук з особливими стрілами, що мали дволопастеві вістря). У Суботівському городищі знайдено залізний меч довжиною 102 см. Чоловіки проходили військове навчання, грали в різноманітні ігри, зокрема, щось на зразок футболу шерстяним м'ячем, обшитим шкірою тварини.

півострова в тому числі і на Північному Причорномор'ї. Однак про мову кіммерійців можна судити лише на підставі дуже малої кількості слів, переважно імен кіммерійських вождів (Теушпа, Тугдамме (Лігдаміс), Шандакшатра³⁸).

На думку О. Стрижака термін *кіммерійці* – значить “чорноморські” і це “влучно пов’язує кіммерійський етнос з басейном Чорного моря”. Однак і цю версію також не можна прийняти тому, що у басейні Чорного моря жило багато народів, наприклад, фракійці.

На думку І.М. Дьяконова, якщо припустити, що кіммерійці розмовляли одним з іранських діалектів, можна тлумачити термін “*кіммерійці*” як “рухомий кінний загін”. Згідно з цією версією кіммерійці – це саки (скіфи).

Однак, на нашу думку, якщо використовувати таку аргументацію, то таким чином, можна довести будь-що.

Абсолютно новий погляд на цю проблему (походження етноніма) висловив український дослідник індоаріки Степан Наливайко в монографії “Тасмніці розкриває санскрит”. Він звернув увагу на деякі особливості давньогрецької мови при передачі іншомовних слів (зокрема, перехід *c > k* та *v > m*), він дійшов до висновку, що давньогрецьке *кімери* – не що інше, як спотворене місцеve сівери.

На думку історика Віктора Яновича (м. Київ), назва кіммерійці (кемерійці) означає – єгиптяни. Він вважає, що термін кіммерійці (або хімерійці; химера – помісь різних істот, хімія – наука про змішання різних речовин) походить від єгипетського слова “кемет”, тобто родюча суміш водоростей та землі, яку приносив на їхні поля Ніл. До речі, єгиптяни свою країну називали “Кеме”. Крім того, наприклад, слово собака єгипетське, слов’янське – пес.

Як бачимо, про етнічне походження кіммерійців висловлюють найрізноманітніші думки. Вони належать до фракійських, іранських, кавказьких, германських, слов’янських народів, щоправда, без вагомих аргументів. Виходячи з цього можна зробити висновок, що *етнічне походження кіммерійців поки що невідомо*.

Тепер, що стосується археологічних підтверджень. Дослідники етнічної історії кіммерійців (наприклад, А. Треножкін) дійшли до висновку про їхній генетичний зв’язок з племенами Зрубної культури. Такі іраномовні запозичення, що були характерними й для Півдня України, могли бути не пізніше другої половини II тис. до н.е., а отже, були наявні також у кіммерійців, що датуються початком I тис. до н.е. Стародавньою ж праатьківщиною кіммерійців вважають Нижне

³⁸ Слово Шандакшатра, на думку лінгвістів, походить з іранської, бо друга частина – *кшатр* – іранське слово й означає влада, доля, талан.

зберігає своє провідне значення. В основі мовної класифікації лежать два критерії – *мова й етнічна приналежність*. Мова – це основа людської культури, тому що є суто людським способом передачі інформації за допомогою системи спеціальних символів. Її розвиток йшов паралельно з розвитком культури й становленням людини.

Найбільшими групами мов вважаються *мовні макроспільноти: ностратична*¹⁷, *афразійська* (або семіто-хамітська), *сінокавказька*. У межах макроспільнот виділяються по декілька мовних сімей. Сучасні мовні сім’ї виникли в процесі розвитку з “мови-основи”. Ностратичну прамову в 60-х роках XX ст. започаткував В.М. Ілліч-Світич.

Наприклад, від стародавньої ностратичної прамови походять й ескімосо-алеутська, японська, нівхська, чукотсько-камчатська й деякі інші мови. До ностратичної прамови входять угро-фінські мови, члени алтайської сім’ї, мови яких окремі вчені пов’язують із мовами індіанців Америки. Існує гіпотеза, за якою північнокавказькі мови не тільки є спорідненими між собою, але й становлять разом з мовами сино-тібетськими (до них входить китайська) надсім’ю того ж рівня, що й ностратична. Є також цікава гіпотеза, яка стверджує, що всі люди світу розмовляють однією мовою.

Крім того, до *ностратичної макросім’ї* належать: *індоєвропейська, уральська, картвельська, алтайська, гламо-дравідійська, ескалеутська* мовні сім’ї.

Індоєвропейська мовна сім’я найбільш поширена¹⁸ (табл. 3.3).

Початок її формування – це епоха бронзи. Вона поєднує всі слов’янські мови, балтійські, німецькі, кельтські, романські, іранські, індоарійські мови, що говорить про споріднення і єдність походження цих народів.

Слов’янська прामова виділилася з індоєвропейської прамови та існувала впродовж 2 тисяч років. З VI-X ст. праслов’янська мова розпалася на безліч місцевих діалектів, з яких пізніше сформувалися окремі слов’янські мови. Виділення фіно-угорської групи мов свідчить про споріднення таких народів, як фіни, карели, естонці, угорці, ханти, мансі. Мовні сім’ї поділяються на *мовні гілки (групи мов)*.

¹⁷ Ностратичними – “нашими” латинською – їх назвав фінський вчений Х. Пендерсен. Мовами ностратичної сім’ї говорить близько 61 % всього людства.

¹⁸ Нині 45 % всього населення світу розмовляють індоєвропейськими мовами.

Таблиця 3.3

Індоевропейська сім'я мов

Мовна макроспільнота	Мовна сім'я	Групи мов (мовні гілки)	Мови
Ностратична	Індо-європейська	Індоарійська	Гінді, урду, гіндустані, бенгалі, пенджабі, санскрит
		Іранська	Перська, афганська, таджицька, осетинська, курдська, а також і мертві вже мови: давньоперська, пехлеві, скіфська, сарматська, сакська
		Грецька	Новогрецька, класична грецька, мікенська
		Кельтська	Ірландська, бретонська, уельська, гальська
		Германська	Англійська, німецька, голландська, шведська, норвезька, донська, ісландська, готська
		Романська	Іспанська, португальська, французька, італійська, румунська, молдовська, латинська
		Балтська (летго-литовська)	Литовська, латиська, прусська
		Слов'янська	Польська, чеська, словацька, українська, білоруська, російська, сербохорватська, болгарська, македонська, а такожполабська
		Вірменська	
		Фрігійська	
		Тохарська	
		Албанська	
Ілерійська	Фракійська, ілірійська, дакійська		
Анатолійська	Гетська, палайська, лувійська, лідійська		

Можна погодитись з Г. Лозко, що ведійська релігія виробила найдавніше уявлення про сотворіння світу, яке й досі не втратило свого міфологічного значення і навіть наукового підтвердження.

Крім того, ведійська релігія справила великий вплив на формування і розвиток пізніших релігій: *індуїзму*, *брахманізму*, *джайнізму*, *сікхізму* і навіть *буддизму*, тому на думку професора Володимира Шаяна, Рігведа “є основним ключем для будь-яких сучасних і майбутніх спроб реконструкції нашої загубленої праарійської спадщини і традиції”.

5.4. Кіммерійський етнос

Кіммерійці (IX – перша половина VII ст. до н.е.) – перший з народів на території України, ім'я якого записане в писемних пам'ятках. Їх згадує ще Гомер (XII до VII ст. до н.е.), описуючи землі сучасної України. Він пише: “Там кіммерійці живуть, і їхнє місто, та й ціле їхнє царство хмарами вкутані вічно й туманом, бо ясне сонце не поглядає на той край гарячим промінням ніколи”.

В “Історії” Геродота (490-425 гг. до н.е.) пишеться: “Ще й тепер у Скіфії є кіммерійські фортеці й кіммерійські переправи, є і країна, що називається Кімерія, є і так званий Кіммерійський Боспор” (V, 12). Страбон теж називає ряд пунктів, які пов'язані з кіммерійцями.

Античні автори: Присціан (644-721), Руфій Фест Авіен (852-891), Діонісій (652-710) теж згадують кіммерійців, які живуть поблизу сарматської річки Танаїс (Дон). Сусіди кіммерійців: *савромати*, *сінди*, *керкетії*, *торети*.

Що стосується етимології назви кіммерійців, то тут є різні погляди. Однак і досі немає прийнятного пояснення цієї назви. Виведення етноніма *кімери* з д.-гр. *Χεϊμέριοι* – “зимові” (варіант: “холодні”, “жорстокі”), як їх начебто називали греки, сьогодні відкинуте більшістю дослідників як неаргументоване, бо, зрозуміло, кімери не могли самоназвати себе давньогрецькою. Хоча І.М. Дьяконов висловив припущення, що самоназва кіммерійців була запозичена іншими народами, тому що назви кіммерійців у греків і народів Передньої Азії співпадають.

Академік О.М. Трубачов зауважує, що кімери, очевидно іранцями не були, хоч імена кількох їхніх царів і звучать по-іранськи і вказує на зв'язок кімерів із фракійцями-трерами. Він пов'язує етимологічну проблему кімерів із фрак. *kir(s)-mar-io* – “чорноморські”, де *kir(s)* – “чорний”, а *mar/mor* – “море”. Основоположник сучасної школи скіфознавства М.І. Ростовцев теж вважає, що кіммерійці розмовляли *фракійською мовою*, яка була поширена на сході Балканського

двадцять В'ясадеві, які були втіленнями Богів Вішну і Брахми і в різні історичні періоди приходили на Землю, щоб сповістити людям Веди.

Так, в Індії записи *Вед* відомі близько VIII-VII ст. до н.е., а записи *Авести* в Ірані зроблені приблизно в період від IV ст. до н.е. – XIII ст. н.е.

В II тис. до н.е. арії, переселившись у Північно-західну Індію, розвинули свою релігію і створили таємні філософсько-релігійні вчення. Арійське суспільство мало патріархальний устрій життя, характерний для військової демократії. На рубежі II-I тис. до н.е. в аріїв формуються 4 касты (*варни*): *брахманів* – жерців; *кшатрійів* – воїнів; *вайш'ів* – землеробів, ремісників, торговців; *шудрів* – рабів, слуг. У зв'язку з ускладненням ритуалів і важливістю їхнього значення, особливого статусу набувають жерці. Вони не тільки знавці священних обрядів, ведійських текстів, вони – радники царів і тому здійснюють контроль над освітою, поширенням знань, переписуванням священних текстів.

Ведійська релігія має свої джерела, які відображені:

- 1) у чотирьох збірниках Вед під назвою *Самхити* (Рігведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа), пов'язаних з розподілом функцій чотирьох жерців під час жертвопринесення;
- 2) у *брахманах* (коментарях до Вед – текстах, написаних брахманами і для брахманів, як пояснення змісту і символіки Вед, відомостей про обряди, міфи тощо);
- 3) в *араньяках* (буквально “лісові тексти”, тобто призначені для пустельників, які пізнають істину самотійно);
- 4) в *упанішадах* (дослівно “сидіти біля вчителя з метою пізнання істини”).

Найдавнішою і найбільшою за обсягом є Рігведа, що містить 1018 гімнів і 1005 віршів.

Також до джерел ведійської релігії належать образотворче мистецтво, ведійська археологія, ведійська лінгвістика, які дають можливість прослідкувати ведійську релігію, починаючи від III тис. до н.е., а також провести ведійсько-кельто-італійські, греко-індо-іранські та інші міфологічні й лінгвістичні паралелі.

У час Другої світової війни археологічні розкопки в Могенджодаро, датовані IV тис. до н.е., розкрили перед наукою зовсім нові факти. Вченим Б. Грозним були прочитані написи на печатках і талісманах, які нині визнано найстарішими пам'ятками індоарійської культури. Всі результати досліджень неухильно стверджують виняткову архаїчність першоджерел ведійської релігії. Саме цим можна пояснити особливу роль ведійської релігії в реконструкції найдавніших індоєвропейських релігійних систем.

З точки зору мовної класифікації народи, які належать до однієї мовної сім'ї, зазвичай мають спільні елементи у своїй матеріальній і духовній культурі. Етнологія в мовній класифікації виходить із уявлення про взаєморозуміння між людьми, котрі належать до однієї етнічної групи, а також ураховує усвідомлення людьми своєї культурно-мовної близькості з іншими народами й етнічними групами. Якщо брати лінгвістичну класифікацію, то дослідження в галузі споріднення тих або інших мов важливі для етнології як показники близькості культур і відповідно народів, які розмовляють цими мовами.

Наявність споріднення між мовами дозволяє поєднувати їх у мовні сім'ї, що становлять основні одиниці лінгвістичної класифікації. Вчені-лінгвісти виділяють 12 мовних сімей, охоплюючи близько 96 % мов світу. Кожна з мовних сімей поділяється на підсім'ї, які складаються з мов, ближчих одна до одної. При класифікації мов народів світу з метою відновлення їхнього генетичного споріднення використовуються такі основні розряди (таксони): *говір, діалект, мова, група родинних мов, мовна сім'я*.

Однак мова – це явище, що історично розвивається й змінюється в часі, а отже родинні за походженням мови в наш час можуть не тільки розрізнятися, але й не мати багатьох ознак, які характеризують мовну сім'ю в цілому, а наявність спільних слів не обов'язково свідчить про споріднення мов. Тому мови класифікуються не за сучасним станом, а за принципом історичного генетичного споріднення.

У зв'язку з тим, що мова – явище суспільне й може існувати тільки в суспільстві, то вона пройшла настільки ж складний шлях історичного розвитку, як і етнічні спільноти. І оскільки етноси й мови часто збігаються, мовна класифікація становить одну з основ виділення етнічних спільностей і встановлення їхнього походження. Але лінгвістична класифікація народів світу не повністю збігається з етнологічною, оскільки поняття “етнос” і “мова” не ідентичні. Також можна погодитись з Г. Лозко, що мова є етнозберігаючим чинником. Тому сьогодні національна мова розглядається як *етнокультурний феномен*, бо вона:

- 1) існує в людському суспільстві, від якого вона походить (рід, плем'я, народ, нація);
- 2) існує в свідомості членів суспільства, реалізується в процесі мовлення (усного), зберігається (консервується) в писемних мистецько-літературних та інших зразках;
- 3) у мові відображаються знання народу про світ, про життя, тому й світ людина пізнає через призму мови;

4) мова – це генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним і спрямований у майбутнє;

5) мова є матеріалом створення культурних цінностей: фольклор, художня література, театр, пісня.

Крім того, як пише дослідниця, треба звертати увагу не тільки на такі важливі суспільні функції мови: *комунікативну, мислеоформлюючу, пізнавальну й художню*. Але приділяти увагу іншим суттєвим етноспецифічним функціям мови, таким як *етнічна* (система звукових символів, призначених для спілкування свого етносу), *естетична* (образотворення; спілкування митця з народом), *культуроносна* (культура кожного народу зафіксована в його мові), *магічна* (віра в те, що слово є причиною того явища, яке ним назване).

Таким чином, підводячи підсумки треба зазначити, що використання мовної класифікації, вивчення мовних явищ, їх поширення, генетичної спорідненості та інших якостей дає змогу краще пізнати етногенез народів, що є носіями тих чи інших мов, допомогти при формуванні етнічної картини світу, тому що мова є однією із головних складових ознак етносу і тісно пов'язана з його національним характером.

3.4. Господарсько-культурна класифікація

Основи господарсько-культурної класифікації народів світу почали розроблятися ще в античності. Ще тоді були спроби пов'язати етапи розвитку суспільства з певними стадіями господарського та культурного процесу. Наприклад, розвиток суспільства від дикості до варварства й цивілізації відповідав стадіям (збиральництво й полювання, скотарство, землеробство) господарського та культурного процесу. Такий підхід фіксував більш високу продуктивність праці, пов'язуючи її з розвитком суспільства.

Однак *господарсько-культурна класифікація* народів світу була запропонована в 50-х роках ХХ сторіччя радянськими вченими М.Г. Левіним і Н.Н. Чебоксаровим. Підставою для появи господарсько-культурної класифікації народів світу стало детальне вивчення всього етнічного складу світу¹⁹ в його різноманітті, вивчення етногенезу народів, їхньої етнічної історії, історії господарства, матеріальної та духовної культури.

Вчені запропонували два поняття: *“господарсько-культурний тип”* і *“історико-культурна (історико-етнографічна) область”*,

¹⁹ Сучасна етнічна картина світу враховує від 3 до 5 тисяч етносів й етнічних груп, що проживають приблизно в 200 суверенних державах.

до правого берега ріки Амудар'ї. На думку археологів андронівська культура має відношення до індоаріїв. На це вказують розкопки поселення поблизу місцевості Аркам. Також пам'ятник на зразок Аркаїму виявлений біля Дону (сел. Лівенцівка). Це напівкруглий мис висотою 20-21 м, обгороджений подвійним півкільцем могутніх кам'яних споруджень і оточений ровами. Стіни являють собою два ряди панцирної кладки, житлові приміщення розташовані між двома стінами і мають трапецієвидну форму.

На думку істориків і археологів, у XI-XVI століттях до н.е. на цій території через напади ззовні чи жрецького конфлікту відбувся поділ аріїв на аріїв та індоаріїв і наступний відхід частини їх із прабатьківщини через Євразійські степи в Середню Азію, далі вони пройшли до півночі від Каспію, через Амудар'ю і Сирдар'ю (Ексарат), і разом з іранськими аріями ще якийсь час жили на півдні Середньої Азії, в Афганістані і сусідніх районах.

Потім розділилися і індоарії – творці Вед поступово просувалися в Індію, інші – в Іран через Мідію (можливо більш ранне проникнення аріїв в Іран відбувалося через Кавказ у Месопотамію), а деякі з них рушили в Середню Азію. Як затверджують лінгвісти й історики, індоіранські й іранські мови мають основний корінь – мова Авести. До цієї групи належать також мови слов'янські, німецької, кельтські, романські, грецька, вірменська та ін. Наявність загальної мовного кореня у всіх мовах указує на їхнє генетичне споріднення.

Що стосується релігії, то давня арійська віра – це *ведійська релігія* (ведизм), яка має бути розглянута як духовне джерело всіх індоєвропейських етнорелігій. *Ведійська релігія* є найдавнішою релігією світу, світоглядні уявлення і обрядовість якої записані у Ведах (дослівно “Священному Знанні”), які склалися протягом II – початку I тис. до н.е. в усній формі, а потім були записані санскритською мовою.

Ведійська релігія поділяється на два різновиди: *віра арійців Індії* (гінді) і *віра арійців Ірану* (айран). Загальноприйнято вважати, що ведизм прийшов до цих народів з Центральної Європи, де виник та існував всього близько шести тисяч років. Священне Знання (Веди) прийшло до людей з вищого духовного світу від Верховного Бога-Особи і передавалося від покоління до покоління усно. Лише коли життя людей стало коротшати, а розум і пам'ять стали слабшати, Волхв В'ясадева записав Веди санскритською мовою – найдавнішою мовою Землі. У перекладі з санскриту це ім'я означає “Бог-розподілвач”, де: *В'яса* – розподілвач, а *дева* – своєрідний титул, який додавали до імен Богів. Згідно із традицією існувало понад

одного з Богів. Назва *арії* вживалася в науці аж до 40-х років ХХ ст., поки Гітлер не надав цьому слову свого власного значення, застосовуючи його виключно щодо німецької нації.

Арійські племена в III-II тис. до н.е. розселилися на значних територіях, пройшовши через Кавказ і Малу Азію до Індії. Первісною прабатьківщиною арійців, як вважає ряд вчених, є територія Північного Причорномор'я, зокрема між Дніпром та Дністром. Однак, на думку інших дослідників (напр., Л. Залізняк), на право назватися етнічною прабатьківщиною арійців претендують три регіони: *Балкани*, *Центральна Європа* (між Рейном і Віслою) та *Лісостеп і степ* (між Дністром і Волгою).

На думку російських вчених, арійський етнос зародився на території Росії і згодом поширився по всій Євразії. Цю гіпотезу вони обґрунтовують знахідкою в 1987 році, у Караганській долині, поблизу міста Магнітогорська найдавнішого поселення аріїв – Аркаїм, якому

в III-II тис. до н.е. в Євразійських степах від Дунаю до Китайської стіни формуються дві величезні культурні спільності: Зрубна – на заході від Дніпра до Уралу й Андронівська – на сході від Уралу до Єнісею. Це дозволяє стверджувати, що на цих величезних просторах у II тис. до н.е. існувала – давньоарійська цивілізація.

Пам'ятники Андронівської культури простираються на 3 тис. км від західних схилів Уральських гір і лівого берега ріки Урал через весь Казахстан, Західний Сибір до Єнісею, далі через Середню Азію

³⁷ Урал как прародина Ариев. Источник: www.nnm.ru – По материалам исследования К.К. Быструшкина.

виходячи з тієї об'єктивної передумови, що розходження між господарсько-культурними типами відбиваються насамперед в основних заняттях більшості етносів, а також у знаряддях праці, їжі, житлі, засобах пересування, одягу й інших елементах матеріальної культури; також, вказували вони, є очевидний зв'язок соціального ладу різних народів з виділеними господарсько-культурними типами, оскільки лад відповідає рівню розвитку продуктивних сил суспільства. Навіть в області духовної культури можна знайти розходження між господарсько-культурними типами в тих її елементах, що найбільш повно обумовлені формами праці і побуту, що виникають у тих чи інших ландшафтно-кліматичних умовах.

У книзі “Народи, раси, культури” автори господарсько-культурної класифікації розглядали факти однакових способів господарської діяльності й типологічно близьких явищ культури в подібних умовах географічного середовища як однакову відповідь етнічних груп на ці умови, котру вони назвали господарсько-культурним типом.

Господарсько-культурний тип – визначений комплекс особливостей господарства й культури, що складається *історично* в різних народів, що знаходяться на одному рівні соціально-економічного розвитку і *живуть* у подібних природно-географічних умовах. До одного господарсько-культурного типу можуть відноситися різні за походженням народи, у той час як родинні етноси можуть бути представниками різних типів. У зв'язку з тим, що виділення господарсько-культурних типів засновано на об'єктивних даних, то їх вивчення сприяє правильному встановленню історичної закономірності розвитку господарства і культури людства.

Визначальні ознаки господарсько-культурного типу: характер, вигляд і рівень розвитку господарства й господарської діяльності людей. При цьому вигляд і характер культури мають важливе, але не вирішальне значення. Кількість господарсько-культурних типів обмежена й може бути пов'язана з етапами соціально-економічного розвитку суспільства. Вона стосується тільки господарсько-культурних типів традиційних культур і не простягається далі середніх віків. Наприклад, М.Ф. Юрій виділяє наступні господарсько-культурні типи у первісному епосі (рис. 3.4).

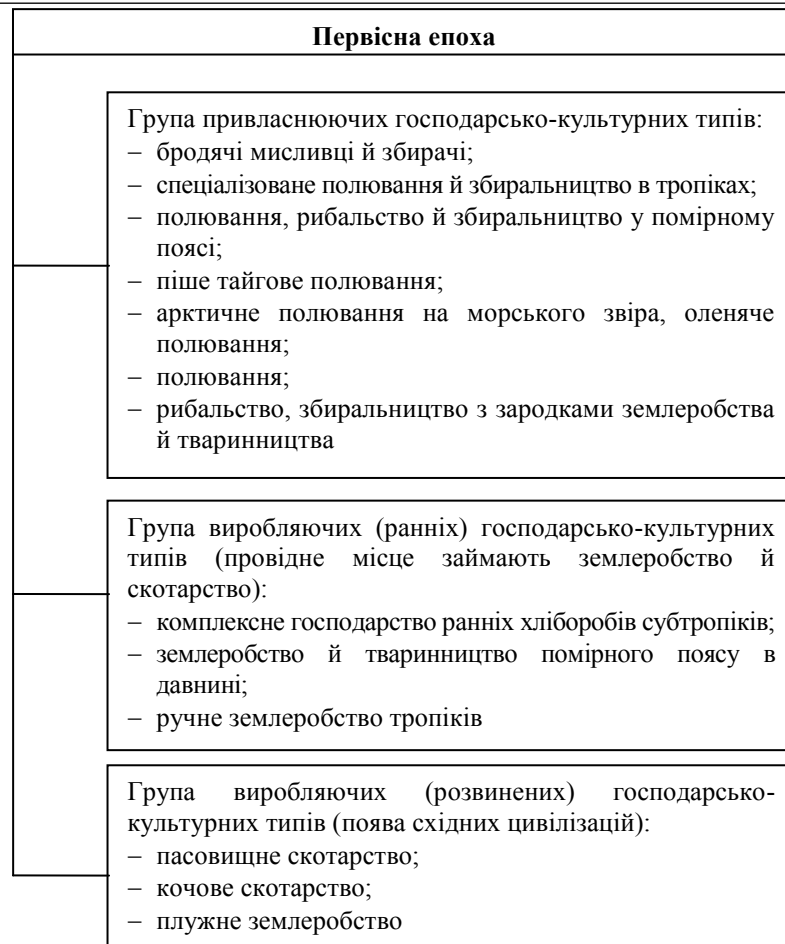

Рис. 3.4. Господарсько-культурні типи у первіснообщинному епосі

Однак, він сам же вказує, що ця класифікація придатна для ранніх етапів розвитку суспільства. Тому її використання призводить до того, що багато етносів можуть бути представлені розчленованими; наприклад, серед чукчів виділяються оленярі й мисливці на морського звіра.

Крім того, треба вказати на те, що залежність господарсько-культурної типології від умов географічного середовища взагалі та від умов господарської діяльності людини зокрема відсуває на другий план питання про спільність культур етнічних груп, загально

за 1500-2000 років, трипільці так і не змогли створити писемну стародавню “цивілізацію” на зразок рабовласницьких держав Месопотамії та Єгипту.

Причин “цивілізації, що не відбулася” багато, але головними, на думку І.Т. Чернякова, були природно-географічні фактори (великий простір для розселення, що не сприяло удосконаленню господарства та суспільства), а також багатоваріантне господарство трипільських племен у перспективі було спрямоване на розвиток скотарства, а не землеробства, бо скотарство – найпродуктивніша галузь в умовах Східної Європи. Тому, вважає І.Т. Черняков, трипільське суспільство у своєму розвитку весь час рухалось до тваринницького напрямку господарства з допоміжною роллю землеробства, що було характерним не для землеробських, а для скотарських суспільств Старого Світу. Ці риси господарства зближували трипільців зі степовими племенами Східної Європи, з якими вони були в тісних етнокультурних стосунках. Це, вірогідно, і було основною причиною як довготривалого розвитку, так і краху великої трипільської землеробської етнокультурної єдності.

Звичайно, крім цього, були й інші причини, у тому числі і внутрішня боротьба трипільських общин західного та східного ареалів, екологічна та природнокліматична криза (похолодання). Все це в умовах архаїчної економіки мало глобальний характер.

5.3. Арійська суперетнічна спільнота (III-II тис. до н.е.)

Арійська суперетнічна спільнота зіграла дуже важливу роль у формуванні цивілізації на теренах Європи, про це свідчать історичні пам’ятники, які збереглися на територіях проживання арійських народів, у тому числі і в Україні. Цінності арійської спадщини і культури вважаються предметом гордості не тільки для їхніх спадкоємців, але і всього людства, будучи загальнолюдським історичним надбанням.

Термін *арії* вперше був прочитаний у 1771 р. французьким вченим Анкетілем Дюпероном на стелі перського царя Дарія: “*Син Віштаспаса, Ахаменід, Перс, син Перса, Арії: арійського сімені*”. Ці слова широко окреслюють родовід і етнічне походження царя Персії Дарія (навіть ім’я якого співзвучне з Арії). Також назву народу аріїв зустрічаємо в найстародавнішому святому письмі Рігведі, збереженому в Індії. Давньоіндійське (санскритське) *арья* означає: 1) благородний, вірний, дружній; 2) представник однієї з трьох вищих каст.

В. Кочергіна вважає, що похідне від нього слово *аруатан* означає “старійшина померлих предків”, тобто родоначальник, а також ім’я

основу для розвитку арійської цивілізації в Україні та й у світі. Наприклад, Вікентій Хвойка, першовідкривач Трипільської культури, був переконаний, що трипільці – це “найдавніші слов’яни”.

І.Т. Черняков вважає, що праві ті дослідники, які пов’язують подальшу долю трипільської єдності з *культурами шнурової кераміки та ямної культурно-історичної спільності*, тому що ці культури займали всю колишню територію Трипілля. Культура шнурової кераміки охоплює територію Північної Європи від Рейну до Волги, Центральну та Південно-Східну Європу, а ямна культурно-історична область займає степові та лісостепові простори Східної Європи від Уралу до Нижнього Дунаю. Крім того, антропологічні дослідження підтверджують висновки археологів відповідно взаємовпливів Трипільської та степових культур.

Таким чином, *Трипільська культура*, яка тривалий час існувала на території України змогла своєрідно поєднати господарські, фізико-біологічні, антропологічні, етнокультурні та суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників людських суспільств Півдня, Центру, Сходу та Полісся Європи, що належали до кількох антропологічних та мовних груп, знаходились на різних рівнях розвитку господарства та культури. Довготривалий розвиток Трипільської культури на значній території Східної та Південно-Східної Європи призвів на заключному етапі до її сегментації, а згодом і до розчинення у складному конгломераті культур, які засвоїли основні досягнення у господарстві, культурі, ідеології, що збереглись у міфології та культах протослов’ян та інших індоєвропейських народів.

Наприклад, антропологи констатують, що саме на рубежі III-II тис. до н.е. у Центральній і Східній Європі відбулося формування сучасних європейських рас, а на межах Європи й Азії змішування європейців з монголоїдами. Знахідки трипільських черепів, які є залишками людей, загиблих на полюванні чи в лісі, й не похованих (с. Халеп’є, Ігрен’є поблизу Дніпропетровська) свідчать про середземноморський тип трипільців: вузьколиці люди з тонкими кістками черепа, схожі на мешканців Балканського півострова і Східного Середземномор’я, в той час, як населення епохи бронзи степової зони II тис. до н.е. тяжіло до масивного кроманьйонського типу.

Підводячи підсумки треба зазначити, що *Трипільська культура*, проіснувавши довгий час на величезних просторах Східної Європи, мала надзвичайно високий рівень соціального устрою. Складні господарсько-організаційні функції трипільського суспільства ще в IV тис. до н.е. в період додинастичного Єгипту знаходились майже на такому же рівні розвитку. Але незважаючи на значні успіхи розвитку

історичну долю народів. Тому вчені М.Г. Левін і Н.Н. Чебоксаров запропонували доповнити господарські критерії класифікації певним культурним критерієм – *історико-культурна (історико-етнографічна) область*.

Під *історико-культурною (історико-етнографічною) областю* ойкумени²⁰ розуміється територія, у населення якої завдяки спільності соціально-економічного розвитку, тривалим зв’язкам і взаємовпливам виникли подібні культурно-побутові (етнографічні) особливості. Найбільш яскраво культурно-побутові (етнографічні) особливості виражені в матеріальній культурі, але проявляються також і в деяких сферах духовної культури, пов’язаних з господарством і побутом. Найчастіше історико-культурна (історико-етнографічна) область виділяється при науковому дослідженні як об’єктивно зручна форма первісного угруповання матеріалу.

Виходячи з цієї концепції виділяються історико-етнографічні області різного рівня: історико-етнографічні провінції, області, підобласті й місцеві історико-етнографічні райони. Наприклад, у межах колишнього СРСР існували чотири великі історико-етнографічні провінції: Європейська частина, Кавказ, Середня Азія й Казахстан, Сибір. Зазвичай кожна велика історико-етнографічна провінція включає більш дрібні області.

Звертаючись до господарсько-культурної класифікації народів виправдане в етнології при вивченні культури й побуту на синхронному рівні й рідко застосовується в дослідженнях з етногенезу, тому що при цьому неминучі випадки об’єднання в одну групу народів свідомо різного походження. Але на заключних етапах етногенетичного дослідження господарсько-культурна класифікація набуває важливого значення, оскільки вона відтворює один з аспектів історичної та географічної диференціації людства.

Автори господарсько-культурної класифікації у книзі “Народи, раси, культури” писали: “при наявності аналогічної історико-географічної обстановки ті самі господарсько-культурні типи можуть виникати самостійно у народів, що живуть далеко один від одного і не взаємодіють безпосередньо між собою”. Тобто народи, етноси можуть бути систематизовані в одному ряді по ознаках подоби, подібності, але не споріднення, не спільності походження. Таке зауваження звужує область застосування господарсько-культурної класифікації етнічних спільностей світу, але не відкидає її використання поряд з іншими.

²⁰ Ойкумена (з грецьк. – населена земля, світ) – заселена людиною частина земної поверхні.

Таким чином, класифікація по господарсько-культурних типах була значним кроком вперед у порівнянні з географічною й антропологічною класифікаціями.

Ключові поняття: антропологічна класифікація, раса, антропогенез, моногенічна теорія походження людства, полігенічна теорія походження людства, етногенез, культурогенез, господарсько-культурний тип, етнолінгвістична класифікація, етнічна батьківщина, релігія, політеїстичні і монотеїстичні релігії, релігійна структура населення.

Контрольні питання

1. Які основні особливості антропологічної класифікації, її використання в етнологічних дослідженнях? Співвідношення категорій раса і етнос.
2. Охарактеризуйте географічну класифікацію народів.
3. Антропологічна класифікація, її особливості. Наведіть приклади расових теорій.
4. Дайте класифікацію народів за господарсько-культурними типами.
5. Охарактеризуйте господарсько-культурні типи.
6. Особливості етнолінгвістичної (мовної) класифікації народів.
7. Співвідношення понять “етнічна спільність” і “мовна спільність”.
8. Мова і концепції її походження.
9. Назвіть сучасні мовні сім'ї. Охарактеризуйте мовну сім'ю, до якої належать українці.

Література

1. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. – 1993. – Вип. 26-27. – С. 44-78.
2. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 97-102.
3. Етнічна історія давньої України / НАН України. Інститут археології. – К., 2000. – 280 с.
4. Зубов А.А. Проблемы термина “раса” и расовых классификаций в современной физической антропологии // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 1. – С. 16-23.
5. Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – Изд. – 2-е, испр. и доп. – Л.: Издательство Ленинградский университет, 1991. – 168 с.

де глечики розписані в три яруси (земля, повітря, небо) з відповідними трьом стихіям символами (коріння дерев, потоки дощу, сонце, місяць). На *трипільських кубках відтворений увесь хліборобський цикл*: іде дощ, падає в землю зерно, проростає колос, виростає до неба, відривається від землі.

Трипільці мали уявлення про чотири сторони світу (кола з рівнобічними хрестами), поняття про безкінечний плин часу (трипільська хвиля, “меандр”), наявність центру світобудови, навколо якої обертається орнаментальний всесвіт. У них існував календар, про що свідчать зображення місяця в різних фазах, а також відкриття археологами трипільської обсерваторії поблизу с. Казаровичі на Дніпрі, яке датують V тис. до н.е.

У релігії трипільців чільне місце належить *Богині-Праматері*, статуетки якої характерні для всього європейського населення того часу. Зріла жінка в позі “родючості” зі складеними на животі руками, ромб з чотирма крайками (символ родючості), чи змія, що обвиває спіраллю живіт або груди Богині, – типовий малюнок на цих скульптурах. У глину цих скульптур обов'язково додавали зерно. Часто Богиня сидить на такому ж глиняному кріслі у вигляді бика. На поселенні *Майданецькому* знайдена скульптура матері з дитиною, яку вона тримає біля грудей. Чоловічі скульптури з києм (жезлом) у руках. Зображення тварин також знаходять дуже часто: ведмідь, який тримає миску для пожертв (вірогідно, культова статуя), бик, корова, вівця, баран. Малюнок собаки в динамічній, ніби летючій позі, поруч з колоссям чи деревом, свідчить про його функції охоронця.

Культові споруди трипільців – це громадські храми, які мали два вівтарі з багатством різноманітних зоо- та антропоморфних скульптур та розписного посуду, дрібні глиняні фігурки (кульки, конуси, кубики тощо), які, вірогідно, використовувались для магічних ворожінь. Такий храм розкопано біля с. Конівка. Кожна хата, окрім цього, мала свій домашній вівтар у формі рівнобічного хреста чи кола, прикрашеного спіральним орнаментом.

В III тис. до н.е. у трипільському мистецтві спостерігається значне збільшення стилів і символів, що поступово призводить до формування локальних різновидів Трипільської культури. Таким чином через втрату однорідності втрачається цілісність Трипільської культури. Зникнення основних рис Трипільської культури та поява у ранньому бронзовому віці нових культур, у яких не було яскравих “трипільських” слідів, призвели дослідників до певного розпаду при вивченні цієї проблеми суто археологічними методами. Це, звичайно ж, не означає, що Трипільська культура зникла безслідно, вона розчинилася в черговій хвилі етногенетичних процесів, залишивши

праці, зброї, предметів побуту, одягу, будівництво. У трипільців працювали майстерні з обробки каменю, кременю, виготовлення посуду, тканин, великих дерев'яних саней.

Кераміка плоскодонна з орнаментом (чорна, жовта та червона фарби), виготовлялася без гончарного круга, а випалювалася в двоярусних горнах, розписувалась білою, червоною та чорною фарбами. Найбільша гончарна майстерня (гончарний центр, де виготовляли вироби на експорт) виявлена в с. Жванці Хмельницької обл. Тут було 8 двоярусних горнів, оточених валом і ровом.

Існували також осередки металургії. Сировину завозили з Балкан, Трансильванії, Анатолії, Кавказу. Це свідчить про широкі міжнародні стосунки трипільців і розвинуту торгівлю.

Ткацтво трипільців можна дослідити завдяки залишкам напівспалених чи обгорілих шматків полотна, відбитків тканин на глині, а також численних знахідок глиняних підвісок до ткацьких верстатів, що дало змогу реконструювати трипільський ткацький верстат. Нитки пряли рослинні чи вовняні з допомогою дерев'яного веретена з глиняним пряслицем. Кістяні й срібні веретена з'явилися значно пізніше – у скіфів. Припускають, що в ткацьких виробках переважали ромбовидні узорі – символіка родючості поля (пізніше розвинуті в українській плахті).

На думку багатьох вчених, трипільці започаткували більшість сільських поселень у місцях, де вони існують і досі. Вони ж і культивували наші українські землі, впродовж кількох тисячоліть займаючись не просто землеробством, але й відвойовуючи в природи все ширші ділянки землі й підготовляючи їх до засіву (вирубання лісу, спалювання, переорювання тощо). Саме в *мідному віці відбувся перехід від мотижного до орного хліборобства*. На поселеннях трипільців знаходять сотні серпів, відшліфованих працею до дзеркального блиску. Священне значення хліба увійшло в ментальність місцевого населення і, безперечно, успадковане слов'янами від попередніх поколінь.

Про хлібну магію трипільців довідуємося за знайденим святилищем аграрного культу, де представлені скульптурки багатьох Богинь чи жриць хлібного ритуалу. Зерно або борошно додавали до глини ритуальних горщиків, для обмазки жител і храмів. Семантика їх орнаментальної символіки, як і сам факт виготовлення, пов'язані з культом родючості (стилізовані глиняні жіночі статуетки).

Центральне місце у віруваннях давніх землеробів займав культ родючості у різних його обрядових проявах. Трипільці мали добрі знання про будову Всесвіту, які відображені в трипільській кераміці,

6. Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-культурные общности // Советская этнография. – 1955. – № 4. – С. 3-17.
7. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – 2-е вид., стереотипне. – К.: “АртЕк”, 2004. – 304 с.
8. Лурье С. Историческая этнология. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
9. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993. – 200 с.
10. Пономарьов А.П. Українська етнографія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – 315 с.
11. Тайлор Э. Первобытная культура / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
12. Токарев С.А. Введение // Основы этнографии / Под ред. С.А. Токарева. – М., 1968.
13. Чебоксаров Н.И., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. 2-е изд. – М., 1985.
14. Этимология. – М.: Наука, М, 1967; 1968.
15. Юрій М.Ф. Етнологія. Навчальний посібник. – К.: “Дакор”, 2006. – 356 с.
16. Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М., 1983. – 703 с.

Тема 4

ЕТАПИ ЕТНОКУЛЬТУРОГЕНЕЗУ І АНТРОПОГЕНЕЗУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

- 4.1. Етнокультура як етнозберігаючий чинник
- 4.2. Антропогенез, етногенез і культурогенез
 - 4.2.1. Антропогенез, етногенез і культуро-генез як наукові поняття
 - 4.2.2. Поняття етнічної батьківщини
- 4.3. Основні етапи етнокультурогенезу на території України

4.1. Етнокультура як етнозберігаючий чинник

В етнології і суміжних з нею науках достатньо широко використовується термін “культура”²¹, тлумачення якого багатозначне і залежить від сфери застосування. Найбільш загальне філософське визначення: культура все те, що створено людиною на відміну від того, що створено природою. З часом під культурою стали розуміти визначений рівень технічних досягнень, соціальної організації, розвитку письмової літератури і мистецтва і т.п. Така дефініція культури вплинула на появу расистського протиставлення західноєвропейських “культурних” народів (спадкоємців досягнень античних Рима і Греції) всім іншим, “некультурним”, “малокультурним” народам.

У сучасній науці існує близько 200 визначень культури. Практично усі визначення культури єдині в одному, що це характеристика чи спосіб життєдіяльності людини, а не тварин. Культура – основне поняття для позначення особливої форми організації життя людей, тому найчастіше під “культурою” розуміють сукупність вироблених даним етносом явищ і об’єктів матеріального і духовного життя, що є його специфікою, знаходить відображення в мові і відрізняє один етнос від іншого. Тому вчені розрізняють

²¹ Культура від лат. cultura – оброблення, виховання, шанування, освіта, розвиток. Поняття культура вперше запропонував Марк Тулій Цицерон для визначення філософії, як “культури розуму”.

Київщині, що дало початок дослідженням трипільської культури. В 1899 р. він відкрив три безкурганних поховання зарубинецької культури (III ст. до н.е. – II ст. н.е.), а 1900-1901 рр. – поселення черняхівської культури (II-VI ст. н.е.), що належать до ранньослов’янського періоду.

Археолог В. Городцов теж проводив дослідження культур бронзового віку. В 1901-1903 рр. на Сіверському Донці він відкрив поховання та виділив три культури цієї доби: ямну, катакомбну та зрубну.

Населення *трипільської доби* здійснює обробку міді методом холодної ковки (мідні копальні на Донбасі). Хоча у побуті ще довго користувалися кам’яними сокирами, оскільки мідь була м’якою і дорогою. Відбувається поступовий перехід від мотичного землеробства (поява рала) до ранніх форм орного з використанням тяглової сили бика. Переважало вирощування великої рогатої худоби, можливо молочного напрямку, розведення свиней. Знахідки археологів дозволяють встановити, що трипільці вирощували пшеницю-двозернянку, ячмінь голозерний, овес, просо, горох. Були відомі чисті посіви, поля використовувались тривалий час, землеробство було польовим. Займалися садівництвом. Приселищний характер тваринництва, яке може бути охарактеризоване як інтенсивне, на базі розвиненого землеробства. Зростає продуктивність праці, а це призводить до появи примітивних форм обміну та торгівлі, розвитку майнової диференціації і формуванню територіальної общини.

Будівлі трипільців були глинобитними. Як пише О.Г. Колесников у процесі їх зведення вогонь як технологічний фактор не використовувався. Будівлі (розписані червоно-чорними узорами) часто були двоповерхові (перший поверх був господарський для зберігання припасів та утримання тварин, другий – житловим, де знаходилися кімнати малих сімей). Площа таких житлово-господарських комплексів становила від 60 до 200 і більше квадратних метрів.

Створюються гігантські *протоміста* з кількістю населення до 15-20 тис. чол. У місті були утворені вулиці та квартали. У центрі поселення знаходилася площа для громадських зборів, навколо неї концентричними колами розташовувались глиняні будинки. Найбільші протоміста трипільців виявлено в межиріччях Південного Буга й Дніпра: Таллянки (450 га), Майданецьке (250 га). Всього розкопано близько 30 великих протоміст. Для трипільців характерний екстенсивний характер розвитку господарства. Відбувалася *міграція поселень* через виснаження землі кожні 50-100 років.

Громадські та домашні ремесла охоплювали виробництво знаряд

поступово сприяло соціальному розшаруванню та диференціації населення. Вирощували ячмінь, просо, овес, боби.

Наприклад, український археолог М. Чмихов *ототожнював найдавніших пращурів слов'ян з людністю бронзового віку* (III тис. до н.е.). Він відносить до них представників *Тшинецької культури* Лісостепу, Полісся, Білорусі, Польщі. Його в цьому плані підтримають і мовознавці, які також вважають ці племена мовними предками слов'ян.

Залізний вік з рубежу II й I тисячоріч до н.е. *Ранній залізний вік* (XI ст. до н.е. – IV ст. н.е.) в Україні ознаменувався *другим суспільним поділом праці – відокремленням ремісництва від землеробства*. Це час існування скіфо-сарматської культури та античних міст-держав (Ольвія, Феодосія, Пантікапей) у Північному Причорномор'ї. Ознаки періоду: значні міграції населення, посилення торгівельних зв'язків, становлення приватної власності, майнова диференціація, сім'я – господарська одиниця, поява територіальної общини.

Треба зазначити, що кожна нова епоха відрізняється новою системою господарських форм, відбитих в археологічному матеріалі. Однак вона настає не одночасно на всьому просторі, заселеному людиною. Кожному з цих періодів відповідає визначений фізичний тип людини: архантропи (пітекантроп, синантроп та ін.) у дольдовиковий період, палеоантропи (неандертальська людина) у льодовиковий і неолітичний, сучасні люди (*Homo sapiens*), що формуються наприкінці льодовикового періоду в пізньому палеоліті.

Про етнічні особливості давнього населення України, як і багатьох інших країн світу в науці немає певних відомостей, окрім описів антропологічних рис і епохальних типів людей, якими займається палеоантропологія.

5.2. Трипільський етнос (з кінця VI до початку III тисячоліть до н.е.)

Період *енеоліту* (мідно-кам'яна доба) пов'язаний з появою трипільської цивілізації на теренах України. Племена трипільців заселяли територію сучасних Румунії (культура Кукутені від назви поселення), Молдови, України (Побужжя, Київщина, Лівобережжя). Ареал поширення – 190 тис. кв. км. В Україні знайдено понад 1000 трипільських пам'яток.

Ще в 1893 р. археологом Вікентієм Хвойко було відкрито поселення енеолітичної (мідно-кам'яної) доби біля с. Трипільля на

матеріальну і духовну культури (табл. 4.1).

Однак більшість дослідників визначають культуру як:

- 1) систему позабіологічних способів оформлення різних видів людської діяльності;
- 2) сукупність культурних надбань кожного з народів.

Таблиця 4.1

Матеріальна і духовна культура

Матеріальна культура	Духовна культура
Об'єкти (предмети, речі), що матеріально існують у просторі у визначені тимчасові періоди, як ось: знаряддя праці, поселення, житло і господарські будівлі, їжа (сюди ж входять культурні рослини і домашні тварини), одяг і прикраси, засоби транспорту і зв'язку	Вироблена колективним розумом людей уся система виробничих навичок, народних знань про навколишню природу, традицій і звичаїв (пов'язаних з господарським, соціальним і сімейним життям людини), різних видів мистецтв, народної творчості, релігійних уявлень і вірувань, свят

Крім того, культура має етнозберігаючу функцію (рис. 4.1), вона допомагає усвідомити належність людини до певної етнічної спільноти.

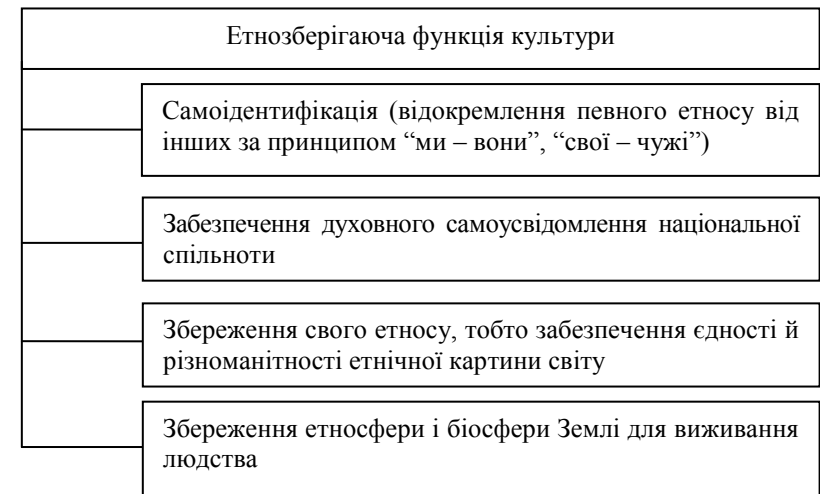

Рис. 4.1. Етнозберігаюча функція культури

Історія культури тісно пов'язана з процесом *соціоантропогенезу*, тобто виникнення й розвитку людини і суспільства. Культура твориться людиною і культура ж творить (окультурює) саму людину. Історично першою формою людської свідомості є її родова свідомість, тобто уявлення про єдинокровне походження певного роду від спільного предка (*тотемізм*²²). Тобто культура є продуктом діяльності “культурного героя” того чи іншого етносу, який не обов'язково виступає як родоначальник, але є яскравим представником свого етносу і здійснює якісь подвиги для свого народу. Наприклад, у греків це – Прометей, у германців і скандинавів – Один, у давніх шумерів – Гільгамеш, в євреїв – Мойсей і т.д. Тому кожний народ має свою міфологему божественного походження етносу, своє священне значення окремих етнічних символів.

Таким чином, етнічна культура²³ виникає природним шляхом, у межах певної етнічної території. У процесі життєдіяльності етносу його природна культура зазнає еволюційних змін (шліфується, збагачується, вдосконалюється) і стає засобом самозбереження етносу.

Так, вивчення автором особливостей державного регулювання життєдіяльності селянської общини на півдні України в другій половині XIX століття говорить про те, що різні народи освоюють свої земельні угіддя різними, несхожими один на одного способами. На півдні України в українських селян, як до реформи 1861 року, так і після реформи, існувала система подвірного землеволодіння. У російських селян “община була більш стійкою, активною господарською одиницею. І ці риси її збереглися серед переселенців на півдні України”.

З погляду етнології цей історичний факт говорить про те, що кожна етнічна культура має свої особливості, має свою власну логіку розвитку. Тобто для кожної культури є те, що має принципове значення і ніколи не змінюється, або міняється лише в особливих випадках, і те, що є другорядним і може легко модифікуватися. Можна погодитись з антропологом Едвардом Холлом, який писав, що “немає іншого шляху пізнання культури, крім як вивчати її, як вчать мову”. Тобто вивчати етнічну культуру – це вивчати сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених певним етносом впродовж його історії.

²² Тотем (з індіанської алгонкінської от-отем – його рід) – тварина чи рослина, що є об'єктом культури етнічної спільноти (роду, племені) як його родоначальник і охоронець. Знак належності до певного роду.

²³ Етнічна культура – це локальне явище цілісного процесу світової культури (локальний з лат. Locus – місце, отже місцевий, “той, що не виходить за визначені межі”).

осілого способу життя; приручення свійських тварин (бика, вола, свині, вівці, кози), використання їх тяглової сили (примітивний наземний транспорт); поліпшення умов життя та неолітичний “демографічний вибух”. Початок *використання зернових культур*. Найдавнішою культурою є ячмінь, пізніше почали вирощувати просо, овес, жито. Розвиток судноплавства. *Суспільна організація*: родоплемінний лад, перехід до *патріархату*, зародження інститутів родової влади. Зростання ролі парної сім'ї. Поява землеробських та скотарських культур.

Енеоліт (мідно-кам'яна доба) 4 000-3 000 років до н.е. тому. Обробка міді методом холодної ковки. Поступовий перехід від мотижного землеробства до ранніх форм орного з використанням тяглової сили бика. Поява рала, печі (землеробські культури), приручення коня, колісний транспорт, удосконалення зброї (кочівницькі культури). Також в енеоліті з'являються примітивні форми обміну та торгівлі, розвивається майнова диференціація і починає формуватися територіальна община, зароджується *трипільська культура*, яка займала територію сучасних Румунії, Молдови, України.

В енеоліті відбувається перехід до патріархату і зародження міжплемінних об'єднань. *Основні заняття населення*: зернове землеробство, використовували рало; вирощували пшеницю, просо, ячмінь, городницькі культури; займалися садівництвом; приселищний характер тваринництва; поява мідних знарядь праці при домінуванні кам'яних; розписна плоскодонна *кераміка* з орнаментом (чорна, жовта та червона фарби); знайдені сліди розвинутого обміну із сусідніми племенами; у духовній сфері домінували символи родючості, добробуту (стилізовані глиняні жіночі статуетки).

Доба бронзи 3 000-1 000 років до н.е. Період бронзи (сплав міді й олова) в Україні припадає на II – початок I тис. до н.е. Бронзові знаряддя праці співіснували разом з кам'яними. Розвиток металургії. З бронзи виготовляли сокири, серпи, мечі, вістря для стріл та списів. На території України знайдено 10 бронзоволиварницьких майстерень (*Донбас, Карпатсько-Дунайський регіон*). У цей період відбувається *перший суспільний поділ праці – відокремлення скотарських племен від осідлих* (землеробських). Цьому процесу сприяли соціально-економічні та природно-географічні фактори.

У *степовій зоні* України в II – на початку I тис. до н.е. виділяють такі археологічні культури кочівників: *ямна* (Південне Правобережжя), *катакомбна* (Південь України), *зрубна*. Назви даних культур пов'язані з типом поховання. У *лісостеповій зоні* виділяють культуру *шнурової кераміки*. З'являється орне землеробство (використання рала), яке

праці (голки, шила, шкребки) використовувалися для обрізання шкіри й шиття одягу.

Зароджується мистецтво, яке відображало світогляд і духовні потреби давніх людей. Мисливські племена пізнього палеоліту мали свої культурні здобутки: календар, орнаментика, прикраси, знаряддя праці, одяг, житло. Археологічні знахідки на Подніпров'ї вказують на те, що головною культурною пам'яткою цього часу вважається жіноча статуетка, де гола жінка зображена в позі своєрідної медитації (моління): руки складені на животі, голова схилена вниз (цей магічний обряд в Україні дожив аж до початку ХХ ст.) Такі статуетки, виготовлені переважно з кістки мамонта, їхніх ікол, каменю, або вирізьблені на скелях, передають спокій, характерний при чаруванні чи іншому обрядодійстві.

За добу *пізнього палеоліту* (в епоху *мадлен*) виробляється мовне поле індоєвропейців: мовотворення, відмінювання, порядок слів у реченні, часи дієслова та ін. Родові групи в той час уже називалися за ім'ям матері, яка стереже вогнище роду. *Суспільна організація*: родо-племінний лад, *матріархат*. Відбулося зародження етнокультурних областей.

Мезоліт (середня кам'яна доба) 10 000-6 000 років тому. Відступ льодовика призводить до зміни екологічної ситуації. Великі тварини вимирають. Змінюються методи полювання. З'являються металеві знаряддя (*лук із стрілами*). Мікролітична техніка обробки каменю. Інструменти для обробки дерева (сокира, тесло). Знаряддя з вкладишами з крем'яних пластин (ножі, кинджали, списи). Ширше починають використовувати кістку, ріг. Початок *рибальства* (гарпуни, сіть, гачок). Зникнення великих тварин, зростання населення, масове винищення дичини внаслідок появи лука та стріл зумовили кризу мисливського господарства. У цей період зростає роль рибальства та збиральництва, розпочинається *приручення тварин*, зокрема, собаки та свині. На теренах України налічується близько 1 тис. стоянок мезоліту.

Неоліт (нова кам'яна доба) – 6 000-4 000 років тому. Головним змістом цього періоду є т. зв. "*неолітична революція*" – перехід від привласнюючих форм господарювання (мисливства, збиральництва) до відтворюючої системи господарської діяльності (землеробства, скотарства). Новим етапом є *неолітична культура*, коли розвиток хліборобства зробив людину незалежною від наслідків полювання.

Основні риси: нові способи виготовлення знарядь праці (шліфування, пиляння, свердління); нові види виробництва (виготовлення *керамічного посуду, прядіння, ткацтво*); перехід до

Кожний етнос створює свою етнічну культуру, яка залежить від території існування етносу, природи своєї землі, національної свідомості, стереотипів національної поведінки (національного характеру, звичаїв, традицій), свого біологічного, антропологічного типу, традиційного способу життя, мови, етнічної релігії і т.д. (рис. 4.2).

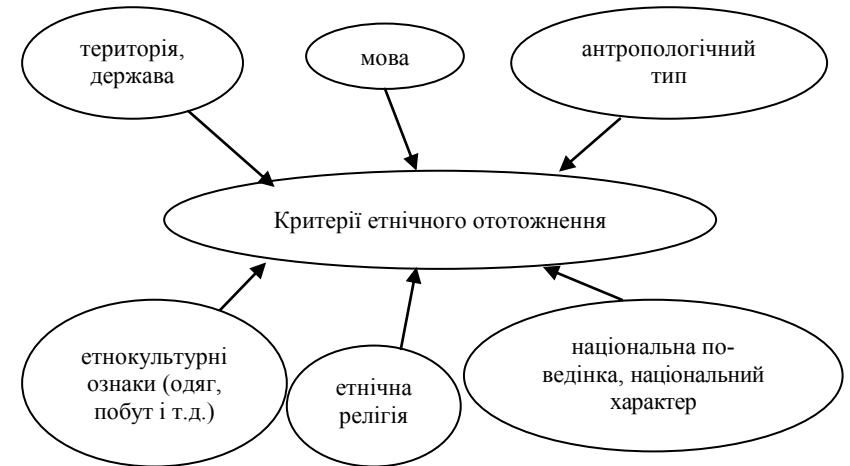

Рис. 4.2. Критерії етнічного ототожнення

Існування етнічної культури етносу цілком пов'язано з існуванням етносу, його *етногенезом* (походженням). Етнокультура – це своєрідний генератор життя етносу.

Однак іноді етнічна культура виходить за межі своєї етнічної території, змішуючись з іншими культурами, вона перестає бути етнічною і стає глобальною (інтернаціональною) культурою. На думку Галини Лозко такі тенденції "можуть розвиватися до певної критичної межі, коли в рух приводяться інші природні механізми регуляції етнонаціональних процесів. Коли виникає загроза буттю певного етнічного світу, тоді з'являється поштовх до вирішення життєво необхідної проблеми етнокультури". Тому вона вважає, що посправжньому високій етнокulturі немає потреби виходити за межі свого етносу і нав'язувати свої етнокультурні зразки іншим народам. Водночас, бажання народів знайомитись із етнічними культурами інших народів є природним, що аж ніяк не означає запозичення чужих культурних надбань, а тим більше знищення своїх власних на угоду чужим культурам. Запозичується від інших лише те, що зрозуміле, близьке ідейно, естетично й етично.

Тому великого значення набуває вивчення міжкультурної адаптації, яка розуміється як складний процес, завдяки якому людина досягає відповідності (сумісності) з новим культурним середовищем, а також результат цього процесу. Звичайно виділяють внутрішню сторону адаптації, що виражається в почутті задоволеності і повноти життя, і її зовнішню сторону, що виявляється в участі індивіда в соціальному і культурному житті нової групи.

4.2. Антропогенез, етногенез і культурогенез

4.2.1. Антропогенез, етногенез і культурогенез як наукові поняття

Дослідження процесу формування етносів, встановлення споріднення тих або інших етнічних груп, за допомогою даних палеонтології, археології, антропології й лінгвістики дає можливість вирішити питання про походження етносів, простежити процеси й результати міжетнічних відносин, взаємодію антропологічних, лінгвістичних, історичних, господарських, культурних, демографічних, політичних та інших факторів. Основні заняття й соціальна організація відповідають на запитання про характер виробництва етносу й особливості, що виникають на його основі, виробничих відносинах у різних суспільних структурах. Тобто *етногенез* – це походження якогось народу (етносу), генезис²⁴ типу знаряддя праці або житла, походження певного весільного обряду або культу.

Однак, перш ніж розглядати *етногенез* (походження етносу), більш докладніше розглянемо сучасні наукові погляди на походження самої людини, тобто *антропогенез*²⁵ – процес еволюційного формування фізичного типу *Homo sapiens*, становлення його як біологічного виду в рамках *соціогенезу* – процесу становлення суспільства.

Перша обґрунтована концепція антропогенезу від високорозвиненої людиноподібної мавпи належить Ч. Дарвінові. Який у 1871 р. навів численні докази тваринного походження людини: порівняльно-анатомічні, фізіологічні, ембріологічні, порівняльно-патологічні, геологічні, археологічні. Дарвін зробив два висновки: перший – людина походить від древньої людиноподібної мавпи, другий – природний

²⁴ Генезис (з грецьк. – народження, походження, джерело) в етнології застосовується для виявлення джерел і походження самих етносів, а також явищ й об'єктів культури.

²⁵ Антропогенез (з грецьк. antropos – людина і henetis – виникнення) – процес виникнення і формування фізичного типу людини, розвитку її трудової діяльності, мови, а також суспільства.

переує наступній, *шельській* епосі (названій, як і ряд інших, по характерній стоянці, у даному випадку, у Франції).

Хронологічна довжина дошельської епохи визначається відрізком часу від появи *homo habilis* до появи пітекантропа, приблизно від 2 млн років до 400 тис. років до нашого часу, тобто більше мільйона років. Таким чином, дошельська епоха тривала більший період, ніж вся інша історія людства.

Перша людина на території України з'явилась – 1 млн рр. тому³⁶ (В 1871 р. у с. Гінці на Полтавщині відкрито першу палеолітичну стоянку. Найдавніші стоянки – Королеве і Рокотово на Закарпатті). Племена, які залюднювали Європу з часів *палеоліту* заклали початок протоевропейської культури. Для цього часу характерні кам'яні знаряддя праці ударної дії (скребла, рубила). Їх виготовляли з кременя, обсидіану. Первісні люди збирали: ягоди, коріння, гриби, молюски. Ці продукти складали значну і навіть велику частину їжі людини.

Суспільною організацією було *первісне стадо* (примітивне суспільство), початковий період первісного ладу. Колективу людей легше було добувати їжу, захищатися від диких звірів. Основні заняття населення: *мисливство й збиральництво*.

Ашельська епоха – 700 000-100 000 років тому (у кінці цієї епохи люди почали використовувати *вогонь*, тому перша релігійна ідея і служба – вогнепоклоніння: Богові треба принести жертву, щоб отримати тепло, їжу, світло).

Мустьєрська епоха – 100 000-40 000 років тому.

Верхній (пізній) палеоліт – 40 000-10 000 років до н.е. (У добу пізнього палеоліту (*доба оріньяк* – 40-35 тис. рр. тому) з'являється тип сучасної людини т. зв. *кроманьйонець* або *Homo sapiens* – людина розумна). Наступ льодовика, межа якого проходила південніше межі сучасних України і Білорусі, стимулював розвиток людини. Поява *первісної релігії* (тотемізм, анімізм, магія, фетишизм), поховальних обрядів, більш-менш постійного житла (з дерева, кістки). Вдосконалюється техніка обробки каменю (знаряддя з вкладишами, списометальний пристрій). Основне заняття населення: *загінне полювання* на мамонтів, бізонів, диких коней. На терені України знайдено близько 800 стоянок доби пізнього палеоліту: села Пушкарі на Чернігівщині, Мізин на Десні, Гонці на Полтавщині, Костенки на Вороніжчині та ін. Житла у вигляді напівземлянок іноді досягали величезних розмірів – на 50 і навіть 100 осіб з кількома вогнищами в ряд. Меблі (столи і стільці) робилися з бивнів мамонта. Знаряддя

³⁶ Що стосується появи першої людини (австралопітека), то вона з'явилася близько 3 000 000 років тому, тобто в Олдувайську епоху – 3 000 000 – 700 000 років.

Тема 5

ЕТНОЛОГІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПРО ДАВНІХ МЕШКАНЦІВ

- 5.1. Палеолітичне і неолітичне населення
- 5.2. Трипільський етнос (з кінця VI до початку III тисячоліть до н.е.)
- 5.3. Арійська суперетнічна спільнота (III-II тис. до н.е.)
- 5.4. Кіммерійський етнос

5.1. Палеолітичне і неолітичне населення

Можна погодитись з Г. Лозко, яка в своїй книзі “Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект”, вказує на те, що “етнокультурна сфера на теренах України виникла, формувалась і розвивалась на споконвічно українських землях, насамперед, як культура аборигенного (автохтонного) населення, вона є продуктом його кількатисячолітньої діяльності”.

Проблема періодизації³⁵ первісної історії є дуже складною. Безупинно зростаюча нерівномірність історичного процесу і розбіжність у часі різних змін (у природних умовах, господарстві, фізичному вигляді людини, техніці виготовлення знарядь) не дозволяють застосувати який-небудь єдиний принцип розподілу на епохи. Найбільш стійкою в різних дискусіях виявилася археологічна періодизація, заснована на еволюції знарядь праці (розходження в техніці обробки каменю), яка постійно потребує додаткових характеристик природи, фізичного вигляду людини, соціальної структури суспільства й ін.

У найзагальнішому вигляді ця схема така: *кам'яний вік, вік міді і бронзи, залізний вік*. Кам'яний вік підрозділяється більш детально на великі періоди й окремі епохи, які археологи називають місцями перших розкопок. Розглянемо більш докладніше цю періодизацію.

Палеоліт (давня кам'яна доба) поділяється на кілька епох. Перша археологічна епоха одержала назву *дошельської*. Це означає, що вона

³⁵ Періодизація – розподіл історії людства на великі, що істотно відрізняються одна від одної, епохи.

добір був основним фактором антропогенезу.

Еволюція загону приматів має багатомільйонну історію розвитку, починаючи з перших приматів, які знайшли притулок від ворогів на деревах. Еволюція приматів на деревах сформувала характерні для даного загону особливості, такі як: п'ятипала кінцівка, шкірна чутливість, стереоскопічний гострий зір, великий і складний мозок (див. додаток).

Сучасна антропологія має у своєму розпорядженні багато палеоантропологічних, археологічних і геологічних даних, що дозволяють простежити хід антропогенезу. Аналіз інформації дозволив умовно виділити чотири стадії еволюції людини:

1. *Австралопітеки* (попередники людини).
2. *Пітекантропи* (найдавніші люди, архантропи).
3. *Неандертальці* (древні люди, палеоантропи).
4. *Людина сучасного типу* (неоантропи).

У сучасній науці існує наступна класифікація гомінід (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Родина	Підродина	Рід	Вид
Hominidae – гомініди,	Australopithecinae – Австралопітеки	Australopithecus – Австралопітек	A. afarensis – А. афарський A. africanus – А. африканський A. robustus – А. міцний A. boisei – А. бойсов
	Homininae – люди	Homo – людина	H. habilis – Людина вміла H. erectus – Людина прямоходяча H. sapiens – Людина розумна H. sapiens neanderthalensis – Людина неандертальська H. sapiens sapiens – Людина розумна, розумна

Процеси антропогенезу – розвитку виду *Homo sapiens* – згідно з даними археології, палеонтології і геології почалися десь у давньокам'яному віці, тобто 3-2 млн років тому, і закінчилися 40-30 тис. років тому. Палеонтологічні дослідження давніх людей (на сході й півдні Африки) дозволили зробити висновок, що перші люди з'явилися на Землі близько 2-3 млн років тому (у районі південно-західного краю озера Туркана в Кенії виявлений фрагмент плечової кістки, вік якої близько 4 млн років), тоді як, згідно з біблією, світ і людина були створені Богом Ягве десь 6 тис. років тому). Однак, сучасні наукові факти свідчать про те, що наша планета Земля була створена близько 5 або 4,5 мільярдів років.

Попередники людини *австралопітеки* (з лат. Australis – південний і грець. Pithekos – мавпа) з'явились 2 млн років тому. Вони мало відрізнялися від вищих мавп, але вже були прямоходячими. Існувало два види австралопітеків. *Австралопітек масивний* являв собою істоту з довжиною тіла в 150-155 см. і вагою близько 70 кг., череп масивний, щелепи сильні, зуби великі. Жив поблизу лісів. *Австралопітек “африканський”*, його ще називають граціозний (граційний), був більш прямоходячим, ніж масивний.

Наприклад, *австралопітек “Люсі”*, кісткові останки якого знайдені в Ефіопії і Танзанії і датуються 2,8-3,6 млн років, мав довжину тіла близько 105-107 см, а вагу не більше 27 кг. Самець мав довжину тіла від 130 до 150 см і вагу приблизно 35-45 кг. Він був прямоходячий, жив сімейними групами на всій території Східної Африки. Об'єм його мозку становив 400-500 см³.

Австралопітек африканський (“africanus”), об'єм мозку якого також досягав 400-500 см³. Він мав довгі руки, довжину тіла близько 120 см, а вагу близько 40 кг. Форма зубів свідчить про всеїдність, жив суспільними групами.

Нашадком австралопітека африканського (*“africanus”*), можна вважати *австралопітека міцного (robustus “робістус”)*, який мав об'єм мозку 530 см³, але не залишив після себе великого потомства.

Людина вміла (“homo habilis”) – це перший відомий вид, що відноситься до сімейства людей. Він використовував знаряддя праці і об'єм його мозку досягав 600-800 см³.

Далі *“homo erectus”* – *“людина прямоходяча”*. Це *пітекантропи* (з грець. pithekos – мавпа і anthropos – людина) – найдавніші викопні люди (архантропи). Вони жили в ранньому палеоліті (від 600 тис. до 200 тис. років тому). Кісткові останки знайдені в Азії, Європі й Африці. Це був перший вид людини, який порівняно широко розселився планетою, колонізував Близький Схід і Середній Схід аж

Контрольні питання

1. Які основні фактори етногенезу?
2. Назвіть основні напрями і форми етногенезу?
3. Охарактеризуйте теорію антропогенезу.
4. Етногенез та основні етапи етнічної історії народів Півдня України до н.е.
5. Концепції етногенезу слов'ян. Основні етапи етнічної історії слов'ян.
6. Дайте характеристику етногенезу українського народу.

Література

1. Баран В.Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. – К.: Київська академія Євробізнесу. Інститут археології НАН України. – 1994. – С. 5-13.
2. Бідзя В.І. У пошуках прабатьківщини слов'ян // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. – К.: Київська академія Євробізнесу. Інститут археології НАН України. – 1994. – С. 13-18.
3. Грушевський М. Очерк історії українського народу. – К.: Либідь, 1990. – 400 с.
4. Євтушенко О.Н. Особливості державного регулювання життєдіяльності селянської общини на півдні України в другій половині XIX століття // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 44. Вип. 31. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 147-151.
5. Историческая этнология. 1-е изд. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
6. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наумко, Л.Ф. Артюр, В.Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
7. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – 2-е вид. стереотипне. – К.: “АртЕк”, 2004. – 304 с.
8. Мала енциклопедія етнології. – К.: Генеза, Довіра. – 1996. – 942 с.
9. Мейтленд Иди. Недостоящее звено / Пер. с англ. И. Гуровой. Ред. и предисл. Ю.Г. Рычкова. – М.: Мир, 1997. – 159 с.
10. Юрій М.Ф. Етнологія. Навчальний посібник. – К.: “Дакор”, 2006. – 360 с.

Сюди також треба додати дані археології³³, яка вивчає археологічні культури³⁴, які дають підставу впевнено говорити, що відбувалося в давні часи.

Наприклад, пам'ятки археологічної культури на території України свідчать про те, що в V-VII ст. почалася консолідація слов'янських літописних племен: *білих хорватів, уличів, тиверців, полян, деревлян, волинян, дреговичів, сіверян*, яка завершилася в X ст. утворенням держави Русь (Київська Русь) зі столицею у Києві.

Крім того, можна використати дані лінгвістики, яка вказує на етнокультурне оточення формування будь-якого етносу. Так, наприклад, формувалися окремі слов'янські етноси зі своєрідними мовами. Так, відзначаючи численні паралелі української лексики в сербохорватській та лужицькій мовах (вижити, вабити, гай, гинути, голота, гуска, злочин, квочка, корисна, лягти, людство, напад, сукня, торба тощо), лінгвісти пояснюють це тим, що слов'янська людність на своїй батьківщині між Карпатами і Прип'яттю на час розселення в V-VII ст. розмовляла мовою, багато в чому схожою на українську. Тобто українська мова зберегла багато архаїчних загальнослов'янських елементів, значна частина яких стала для неї визначальними. Це сталося через те, що прабатьківщина слов'ян зв'язана з територією сучасної України (Волинь, Прикарпаття, Поділля, Південне Полісся, Київщина).

Таким чином, усі ці приклади дають можливість стверджувати, що в V-VII ст. почався етап формування східнослов'янських народів (про це говорить відмінність етнокультури слов'янського населення України в давньоруську епоху від етнокультур слов'ян на землях Росії та Білорусі), на базі яких пізніше на рубежі III і IV чвертей I тис. н.е. буде сформована українська етнологічна ніша, після чого почнеться процес генезису власне українського народу.

Ключові поняття: культура, матеріальна і духовна культура, етнозберігаюча функція культури, соціоантропогенез, тотемізм, етногенез, антропогенез, *Homo sapiens*, соціогенез, стадії еволюції людини, австралопітек, пітекантроп, синантроп, неандерталець, кроманьйонець, теорії походження людства: моногенічна і полігенічна, етнічна фузія, етнічна консолідація, етнічна асиміляція, етнічна конвергенція, міжетнічна інтеграція, етногенетична міксація, етнічна парципація, етнічна батьківщина, етнополітичний організм, субетнос, діаспора, археологічна культура.

³³ Археологія – наука, що досліджує пам'ятки найдавнішої матеріальної культури людства.

³⁴ Археологічною культурою називається сукупність пам'яток матеріальної культури, що відносяться до певної території й певної епохи та мають спільні особливості (у формах громадського життя, в знаряддях праці, житлах, поховальних обрядах, орнаменті і т.п.).

до Китаю, мав об'єм мозку 750-1250 см³, довжину тіла приблизно 165-175 см. Наприклад, об'єм мозку в китайського *пітекантропа (синантропа)* більше, ніж 1000 см³. Він жив від 1,5 млн років до 300-150 тис. років тому. Деякі вчені вважають, що він десь приблизно 200 тис. років тому розвинувся в "*homo sapiens*" – людину розумну.

У середньому палеоліті (від 200 тис. до 40 тис. років тому) з'явилися неандертальці²⁶. Наприклад, в Україні найдавніші людські поселення датуються 1 мільйоном років (стоянка біля с. Королеве на Закарпатті). Це були поселення архантропів²⁷, які стали пращурами неандертальців. Неандертальці заселили Україну з півдня Центральної Європи через Балкани. Вони розселились у Закарпатті, Наддністрянщині та території сучасної Житомирщини, в Подніпров'ї, Приазов'ї, в Криму. Вони вміли користуватися природним вогнем (від блискавки), хоча ще не вміли самі його видобувати.

Неандерталець – істота з масивним обличчям, похилим чолом і виступаючими вперед важкими щелепами – дуже відмінний від кроманьйонця (*homo sapiens* – людина розумна), з появою якого (30-40 тис. років тому) процес антропогенезу закінчився. Деякі вчені вважають неандертальців пращурами кроманьйонців, останньою ланкою антропогенезу, а не людиною справжньою. На їх думку, деякі гільки неандертальця вимерли, не подолавши поріг остаточного люднення. Нині вже очевидно, що ця загадка аж ніяк не може бути вирішена з допомогою теорії Дарвіна.

Кроманьйонці (homo sapiens – людина розумна) з'явилися в епоху пізнього палеоліту близько 40 тис. років тому. Назва "кроманьйонець" походить від назви грота Кроманьйон, Франція у якому його останки були знайдені в 1868 р., об'єм мозку – 1200-1700 см³.

Вони володіли технікою обробки каменю й виготовлення знарядь праці; у них існував поділ праці залежно від статі, віку й здібностей кожного індивіда. У цей же період (епоха пізнього палеоліту – 30-40 тис. років тому) виникло первісне мистецтво – наскальний живопис, жіночі статуєтки, що мали для стародавніх людей ритуальне й магічне значення.

Вивчаючи теорію антропогенезу, процес формування людини сучасного виду, слід зазначити деякі сумнівні моменти.

По-перше, непоясненим залишається процес походження розуму. Якщо говорити про об'єм мозку, його зміни, то можна зробити висновок, що розум людини формувався поступово й саме праця була

²⁶ Неандерталець – людина кам'яного віку (палеоантроп – викопна людина), датується археологами в Україні як тип, що жив 150 тис. років тому.

²⁷ Архантропи в перекладі з грецької дослівно "первісні люди".

основою формування свідомості людини. Але це лише непрямий показник, що має зовнішній характер і не пояснює процеси історичного розвитку внутрішнього світу людини. А саме цим зумовлене становлення людської культури.

По-друге, питанням залишається те, чим можна пояснити походження свідомості. Якщо пояснити походження свідомості з практичного досвіду взаємодії людини з навколишнім світом, то така здатність з'являється в людини лише з формуванням абстрактного мислення, уміння парадоксально мислити, тобто нетрадиційно вирішувати життєво важливі проблеми, знаходити нестандартні рішення в конкретних ситуаціях. Позитивний досвід нетрадиційно вирішувати повторювані життєві проблеми в людини накопичується, стає нормою. Цей момент і є початком становлення людської свідомості.

По-третє, теорія антропогенезу не пояснює розмаїтості видів людських популяцій, тобто не дає пояснення процесу походження рас. Вчені вказують багато різних расоутворюючих факторів. Наприклад, вплив географічного середовища.

Вивчаючи теорію антропогенезу, процес формування людини сучасного виду, слід враховувати теорії походження людства: *моногенічну*²⁸ (від одного типу людини, як біологічного виду, виникли різноманітні раси й етноси) і *полігенічну*²⁹ (людські спільноти виникли у різний час і на різних континентах).

У малій енциклопедії етнодержавознавства сказано, що *етногенез*³⁰ – це сукупність історичних явищ і процесів, пов'язаних із формуванням специфічних людських спільнот, етносів, що володіють сталими ознаками, які проявляються в особливостях господарювання, мови, культури та психології. Етногенез, вважають етнологи, почався з утворенням людини сучасного вигляду (*Homo sapiens*), яка сформувалася близько 40 тис. років тому. Але порівняно достовірні дані про етногенез можна одержати тільки з епохи неоліту, коли відбулося остаточне оформлення племінних відносин.

Якщо вважати правомірною *моногенічну* теорію походження (від одного типу людини виникли різноманітні раси й етноси), то на початку своєї історії людство становило групу людей, однорідну в расовому, етнічному, соціальному й іншому аспектах. Прихильник цього напрямку англійський вчений Прічард пояснює расові відмінності залежністю від кліматичних умов. Зі збільшенням

²⁸ Моногенізм від монос – один, і ген – рід.

²⁹ Полігенізм (від полі – багато і ген – рід).

³⁰ Етногенез або етногенези (з грецьк. etnos – плем'я, рід, народ і henetis – походження, породження).

Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який з пізнього середньовіччя носить назву українського”.

Як вважає В. Балусок – це не досить переконливо тому, що існує дуже багато випадків, коли при безперервності культурно-історичного розвитку і відсутності зміни населення етнічна приналежність останнього змінюється дуже істотно чи навіть кардинально. Наприклад, в українському Поліссі відомі райони, де фіксується безперервність культурно-історичного розвитку, а також відсутність зміни населення з давніх часів (епохи неоліту) згідно з антропологічними дослідженнями. Але це не означає, що там збереглися до наших днів без змін ще неолітичні етноси (ми можемо лише говорити, що якісь етнографічні групи ведуть свій початок з тих часів).

Як приклад також можна згадати французів, італійців та німців, які сформувалися досить пізно. Зокрема, появу італійського етносу відносять на XI-XIII ст., а французів та німців – на кінець середньовіччя чи навіть на XVII-XVIII ст.; кожен з цих народів утворився внаслідок консолідації кількох дрібних етносів, у плані культурно-історичного розвитку та відсутності зміни населення якраз і демонструють неперервність з їх прямими попередниками, які все ж не були ні французами, ні німцями, ні італійцями.

Зрозуміло, що усякий конкретний етнос є генетичним спадкоємцем культурних надбань інших народів-пращурів. На думку М.Ф. Юрія “такими пращурами українців є численні народи минулого (сармати, скіфи, киммерійці, трипільці, праарії та ін.), від яких українці тією чи іншою мірою успадкували певні культурні надбання, однак, пише він, принципово невірно плутати час зародження українського народу з появою його далеких і непрямих пращурів трипільців чи арійців. Адже між ними *немає безперервної тяглості етнокультурного розвитку*, що не дає підстави вважати ці спільноти єдиним етнічним цілим”. Тобто, виходячи з цього, тривалість етнокультурного розвитку є *етно-визначальним елементом для будь-якого етносу*.

З цим можна погодитись, але все ж таки з точки зору сучасної етнології зародження та формування будь-якого етносу є складною етнологічною проблемою, де етнокультурні особливості (так звані об'єктивні ознаки етносу) є лише допоміжним критерієм існування етносу.

Однак їх застосування з основним критерієм, таким, як *етнічна самосвідомість (самоідентифікація)* дозволяє чітко визначити існування чи не існування етносу на певній території. Хоча зрозуміло, що стосується етносів доновітніх, до яких належать етноси середньовічні, цей критерій недостатньо ефективний, тому що залежить від стану джерел, яких недостатньо, тому цей критерій не спрацьовує при дослідженні етногенезу українців.

будь-якого народу, встановлення хоча б приблизного часу його появи дехто з дослідників пропонує розглядати з встановлення основних етапів етнокультурогенезу, тобто походженням і розвитком етнічної культури у її зв'язках з походженням і розвитком самого народу. Наприклад, Г. Лозко пропонує розглядати етногенез українського народу через “*безперервність етнокультурогенезу*”, пропонуючи наступну схему етапів етнокультурогенезу на території України (рис. 4.5).

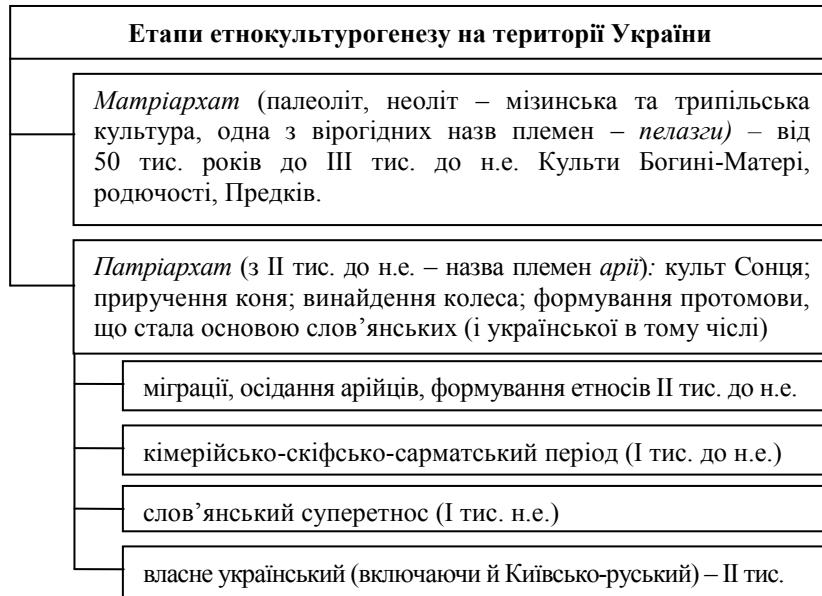

Рис. 4.5. Етапи етнокультурогенезу на території України

Г. Лозко вважає, що хоча антропология українців успадкована від арійських (кочових) племен II тис. до н.е., (які, вірогідно, змішалися з трипільцями), менталітет українців все ж багато в чому успадкований від хліборобів Трипілья.

Даний критерій “*безперервності етнокультурогенезу*” збігається з критерієм “*безперервності культурно-історичного розвитку*” чи “*етно-історичного розвитку*” появи українського етносу, запропонованого Л.Л. Залізняка, який пропонував враховувати відсутність “суттєвих змін населення” з певної часової точки, або час появи сусідніх етносів. Тому він вважав, що з V ст. н.е. “в північно-західній Україні не було суттєвих змін населення”, то це говорить про те, що на українських етнічних землях між Київським Подніпров'ям, Східними

чисельності людей вони розселялися новими територіями (спочатку в тропіках і субтропіках, потім – у менш сприятливих для життя районах помірного поясу). Оскільки процес розселення тривав сотні й тисячі років, люди пристосовувалися до нових географічних і кліматичних умов. Це призводило до зміни як спільного початкового антропологічного типу, так і окремих етнічних ознак. Чим далі йшли люди, тим різноманітнішими були ознаки.

На думку українського історика-лінгвіста О.О. Потебні, який висунув гіпотезу про “первинну мовну безперервність”³¹, чим далі люди розселяються від центру походження, тим більше їхня мова відрізнялася від початкової мови-основи. Непрямим підтвердженням цієї гіпотези є те, що сліди стародавньої мовної подрібненості в деяких країнах зберігалися донедавна. Відомий етнограф М.М. Миклухо-Маклай відзначав, що в папуасів Нової Гвінеї майже кожне село мало свою особливу мову, а відмінності є дуже невеликими, однак мови більш віддалених груп уже значно відрізняються одна від іншої. Такі відмінності спочатку створюють діалекти, які надалі можуть стати самостійними мовами.

Із зростанням чисельності населення процеси етногенезу призводили до посилення міжплементних контактів, розвиток й ускладнення яких сприяли трансформації плементних етнічних спільностей у народності, поєднували їх у територіальному відношенні, стимулювали формування спільних економічних, соціальних та інших інтересів.

І хоча досі офіційна наукова думка віддає перевагу моногенічній теорії походження людства, нині з'являється все більше наукових фактів, які виникнення етносів логічно пояснюють лише за умови полігенічної теорії походження людства. Полігеністи Сен-Венсан, Демулен, Вірей та ін. стверджують, що людські раси виникли в різних центрах Землі незалежно одна від іншої і належать до різних біологічних видів, їхні аргументи заперечують аргументацію моногеністів: у різних рас різні хвороби (напр., європейці хворіють на лихоманку, а негри – ні, але негри й метиси схильні до сніду, білі – ні і т.д.); здатність до змішування мають не тільки людські раси, але й тварини (напр., вовк і собака, різні види копитних тощо). Якщо має рацію полігенічна теорія, то можливо, й мовні сім'ї також формувалися в різних расах окремо одна від одної. Отже, не могло бути й спільної єдиної “прамови” для всього людства. Однак аргументи представників моногенічної і полігенічної теорії виявляються недостатніми для доведення походження людства.

³¹ Численні мови, якими розмовляло людство на зорі своєї історії, започаткувалися з єдиного центру й поступово переходили одна в іншу на суміжних територіях і становили в цілому, ніби єдину безперервну мережу.

На процесі етногенезу (рис. 4.3) впливали масові переселення, що супроводжувалися завоюванням одних етнічних груп іншими, вони прискорювали процес заміни первісних осередків-племен новими, більш етносоціальними спільностями – *народностями*.

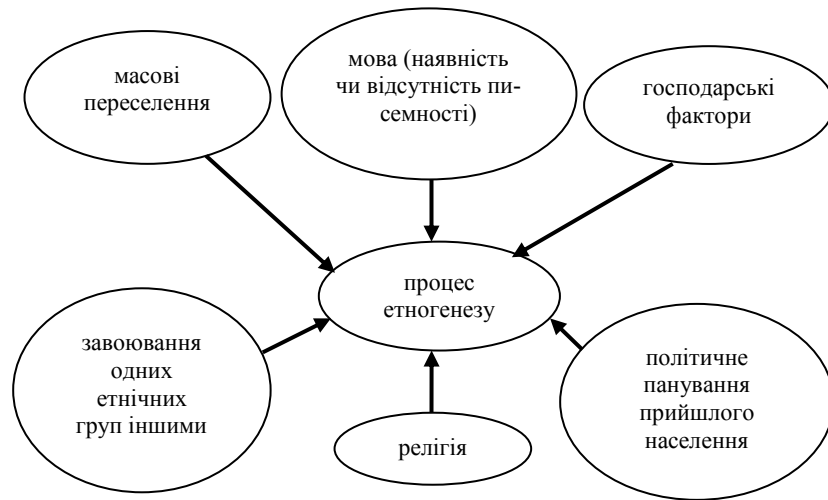

Рис. 4.3. Фактори, які впливають на процеси етногенезу

Також у процесі етногенезу, пов'язаного із взаємодією завойовників й аборигенів, зазвичай відбувався синтез субстрату (місцевого населення) і суперстрату (стороннього населення), внаслідок якого виникав новий етнос. Взаємодія в етногенезі різних етнічних груп відбувалася не тільки різними темпами але і з різною інтенсивністю і за різними напрямками для кожного з них. Тому варто підходити диференційовано до всіх аспектів етногенезу: змін мови, базової культури, фізичного типу, етнічної свідомості, враховуючи самоназву.

Роль мови як одного з визначальних елементів існування й розвитку етносу важлива, але в результаті переселення народів проходило змішування, взаємодія мов, перемога однієї мови над іншою. На думку етнологів, вирішальне значення у перемозі однієї мови над іншою надавалось наявності писемності, тому що безписемні народи найбільш залежні від мовної інтеграції, але при взаємодії двох безписемних етнічних спільностей вирішальними стають *релігійні фактори*, тому що встановлення нової віри, як правило, спричиняє поширення певної мови (наприклад, католицизм і латинська мова; іслам і арабська мова в Єгипті).

Етнічна батьківщина – явище соціально-екологічне. Якщо етнос досить великий за чисельністю і займає значні географічні простори, то він може дрібнитися на відносно самодостатні субкультурні угруповання (наприклад, лемки, бойки, гуцули, поліщуки в Україні). Отже, усвідомлення і відчуття етнічної батьківщини може мати двоїтий прояв: як належність до своєї “малої” батьківщини і як спорідненість із усім тим простором, що його обіймає етнос.

У представників діаспорних груп почуття територіальної прив'язаності є ще складнішим, оскільки для них поняття етнічної батьківщини й країни, де вони тривалий час живуть (або навіть і народилися), не співпадають. Причому в світі є етноси, більша частка яких являє собою саме діаспорні утворення (євреї, вірмени), тобто живе за межами етнічної батьківщини. Усе більш зростаюча політична відкритість сучасного світу полегшує можливість для представників будь-яких діаспорних груп задовольняти свої ностальгічні потреби в спілкуванні зі своєю етнічною батьківщиною.

Олександр Нельма пропонує таке визначення етнічної батьківщини: *батьківщина етнічна* – соціально-екологічний феномен, який є невід'ємною складовою етнічної та національної *ідентичності*, незалежно від того, має конкретна етнічна спільнота власний *етнополітичний організм (ЕПО)* чи ні. Усвідомлення етнічності не може існувати без кровно-сентиментальних почуттів, пов'язаних із власним етнічним корінням та батьківщиною, рідною землею. Вагомість уявлень про наявність етнічної батьківщини однаково сильна як у народів, що живуть безпосередньо на своїй етнічній батьківщині, так і (особливо) у розсіяних народів (див. *діаспора*³²), що мешкають поза межами етнічної батьківщини. У великих етносів відчуття етнічної батьківщини може бути двоїстим – як “малої” батьківщини (для *субетносів*), так і “великої” – багатоманітної території усього етносу. Етнічна батьківщина, окрім територіальних ознак має обов'язково “історично доленосні” характеристики, бо на ній (в особливому рельєфі, природних умовах) відбувалися важливі, інтегративні для колективної історичної та етнічної свідомості події.

4.3. Основні етапи етнокультурогенезу на території України

Зародження та формування будь-якого етносу є складною етнологічною проблемою, розв'язання якої вимагає залучення даних і методів різноманітних наукових дисциплін: історії, археології, мовознавства, етнографії, антропології тощо. Вивчення етногенезу

³² Діаспора – перебування значної частини народу поза країною її походження.

4.2.2. Поняття етнічної батьківщини

Етногенез будь-якого народу здійснюється в певному історико-географічному місці, яке є етнічною батьківщиною того етносу, який його населяє. Якщо етнос уже перемістився в інші землі, то його етнокультурний ареал, історико-географічне місце народження етносу залишається його історичною батьківщиною. Згідно із малою енциклопедією етнології етнічна батьківщина – це, в першу чергу, місце народження етносу, потім країна, до якої певний народ себе зараховує як володар, абориген, геополітичний простір на карті, де цей народ з'явився світові як етноісторичний суб'єкт, і конкретна історико-географічна територія з її природними та демографічними масивами, специфікою та обсягом матеріально-культурного надбання певного народу, особливостями його мови й культури, побуту і моралі (рис. 4.4).

Нині науковці часто користуються терміном “етнічна батьківщина”, або “батьківщина етнічна”. Під *батьківщиною етнічною* розуміють природу (особливості ландшафту, клімату, флори та фауни у їх власній історії), що позначилася на формуванні певного етносу, і на фоні якої відбувалися найважливіші доленосні події процесу цього формування в оболонці різноманітних соціально-економічних, духовно-культурних, військово-політичних та інших зовнішніх стосунків та відносин.

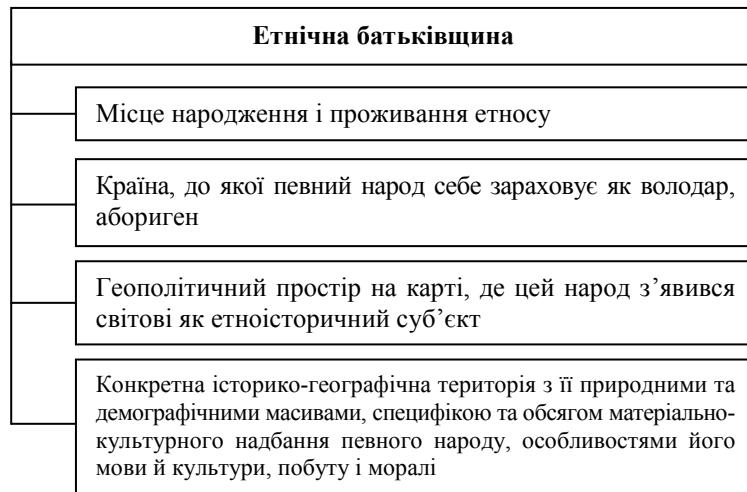

Рис. 4.4. Етнічна батьківщина

Також важливе значення в процесі етногенезу має фактор політичного панування прийшлого населення, яке створює сприятливі умови для перемоги однієї мови над іншою, а це впливає на культурно-господарський розвиток. Однак етногенетичні процеси, які супроводжують виникнення нових етносів й етнічних груп, не обмежуються лише відзначеними варіантами, і є досить різноманітними (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Форми етнічного об'єднання

Форми етнічного об'єднання	Характеристика форм етнічного об'єднання
Етнічна фузія	Злиття декількох раніше самостійних народів, споріднених мовою й культурою, в єдиний новий, більший етнос
Етнічна консолідація	Внутрішня згуртованість більш-менш значного етносу під час згладжування відмінностей між наявними всередині нього локальними групами
Етнічна асиміляція	“Розчинення” раніше самостійного етносу або його частини в середовищі іншого, як правило, більшого народу
Етнічна конвергенція	Асиміляційний процес взаємодії двох дуже близьких один одному за мовою й культурою етносів; у цьому випадку процес різко інтенсифікується й набуває рис, що зближують його з консолідацією й фузією
Міжетнічна інтеграція	Взаємодія всередині держави або якого-небудь великого регіону декількох етносів, які істотно розрізняються між собою мовою й культурою, що призводить до появи в них низки загальних рис
Етногенетична міксація	Тип етнооб'єднуючого процесу, що рідко зустрічається, під час якого новий етнос утворюється шляхом злиття народів, не пов'язаних спорідненням
Етнічна парціація	Поділ єдиного раніше етносу на кілька більш-менш рівних частин, причому жоден з нових етносів не ототожнює себе повністю зі старим

Етнічними (етногенетичними) процесами називають процеси, за яких відбувається зміна різних компонентів етносу: окремих елементів духовної й матеріальної культури, мови, соціальної структури, самосвідомості тощо.

Пектораль.
Золото, скань, емаль. Курган
Товста Могила. IV ст. до н.е.

Золотий гребінь із скіфського
кургану Придніпров'я.
IV ст. до н.е.

Перстень.
Золото. З грецької колонії Тіри.
III ст. до н.е.

Перстень. Золото. Лиття, ковання,
гравіювання, зернь, скань.
Курган Денисова Могила.
IV ст. до н.е.

Меч у піхвах. Золото, залізо.
Курган поблизу села Велика
Білозерка. IV ст. до н.е.

Сосуд із скіфського кургану
в Криму. IV ст. до н.е.

Оправа горита (футляра для лука та стріла). Золото. Медітопольський курган. IV ст. до н.е.

Поворот Гривга з Ногайчинського кургану.

Намісто. Курган Велика Близниця (Таманський п-ів). IV ст. до н.е.

Ваза. Срібло. Позолота. Курган Гайманова Могила. IV ст. до н.е.

Ажурні пластини із зображенням павука, оси, лева та пантери. Золото. Медітопольський курган. IV ст. до н.е.

Скіфський золотий олень. Костромський курган. VI ст. до н.е.

Ажурна пластина із зображенням
сцени полювання на оленя.
Золото. Курган у села Гоновка.
IV ст. до н.е.

Скіфська тіара.

Браслети, прикрашені головами
левів. Золото. Курган Три брати
поблизу Керчі. IV ст. до н.е.

Пластини з рельєфним
зображенням скіфської богині
Табіті. Золото. Мелітопольський
курган. IV ст. до н.е.

Курган Куль-Оба. Браслет.
IV ст. до н.е.

Срібна амфора. Чертомлик.
IV ст. до н.е.